

ХАРИТОН ДОВГАЛЮК

БУРЕВІЙ

ВИДАВНИЦТВО ЮЛІЯНА СЕРЕДЯКА

CHARYTON DOWHALUK

THE VIOLENT STORM

NOVEL

EL TEMPORAL

NOVELA

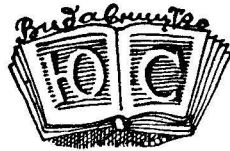
EDITORIAL JULIAN SEREDIAK

BUENOS AIRES — 1971

Харитон Довгалюк

Буревій

(ПОВІСТЬ)

diasporiana.org.ua

ВИДАВНИЦТВО ЮЛІЯНА СЕРЕДЯКА

БУЕНОС-АЙРЕС — 1971

Тираж 1.000 примірників

Обкладинка роботи професора-мистця Мірка Пилишенка

Copyright 1971 by the Publisher

Impreso en Argentina

Printed in Argentina

ВІД АВТОРА

Чим довше я перебуваю на еміграції, тим сильнішою стає любов до батьківщини, якою для мене є Україна. Деякі події, які тепер там відбуваються, викликають ентузіазм до творчої праці. Там назріває нова доба революційного руху молодого покоління за відродження Української Суверенної Соборної Держави. Знову вигукнули гасло: «Геть від задрипанки — Москви!». Тільки цим разом сильніше, гучніше. У творах Василя Симоненка зібрано мрії й думи українського народу, у них клич, щоб боротися й здобути волю.

Власне, оті події заохотили мене написати твір «Буревій», щоб показати, що національний рух в Україні в тисяча дев'ятсот шістдесятих роках — це не початок, а продовження боротьби українського народу за волю. І ті, що падали жертвою брутальної сваволі російського імперіялізму, стали дороговказом для нового покоління.

Щоправда, тема не нова. Але читач знає, що нині в світі нема чогось такого, про що не писали б письменники й поети, починаючи від гарячого сонця, лисого місяця й кінчаючи зеленою травинкою, на якій комашка комашці відгризає голову... Про все написано.

В моєму творі показано образки з життя на Волині між першою й другою світовими війнами. Я все те бачив, пережив і написав. А якби не написав, то не був би вірним сином України.

Справжні імена героїв повісті і назви місцевостей, де відбувалися події, замінено літературними псевдонімами, за винятком Славутського лісу.

Харитон Довгалюк

ТВОРЧІ ЗАДУМИ МАЛЯРЦЯ

Ярослав Малярєць вийшов за село на вигін, щоб зустріти сина. Вчора одержав від свого Олєся листа, пише, що повертається додому. Його викинули з академії образотворчих мистецтв. Невідомо, чому це сталося, мабуть, розпочали нову чистку студентів.

О дев'ятій годині вечора на залізничній станції Колонка зупинився потяг, яким мав приїхати Олєсь, але з вигону було видно, що там тихо, навіть світла не горіли. Можливо, що зайшли якісь зміни. Так часто трапляється, бо це не той потяг, що курсує поміж містами й має устійнений розподіл руху. На станції Колонка зупиняється фабричний паровичок, який обслуговує цукроварню: привозить буряки й відвозить цукор.

Був місячний тихий весняний вечір. Спершись стомленими ліктями об Джусів пліт, Малярєць дивився на село. Приемно було поглянути довкола. Он річка Горинь без втоми несе свої води, хвилі погойдують на припоні човники. Річка не мала сили прорізати кам'янисту гору, і тому повернула своє русло на південь, а потім на південний схід, створивши півострів із широкою зеленою лукою. Від того, мабуть, взято назву села: ЗЕЛЕНА ЛУКА. А ген, там за лукою, рябіють поля, вкриті посівами і високими курганами-могилами, що залишилися пам'яткою з історичних легендарних днів про козаччину в Україні. Ота могила, що на роздоріжжі, займає більше простору, аніж цвинтар у Зеленій Луці. Скільки то люду пройшло мимо неї, коли кожний не возом і не кошиком, а шапкою приносив землю, щоб ушанувати свого бойового друга. Гей-гей, залишилися могили-легенди, пісні та спогади, а більш нічого...

Тяжко зітхнув Малярець.

Справжнє ім'я Малярця — Ярослав Бедрик, але в Зеленій Луці його так не кличуть, хібащо в сільраді, де все формально, а люди звать Бедрика Малярцем, бо він від юних днів розписував церкви, встановлював на цвинтарях пам'ятники. Того діла він навчився від діда, дід від прадіда, і так із роду в рід. Щоправда, дід Ярославів був маляр на широку скалю. Його так і кликали: Остап Маляр. А Ярослав мав менший талант і його кличуть Малярцем. Але це нічого. В селі про нього найкращої думки. Ярослав від народження має шляхетну вдачу, вміє кожного пошанувати, де слід — змовчить, а якщо висловлював свої відмінні погляди в якійсь справі, то так делікатно, що, здавалося, не говорив, а пензликом поправляв в іконі зіницю ока...

Вже було близько десятої вечора, а паровичок таки не приходив на станцію. Малярець утратив надію на приїзд сина і вирішив іти до хати. Він ляже трохи відпочити. Двері залишить незамкненими і в кожній хвилині зустріне сина. Дуже цікавий був знати, яка довбня впала їм цим разом на голову.

Ішов вулицею села, сходячи з крутої гори в долину. Майже коло кожних воріт бігли йому назустріч собаки, кудлаті, як леви. Одні з далека лїниво гавкали, інші тихо підкрадалися, а тоді вискакували лапами на ворота, й захиналися в лютотому гарчанні. Щоб задовольнити собачі амбіції, Малярець наближав до білих зубів Жучка, чи Бровка палицю, нехай гризне трохи. . .

Пробудившись, господар біг до вікна.

— Наш Малярець пішов, — казав до жінки, а про собаку думав: »молодець, хоч на свого, а все таки гавкає. . .«

Під час ходи в Малярця з'явилось творче надхнення: пригадав почату ним картину. Йому бракувало оригінальних типів, а такі постаті, як Гнатко Козачок, або Ярошева Палажка стали б у пригоді.

Коло Гнаткової брами Малярець затримався, оглядав хвіртку, укріплену підпорою, і в уяві швидко «шкіц»: характеризував Гнатка, як майбутнього героя свого твору. У нього неопрацьований талант поета. Варто показати Гнаткові на яку завгодно річ, як він у тій же хвилині почне ткати віршилице, розтягне його на довжину, як сувій полотна. А це все таки штука, а ну, спробуй... За те в Луці висміюють Гнатка, кажуть, що йому місце в театрі, там бавив би людей, а в господарстві треба мати голову на плечах. Сьогодні почнеш працю, то знай, що аж за рік побачиш кінець свого діла, тоді, коли збиратимеш урожай. Те саме і в господині: посадить квочку на яйця, то щось із того відійде в бовтуни, а якщо вилупиться курча, то чекай рік, доки знесе тобі яйце, а за той час з'їсть мішок зерна. О, в господарстві треба наперед думати, і віршем тут багато не втнеш. . .

Советська влада притиснула Гнатка, щоб здавав державі молоко, а він сказав — ні! Корову продав і купив цапа, щоб покепкувати з комуністів, мовляв, іди сам видой, тряся тобі в спину... Та й посмерджує цапок у селі. Люди хоч і закривають носи, але не нарікають, кажуть: Гнатко вивчить цапа на советського поета, і той буде їх славити. . .

У вдовиці, Ярошевої Палажки, Малярець зачинив хвіртку, щоб не рипіла. В Палажчиному садку, здавалось, хтось гілля обламував, але то галки вмошувалися на старій груші й мали поміж себе якісь непорозуміння. Малярець кинув камінцем — порозганяв...

Навпроти подвір'я Дем'яна Гусачка не зупинявся, навіть не хотілось глянути в той бік. Кажуть, що Дем'ян з обрізом під подушкою спить. Гей, як то легко можна впасти лицем у багнище! Запишись у комуністи, дадуть тобі червону книжечку, і ти вже ідолопоклончик, готовий душили людей. Отой самий Дем'ян два рази в тижні зганяє село на збори, товче по столі п'ястуками, домагається виконання наказів советської вла-

ди. Так вислужується партії, що рідного дядька не пожалів — вислав у Сибір. »Та до пори збан воду носить« — пригадав Малярець народну приповідку, але не вигукнув, стримався.

Йшов мовчки. В його творчій уяві вирізьбилось два образи: перший про те, як бригада комуністів викидає взимі з хати »куркульську« родину. Діти плачуть, корчаться від холоду, а їхня мати в розпачі бігає, як квочка з опущеними крилами довкола курчат, яких викрадає яструб. І, власне, Дем'ян, неначе той яструб, із закам'янілим лицем відштовхує її від себе...

Разом із цим другий образ про збан: Малярець в уяві намалював Дем'янову голову, як гарбуз, до якої приліплено ручку, подібну до тієї, що мають глечики, і та ручка вривається й Дем'янів »гарбуз« вдаряється об камінь, розбивається на дрібні кусники. О, з Дем'яном так станеться, хтось вгородить йому ножа, або кулею розсадить черепа. До пори збан воду носить!

Від того Дем'яна не тільки люди, а навіть худоба терпить. Малярець пригадав історію з Гнатковим конем. Відомо, що є різні характери: одні люблять квіти, другі жінок, а треті коней. У Гнатка були такі хороші коні, яких не в кожному цирку побачите. І Дем'ян напосівся, щоб їх забрати. Одного вороного з зіркою хотів для себе під сідло, та Гнатко сказав йому в вічі: — »Візьмеш — мені смерть і тобі смерть!« Той не відважився, але почав хитрувати, щоб таки на його вийшло. Висилає Гнатка з конем на комісію, щоб до війська забрали. Гнат в'яне, серце йому щемить від болю, бо знає, що візьмуть. День перед комісією він пішов до коваля й каже: ». . .Зажени під копито цвяха так, щоб ногою не міг стати«.

»Не можу в живе тіло, — відповів коваль. — Болі, страшні болі«.

»Ну, то держи кліщами вухналя, направ під »стрілку«, а я вдарю молотом. Закрию очі і вдарю...«

Коваль притримав кліщами вухналя, а Гнатко вдарив... Кінь від болю ледь не розвалив кузню.

До ранку нога спухла, але на комісію мусів вести. Там, оглянувши Гнаткового вороного, забракували, навіть викреслили з військового реєстру. Тоді Гнат завів коня в бічну вуличку, де на нього чекав коваль, і вдвох вирвали з ноги вухналя. Кров із гнилизною бухнула з-під копита... Кінь усю дорогу кривавив, подібно, як хтось несе воду і в нього протікає відро, отакий був слід від крови.

Вухналь у живе тіло, то це так би, як на хресті людину розпинати. Він, Малярець, не забив би вухналь у живе...

Отакі вони, творчі думки. Малярець відмахнувся від них рукою, як від оси, та вони знову дзижчали над головою.

І раптом перед Малярцем стала постать Карпа Рибак. Е-е, це тобі не Гнатко, який продав корову, а купив цапа, щоб смердів комуністам... А собі, то хіба пахне? Цапа не видоїть советська влада, а ще менше від нього користи Гнаткові. А Карпо, кажуть, належить до якоїсь організації, силу має. Який з нього силач -- невідомо, але факт, що коли комуністи взялися, щоб розвалити церкву, то Карпо поїхав у Київ і привіз наказ, де чорним по білому написано, що не смій, не розвалюй! Хтось те йому написав.

У районі пінилися із злоти, а потім, не відомо чому, запропонували Карпові вступити в партію. Та Рибак трудно зловити на вудочку. Відповів, що не готовий на таке діло, мусить підучитись, більше почитати, бо не може докладно зрозуміти законів советської влади. На папері пишуть одне, а в практиці насильство, сваволя, беззаконня, це, власне, Дем'ян у Зеленій Луці з револьвером при поясі. І того ж Дем'яна покликали в Москву й нагородили орденом Леніна за заслуги...

А Карпо Рибак вірний син України, сильний у

хребті, з духом Шевченка, і Малярець таким намалює його.

Там, де бічна вуличка спадала над річку Горинь, чорніли розвалини кузні. Малярцеві здавалося, що він побачив у африканських джунглях труп слона. Сильні м'ясоїди, такі, як лев, чи пантера спожили смачне м'ясо, а груба шкіра залишилась для слабших. Отак і з тією кузнею. В середині все «виїли», знищили, а розвалини стояли без діла. Власник кузні не витерпів наруги — повисився, нечиста сила спокусила померти не християнською смертю.

Кажуть, що в розвалинах Панасової кузні знайшов собі притулок злий дух, і як тільки годинник виб'є дванадцятую ніч, то дух безперестанку стукає молотом по ковадлі. . .

Малярець не вірив у того духа. Гупання молота в розваленій кузні також не чув, але подумав, що кузню він таки намалює. З розвалин покаже ріжки отого злого духа, що іменем советської влади та комуністичної партії все руйнує. Це дух руїни. А чи вдасться показати коваля-мученика з шнурком на шиї, підв'язаним до бантини, він ще не знав, думав над тим. . .

Відкриваючи хвіртку на своє подвір'я, Малярець згадав про сина. Шкода, що не дали йому закінчити академію.

ГАМІРНО РОЗМОВЛЯЛИ ЖІНКИ

Молодиці, немов щебетливі жайворонки, повертаючись із вигону, розповідали сні й різні новини. Параня десь чула, що з неділі приїде в село представник партії, корінний москаль і постійно буде в Зеленій Луці, як жандарм, і тоді здушуть усіх, та й свого доконають. Тепер Дем'янова Марина дере носа вгору, що й не до приступу. Її чоловік матиме надійну підпору, а то люди місцевим активістам до очей скачуть. А нехай спробують із представником так! О, він бавитись не буде. Кожне слово на папірець, і знай, де тобі місце...

Гамірно розмовляли жінки, кожна старалася сказати своє, лише Дмитрова Пріся йшла мовчки.

— Чим так зажурились, Прісю? Може, Дмитро до молодиці-вдовиці вчащає? — жартувала сусідка. — Бачу, що кожного вечора десь їдуть та їдуть...

— Та де йому, старому, до вдовиці, — також з усмішкою відповіла Пріся й знову затихла.

Гей, якби Мотря знала, де буває Дмитро, то таких жартів не снувала б. Але Пріся про це змовчить. Навіть коли б гарячим залізом палили її тіло, то й тоді мовчала б. Бо одне лиш слово — і по Карпові, Дмитрові та Лавронові — смерть! А сказати таки хочеться. Тоді поважали б Дмитра, а до Прісі зверталися б як до пані-матки, так шанували б її, й Мотря про вдовицю-молодицю не говорила б. Але не вільно! Коли ж хто-небудь запитував у Прісі, що там чувати, то вона відповідала, як і всі: »стара біда вертиться...«

Щоправда, Дмитро небагато розповідав про свої справи. Лиш раз випадково сказав, що вступив до організації. Якщо попадеться в руки НКВД, то хай знає Пріся, що його не повезуть у Сибір на заслання, як ят-

ня на бойню, він їм »різоне«, а тоді видно буде... Старий пастух Лаврон з ними, і Карпо Рибак. Може, ще хто, але вона лише про цих знає. Мовчить і мовчки молиться, щоб небесні сили охоронили їхнє життя.

Дмитро розповідав, що дід Лаврон, будучи в музеї сторожем, познайомився там з мужчиною, який належить до організації Спілки Визволення України, і записався. Так само сказав добре слово про Карпа й Дмитра, і тепер утрюх провадять вони якісь справи, ночами не сплять, ідуть на наради, але що з того вийде, ще не відомо, час покаже. Е-е, якби Мотря знала про Дмитра, то з ранку отак не жартувала б! Але не вільно, не вільно пари з уст пустити, бо в тому — жити, чи вмерти. . .

А ось Єлисавета, сусідка Малярців, розповідає ще одну новину:

— Ви чули? Малярцевого Олеся викинули зі школи. Вчився в академії такого малярства, як і колись Шевченко, а москалі його за двері. . .

— Це їм не вдасться, — піднесла голос Гнаткова Онися, — наших дітей спихають на гречкосіїв, а своїх москалят на паничів учать. . . Нині зайдеш у місто, то немає де ногою ступити — кацап на кацапові, тільки те й чуєш, як »штокають« і »какають«. . .

— То тільки так легко сказати — »не вдасться«. А от вигнали хлопця зі школи й нічого не зробиш — їхнє право, бо мають силу, — говорила Прися.

Гутірка пожвавішала, одні питали, а інші відповідали.

— А за що ж вони його викинули?

— Контрреволюцію пришили.

— А що ж то за біда, ота контрреволюція, що її кожному пришивають? Просто глузують з людей: сказав не таке слово — контрреволюція, не посіяв буряків — контрреволюція, не пішов на мітинг — те ж саме! Хіба мудрішого слова не мають?

Панчишина Єлисавета пояснила, що Олеся вики-

нули зі школи за те, що колись допомагав батькові розписувати церкви. Оцю контрреволюцію йому пришили. Єлисавета відвідала вчора Малярців і їй розповідали про все те. Журиться старий сином.

Гнаткова Онися не могла подарувати:

— Скажіть мені, на милість Божу, що ж у тому злого? Намалював образ — то є до чого помолитись. Де б то не було: в церкві, чи в хаті, а як людина має перед собою образ, то згадає про Бога. Аджеж святі ікони їсти не просять, то до чого ж тут притикати контрреволюцію, чи яку там біду? Ну, якби говорили про старого Малярця, то за роки праці міг чимось згрішити. Кажуть, що в одній церкві намалював таких святих, що дуже подібні до людей з нашого села, але скажіть: яке до того діло советській владі? Чому та комуна до всього пхає своє рило?

— А я так подумала, — знову звернула на себе увагу Єлисавета, — що москалі викинули зі школи Олесь, бо бояться, що прийде на світ другий Шевченко, та й утне їм нову «Катерину»...

— Дурні кацапи, — підхопила Прися, — не буде Олесь, то буде другий, а всеодно на людське вийде...

Прися весь час мала на думці свого Дмитра, Карпа і Лаврона. Гей, якби то жінки знали про їхню організацію, то підросли б, як тісто на дріжджах...

На середнохресній дорозі, де Прися звертала в свою вулицю, затрималась на хвилинку, і всі говорили поспішно, щоб усе сказати. Кожна мала свою думку.

— Хай би Олесь не крутився в селі без діла, бо місцеві активісти з'їдять.

— А що ж він має робити? О, я знаю, якби почав на їхню дудочку грати, то в колгоспі бухгалтером був би, або в сільраді секретарем, та й учителя треба...

— Коли б то так, то Олесь не викинули б зі школи. В тому то й справа, що він має свою лінію, навіть

відмовився малювати їхніх партійних божків, а це те саме, що Гнатко купив їм на глум цапа...

Москалі за своїх партійців дбають, а ми мусимо пам'ятати про своїх людей, — рішуче сказала Онися. — Старий Карпо вже вибивається з сил, ядуха погіршала і, не дай Боже, обляже, то село залишиться без своєї людини.

У Прісі аж кипіло від того, що її Дмитра не згадують, а він же з Карпом! Ах, коли б вони знали, що Дмитро належить до організації... Ледве змовчала...

— Знаєте, що? — сказала Єлисавета, — нехай Олесь буде пастухом громадської череди, легка й пролетарська робота. Експлуатації тут уже не підшиють, хіба-що Гнатковим цапом буде їздити завертати худобу...

— На цапа не сяде, бо має ноги довгі, як у леки, — сміялась Онися. — А якщо захоче малювати пасовисько, то москалям до того зась, земля наша!

— Так було б добре, тільки не дуже підходить, що з академії в пастухи... Може образитись.

— Та яка ж це образа? Він не дитина, знає, що хочемо врятувати.

— Я думаю, що найліпше було б поговорити з старим Малярцем. Все таки хлопця з академії та в пастухи...

— Та що зробиш? Кажуть, що долі й конем не об'їдеш.

Пішли щоб сказати Малярцеві. Слухаючи, він зморщив чоло й задумано мовчки сидів, ніби пригадував, де він міг загубити ключі від кращої долі своєму синові. Єлисавета, приглядаючись старому, подумала, що люди, які працюють на полі, не такі чуйливі. Якби так дядькові — власникові поля сказали, що його син буде пасти громадську череду, то він лиш усмінувся б. Бо яка різниця: орати, косити, чи пасти худобу? З мужика ти його не скинеш. А в Малярця вже не та душа. Пішов розписувати церкви та й відірвав-

ся від землі, вже вивітрилась із нього сила, яка ріднить людину з землею.

Це вже другий раз зазнав Малярець тяжкого удару від советів. Нападають і клюють, як крук голуба. Два роки тому заборонили малювати й будувати пам'ятники на цвинтарях. Своїм божкам ставлять, всі площі й майдани в містах занечистили ними, бо то їхнє — російське, червоне чи біле, але воно їм дороге, а тут навіть забороняють поставити пам'ятник для християнина — чесного трудівника землі, хреста також не вільно ставити, закопуй, неначе худобину. Пройде трактор — розрівняє землю, щоб і сліду не залишилось. Отака вона »рабоче-крестьянська« влада. Але Малярець потайки виготовив пам'ятник на могилу своїй дружині. Прихапцем працював, найбільше вночі, щоб ніхто не зауважив. Здавалось, душу свою вложив у ту скульптуру — така гарна вийшла.

Про це довідалась влада, і Дем'ян намовив активістів допильнувати, коли Малярець буде відвозити пам'ятник на цвинтар, щоб покепкувати. Тоді атеїсти зробили на вигоні засідку, вичікували за кущами, і як тільки віз наблизився, вискочили, немов дикуни, і каміннями розбили Малярців пам'ятник.

Від жалю плакав Малярець, як дитина. Безправ'я! Нема закону приборкати злочинців, влада у їхніх руках, вони ждали тієї советської сваволі.

Сьогодні знову те саме: його сина — студента академії мистецтв викинули за двері школи й напевні записали в чорну книгу, як кандидата на заслання. То ж передумавши, Малярець просив жінок, щоб самі говорили з Олесем про пост пастуха, так буде ліпше.

Пішли вдвох, щоб сказати. Думали, з якого кінця почати, якими словами викласти пляни про пастушка, щоб хлопець зрозумів, що люди бажають йому добра.

Говорила Пріся:

— ...Олесю, ми довідалися, що тебе викинули зі школи, а татові заборонено малювати, то ми подума-

ли, що не маєш із чого жити... Чи не став би ти пасти громадську череду? Лаврон пастух, а ти був би його помічником-підпасичем, чи, як у нас кажуть, пастушком...

Олесь слухав з усмішкою, може, трохи штучною, бо в грудях скиглив плач, але очі його світилися ласкаво. Так, він розумів.

— Добре, дуже добре, — сказав Олесь, — я буду пастушком. І я сердечно дякую вам за поміч у таку тяжку для мене годину. Бачу, що село пробуджується, стає свідомою громадою...

Жінки попрощалися, а годину пізніше Зелену Луку облетіла вістка, що Малярців Олесь найнявся пасти громадську череду, буде помагати Лавронові.

»ДУХОБОР«

...Вигін шумить і клекоче, як на провесні гірська річка. Громадська череда втоптує йому горби, залишає глибокі сліди ратиць, чекає на спізнених господиць.

Як і завжди, останньою пригнала свою корівчину Гричукова Химка. В Зеленій Луці прозвали її язика-тою за те, що на кожному кроці говорить неправду. Так уміє збрехати, що стара циганка не потрапить! Її рижка корівчина, не дуже чиста, простягнула шию, щоб поревіти трохи на вигоні, дати знати, що вона вже прибула... Але в тому часі підбігла до неї посестра, та з доброго дива врізалась рогами в живіт Химчиній Рижій, і то зі всього розгону, болоче так, що Рижка своє привітне »м-у-у-у« різко змінила на коров'ячий »гвалт«, і сама не зчулася, коли й як опинилася поміж отарою.

Повертаючись із лозиною в руках з вигону, Химка немилосерно кляла господиню, чия корова так безпардонно зневажила її Рижу.

...»А щоб тобою чорти їздили в пеклі, безчесна ти Лукіянихо... А чи хтось тебе зачіпав? Відьма ти нелюдська...«

Отак ішла з горбочка, не поспішаючи, і »чесала« Лукіяниху — свою сусідку за безчесну корову. Дійшла б, мабуть, із тим »славословієм« аж до свого порога, якби не Равликів собака: підбіг Рябко тихцем до воріт, підкрався, як вовк, та як гаркнув на Химу, то вона з переляку аж заверещала, відскочила від воріт. Від страху загубилася злість. Більше не лаялась.

Пастух Лаврон поглянув на сонце й сказав до свого нового помічника:

— Ну, то вже час вирушати, Олесю. Я піду наперед, буду вести, а ти підганяй.

І вирушила череда на пасовисько, вливалася в дорогу, обкопану з обох боків ровом, як річка в береги — з шумом і ревом. Худоба перекликалася, сильніші штовхали слабших, щоб мати вигідну стежку, а барани-романтики вирішували свої любовні залицяння двобоєм: розганялися й гатили один одного лобом у лоб.

Олесь подумав:

»Чи ж не так само в людей? Сильніші прокладають собі шлях до царювання, як не рогами, то зброєю, спихають слабших просто в могилу. А хлопці хіба не подібні до баранів, не розбивають лобів за дівчину?.. Людина старається відрізнити себе від тварини, але не завжди те вдається. Якщо природа позбавила нас рогів, то маємо іншу зброю...«

Лавроновому помічникові не дуже йде легко: худоба перескакує рови, толочить, витоптує збіжжя й на його оклики не реагує. Гнатків цап, здавалося, сміявся з Олесь. Він залюбки брів посівами й задоволено мекав.

Оглядаючись на пастушка, Лаврон усміхався, думав: »Це тобі, хлопче, не академія й не те саме, що розписувати церкви, тут маєш діло з баранячими головами... А що буде далі, коли припече сонце й загудуть над чередою гедзі? Тоді спробуй зупинити! Або під час грози, коли вітер із зливним дощем займе наперед себе худобу? Що тоді скажеш, Олесю?!«

Пастушок мав злість на цапа й на його власника Гнатка. Різном він бачив перед собою два цапи... Хіба ж так приборювати окупаційну владу? Але в ту ж мить інші думки спінула Олесь: »А що ти зробив в академії проти совєтської влади? Чи привів на лекції марксистсько-ленінському «цапа» так, як Гнатко привів його в Колону Луку? Чи сказав, як Гнатко — «трясця вам у спину!», в ділозі, доступному студентові? Кож-

ного дня виганяли з академії наших талановитих дівчат і хлопців, як »ворогів народу«, й ніхто навіть не писнув у їх захист. А Гнатко відрубав, як умів: продав корову, а на те місце купив цапа, хай смердить, чорт його бери, але советській владі молоко здавати не буде.

**
*

Наближалась обідня пора. Сонце викотилось у зеніт, земля віддавала випар, мухота падала на худобу й Лаврон спрямував череду на широкий луг, там добре місце на стійло. Від води тягне прихолодою й легше переносити години спеки до часу, аж сонце знизиться над лісом.

Цілісінький день пастухи на самоті, й лише під час обіду можуть зійтися, щоб побалакати. А є про що. За день вітер приносить силу-силенну думок і Лавронові хочеться викласти їх перед пастушком-академіком, ну й, розуміється, послухати його.

Сіли під горбочком. Лаврон тер ноги, щоб »відійшли«, все в русі та в русі, не раз бігом треба бігти, а роки не ті, що колись були... Він почав гутірку:

— То, значить, Олесю, нас совети забракували. Я вже не господар, а ти не студент, мабуть, народились ми під плянетою Таурус, тобто, по-нашому, під бичком, через те мусимо пасти череду.

Олесь засміявся.

— А ті, що родилися під Місяцем, то мавок кароких пасуть? Де ви такої астрології нахапались?

Лаврон підкручував вуса й найменше думав про астрологію, він лишень із того пункту розпочав розмову. Олесь все таки юнак, не треба вішати йому на шию вінок журби. Лаврона цікавило не плянетне, а земне життя, хотів би дізнатися від когось, куди тепер світ іде? Чи молоде покоління затримає в Україні дух козаччини, чи будуть боротися за свою власну державу, як він колись боровся? Він знає, що чим

більше окупант буде притискати народ, тим більша можливість революційного спротиву. Якщо людина зодягнена святочно, то старасться не йти під дощ, щоб не змокнути, а той, кого кинули в брудну калабаню, вже не боїться стояти на дощі. А такий як Олесь, мабуть, готовий стати й під ринву в час зливи...

—...То, значить, сказали тобі, що ти ворог народу і будь здоров, хлопче!.. Маєш щастя, що не замкнули.

— Тяжко про це згадувати, — неохоче озвався Олесь.

— Я знаю, що тяжко. А думаєш, мені легко забути, що колись був господарем, а нині пастухом? Серце болить, але що зробиш? Та мені вже ближче до царства небесного. Цих пару років якось відбуду земне скитання. А з тобою то так: якби в Україні була своя влада, то не викинули б зі школи, а ще допомогли б. А москалям що? Вмостились нам на шию й нахабно проголошують, що вони »диктатура пролетаріату«. І диктують. Раніше грабували Україну во ім'я батюшки-царя, а Ленін ще хитріше придумав: во ім'я світової революції, щоб пролетарі всього світу стали покірними рабами комуністичної партії Росії, щоб усі держави й народи крутилися довкола осі московського партійного воза, а якщо ні, то ти ворог народу й не маєш права на життя.

Олесь не сподівався, що Лаврон так уміє розпізнати новітню советську »астрологію« про те, щоб світ кружляв довкола Росії. Власне, за такі думки його вигнали з академії.

— Маєте повну рацію, дядьку Лавроне. В академії, де я навчався, була досить чисельна група наших студентів, усі були на доброму рахункові, бо мали талант-здібності, але коли під час дискусії ми заявили, що кожний народ-нація, а серед усіх ми, українці, маємо право на свою суверенну державу, то нас у ту ж мить пустили під укіс. Я щасливий, що пасу у вас ота-

ру. Мої колеги вже лежать у могилі, про що навіть не знають їхні батьки...

Павза.

Відпочивають пастухи. Перед ними плесо річки срібною биндою вилискує на сонці, на ставиську вляглася череда, також відпочивас. Обідній час.

Олесь витягнув із торбини свій обід. Запашний і смачний хлібець, кусник припеченої солонини. Сусідка Єлисавета принесла на вигін. Кожного ранку котрась із жінок-господинь приносила пастушкові обід. Всі знають, що Малярці не мають вдома що їсти, й творили таку милостиню. Ніколи не траплялося так, щоб дві, чи три господині разом принесли для Олесь обід, і він розумів, що так домовилися, кожна знала, в який день нести. І та любов народу до нього навивала свіжі думки й обов'язок: бути разом із народом, ділити з ним долю і недолю.

Із-за кам'янистої гори виповз довгий, подібний до гусениці, потяг. Перед мостом, прокладеним понад руслом Гориня, засвистів і зменшив хід, а проминувши, паровик знову «чахкав» парою, викидав з комина чорний дим.

Лаврон зауважив:

— У Польщу, за кордон пішов. Москалі нашим добром торгують. Чуєш, як паровик промовляє: «пшеницю за границю, пшеницю за границю...» А коли повертається з Польщі то — порожній, і колеса вистукують: «цвяшки бляшки, цвяшки бляшки...» А ми з тобою шматка хліба жадні. Он воно як. . .

Олесеві сподобалось, як під стукіт коліс і шипіння льокомотиви влучно були сказані слова про цвяшки-бляшки й про пшеницю за границю... Повторив декілька разів, щоб запам'ятати. А ввечері хлопцям на вулиці переповість.

— Це ви так, дядьку Лавроне, придумали про потяг?

— Та де там! То наш Гнатко. Він, як не віршем,

то цапом рубне советську владу. Я вже декілька разів казав йому, щоб трохи вважав, але він їх не боїться. Отак, жартом, жартом, а вкусить, як і слід. Але що ж, він не вчений, а нам треба вчених і таких завзятих, як Гнатко, то тоді можна б про щось думати...

І знову павза.

Сон-утома приплющили Лавронові повіки. Голова схилилась до колін, пасмо срібlistого волосся висмикнулося з-під бриля. Опукле, як кавун, Лавронове чоло стукнулось об коліно, голова ривком піднеслась, і він винувато глянувши на Олеся, виправдовував своє дрімання:

— Старші віком люди потребують більше сну...

— О, я сказав би, що всі потребують відпочинку, старі й молоді.

В тому моменті пригадав Олесь, що в Зеленій Луці люди кличуть Лаврона «духобором». Розповідають, що Лаврон, будучи в антирелігійному музеї сторожем, боровся з духами, і та історія цікавила Олеся. Він трохи мнявся, якось не випадало розпитувати про такі пригоди, але все таки відважився й попросив розповісти.

— Ну, якщо цікавий послухати, то можу, — відповів Лаврон, — але хай те лишиться поміж нами, бо люди не знають усієї правди. Кличуть мене духобором за те, що я зборов «духів», а мені менше з тим...

...Якщо не помиляюся, то це було в 1926-ому році. Тоді москалі відкрили в церкві Святого Михайла антирелігійний музей. Тиждень пізніше, в тому музеї появился дух і почав страшити людей. І то не страшить так собі, на жарт. Тим, що пробували проявити відвагу, дав такого лупня, що в шпиталі лежали.

Комуністична влада тоді репресувала мене, викинули з хати, забрали все, що мав, і щоб не померти з голоду, я пішов до міста шукати праці. Деякий час рубав у пекарні дрова, але на мій вік то було понад силу. Коли чую, в музеї потребують нічного сторожа.

Дають добру платню, але охочих на ту працю немає, бо вночі нападає на сторожа дух, і не то щоб лякав, а попросту бере за комір і викидає за двері...

Всіх тих подробиць я не знав. Подумав так: москалі відкрили музей для того, щоб легше було окрадати нашу країну. Зібрані цінності в музеї вивезуть у Москву, або знищать. Так уже було. І я подумав, що, може, мені вдасться децю зберегти. Дорогоцінні речі буду потихеньку віддавати своїм людям, щоб переховали до того часу, коли настане на світі зміна й ми спроможемося на свою державу. Тоді довідалися б люди, що Лаврон даром хліба не споживав...

Я подав прохання й мене прийняли на працю нічного сторожа в тому антирелігійному музеї. Все йде, як має бути. Першу годину директор показував будинок, пояснював, що я маю робити. Я слухав і підтакував... Мусиш. Він у кепці, з цигаркою в зубах, а я скинув капелюха. Коли проходили близько царських воріт, я перехрестився і почав тихо молитись. Це зауважив директор та й каже:

— То ви, діду, ще й досі вірите в релігійні пережитки?

— Я не в пережитки, а в Бога вірю
Тоді він знову:

— А в духів також вірите?

— Певно, що вірю! — відповів я з притиском і прислухаюсь, що далше буде, вдаю, що про духів у музеї мені нічого не відомо.

Після короткої мовчанки директор знову питає:

— А що б ви робили, якби вночі появився дух і почав страшити?

— О, — кажу, — такого не може бути. По-перше до мене, християнина, дух сатани не має приступу, а якби з'явився мені серед ночі дух святий, то я удостоївся б царства небесного.

Директор глянув на мене з насмішкою і замовк.

Був задоволений, що трапився сторож, який не боїться духів.

І от, дав Бог ніч. Я позамикав двері, позачиняв вікна й думаю — помолюся. Знайшов недогарок свічки, засвітив, став на коліна перед іконостасом і почав вечірню молитву з Шестипсалмія: »Господи, відкрий уста мої, і язик мій принесе хвалу Тобі. Ти мое пристановище, Ти мій Бог, до Тебе молюся, від серця чистого Тебе благословлю. Нехай стане молитва моя, наче кадило перед Тобою, здіймання рук моїх, як жертва вечірня...«

Отак молячись, бачу, що в віктар іде з свічкою в руці монах-велетень. Страх скував мої нерви, як мороз грудку сирої землі, тіло стало безвладне, ноги залякли в колінах так, що втікати нема й мови. Тоді я почав ще голосніше молитись, пригадав усі псалми Давидові, а коли запас молитов вичерпувався, то знову починав з Отчеша, боявся замовкнути, думав, що без молитви сталося б зі мною, як з літаком у повітрі без мотора...

Я чую, що й монах також молиться. Гудіння його могутнього голосу відбивалося в банях будови, і здавалось, що весь світ молився. Свічка в моїй руці догоріла, віск застиг на пальцях і в музеї стало темно-темно. Монах закінчив молитись і почав іти в моєму напрямку. Йде тяжкими кроками, ступає твердо. Ще один крок, і він повис над моєю головою, немов скала, вже чую його віддих: сопе, як ковальський міх. Та раптом чую: »Хто ти?!« аж задзвеніло мені в ухах, а в банях відгукнулась луна: »хто-хто-хто ти-ти-ти?«

Я не відкриваю уст, думаю, хай діється воля Бога. А дух знову: »Кажи, хто ти?!« — домагається, як прокурор під час допиту.

Не знаю, де взялась у мені сила відваги, але я почав говорити. Мнявся, як заблукане котеня, кажу: Я Лаврон, із Зеленої Луки, репресований советським режимом, прийшов у цей музей, щоб заробити на хліб

і не вмерти з голоду, а також маю намір збирати скарби мого народу, які привозять москалі в цей музей, і віддавати богомольним людям, нехай збережуть до часу, коли настане своя влада в Україні.

Тоді монах сказав: »Не бійся, Лавроне! Ти вірний християнин і добрий син свого народу, сповняй сміло свій задум, а я допоможу тобі. Вставай!«

Я ледве випростав коліна, але очей не відважуюсь відкрити, стою, як курча, що тільки вилупилося з яйця. Чоло в холодному поті, на пальцях віск розтопленої свічки, але серце вже спокійніше калатає і мені мало-помалу розв'язався язик, і я питаю:

»Чи вільно з тобою говорити?«

»Вільно!« — відповів дух-монах, але так гучно й уривчасто, що, здавалося, хтось бамкнув у дзвін і притримав рукою...

»Якщо вільно, то дозволь запитати...«

»Питай!« — уже лагідніше відповів монах.

І от я питаю, кажу: »Чи ти дух праведний, чи дух диявола?...« І в ту ж мить подумав: ану ж, якраз натрапив я на дух диявольський, що тоді? Але чую:

»Лавроне, я не дух, а Свирид, паламар із церкви Святого Михаїла...«

Аж тоді я відкрив очі. І справді, переді мною стояв паламар, якого я не раз бачив. Його кликали в місті »дзвіницею«, бо в рості рівного йому не було. Я чув, як Свирид читав у церкві Апостола. Голос мав, неначе в його груди було вставлено мідну трубу, й він гудів нею, аж бані хиталися... Я кажу: »Свириде, Свириде, яка в тобі велика сила страху! Думав, що задубію. А скажи мені, чи не гріх виступати в ролі духа, наче б ти в театрі на сцені?...«

»Не гріх, Лавроне, не гріх. Отець благочинний сказали, що не гріх. Колись наші предки мечі святили й ворожу кров пускали, а ми тільки лякаємо духом. Та хай знають москалі, що він, той дух, у нас є!«

»А що ж ти їси? Де спиш, Свириде?«

»Їсти добрі люди приносять, а де сплю, то слідуї за мною, я покажу тобі«.

І повів мене Свирид у підземний тунель, який побудовано в часи татарської навали на Україну. Тунель прокладено по-під річкою Горинь, і він зв'язував старе місто з новим. Ми зайшли в печеру, де було досить простору, й Свирид показав склад. Там зберігалися срібні й золоті чаші, старовинні ікони, писані Бог знає ким, дорогоцінні ризи, книги Святого Письма, корогви, хрести — все те приніс паламар, щоб зберегти від знищення комуністами. Окремо лежали килими. Свирид сказав: »Ось тут я сплю«. А коли виходили з печери, то пригадав, щоб усі дорогоцінні речі, які привозитимуть у музей, складати в тому підземеллі.

Отаку пригоду я пережив у музеї.

Олесь дививсь на Лаврона-»духобора« і бачив у ньому великого й доброго сина Української землі.

Лаврон закінчив оповідати. Спираючись на палицю, він підвівся на ноги, бо зауважив, що одна корова взяла напрямок у збіжжя.

— А куди тебе біда несе, задрипана Химко! — гукнув Лаврон, і Рижа зупинилась, як укопана.

Це пригадало Олесеві, що він Лавронів помічник-пастушок...

МАЛЯРЦЕВА ХАТА

Малярцева хата стояла в центрі села. Мурована, покрита бляхою, і цим відрізнялася від інших — суцільних, які побудовані з дерева, криті солом'яними сніпками, перекошені в той бік, де прогнила підвалина-фундамент, а вікна в таких хатинах тиснулись одне до одного, що аж шибки тріскались. У Малярцевій хаті вікна стояли рівно, двір відгороджений від вулиці підмурівкою з червоної цегли, на якій стояв низький залізний плотик, а хвіртка така, яку мали колись у своєму подвір'ї священики в багатій парафії. Бувало так, що приїжджий гість запитував: »Який то князь там мешкає?..«

Не князь, а наш Малярець, — відповідали, — той, що церкви розписує та пам'ятники різьбить, у церкві під самими хрестами погойдуються на дощинці, підвішеній на шнурках.

В селі не розхвалювали Малярця й не ганили. Таким був його дід і прадід. Якби то в Малярця було поле, отара овець, коні до плуга й до виїзду — тоді щось інше: кожний дядько мав би про що з ним побалакати, а так без великої слави він. Бо що таке в селі маляр? Те саме, що весільний музикант. Не варті торби січки.

То правда, що приїжджали до Малярця з міста вчені люди, щоб провідати, мали його за панібрата, возили в Київ, там він розписував одну святиню. В Городищах монастирські оздоби з-під його пензля вийшли такі хороші, що не одного здивували. Не вірилося, що цей мовчун — Малярець із Зеленої Луки міг мати такий дар Божий. Та що з того дару, що з того, що знали його великі люди, як нині він кусника хліба не має. А все таки не розкався, бо й сина послав, щоб

учився того мистецтва. А нащо? Ну, ясна річ, якби своя влада в Україні, тоді було б інакше. А нині? Прийшли москалі та й по малярцях! Те, що століттями храмостроїтелі будували, руйнують в один день, одним помахом. Підкладають динаміт і летить святиня в повітря разом із малярцями. А якби Ярослав був мужиком, тримався землі, то мав би з чого жити. Мужика трудніше скинути з його становища, аніж маляря. Нижче поверхні землі не полхаш людини, хіба в землю... А Малярець був вище, на верхуку дзвіниці, тому повисла його доля поміж небом і землею...

Малярцева хата дуже підходяща для приміщення сільської ради, міг би й клуб бути, про це не раз думали сільські комуністи й шукали зачіпки, щоб швидше позбутися того згорбленого Малярця. Але старий тримався цупко, навіть не думав про смерть, а син його у місті жив, кажуть, в академії мистецтв, виставки своїх творів улаштовував, так, що за хату Малярців не берись.

Та ось настала раптова зміна: Олесь викинули зі школи. В селі яничари подумали так: якщо йому не вільно вчитися, бо те йде на шкоду советській владі, то чи вільно йому жити в тій хаті, де він малював образи й різьбив пам'ятники? Але залишили цю справу для нового уповноваженого партії, який днями мав приїхати в село. Він із тих тисячників, що їх вислала партія з Москви на Україну для підсилення авторитету влади. Його прізвище Незнанов, Михаїл Незнанов. Має ключі від усяких проблем, навіть вирішує, кому продовжити життя, а кому підписати смертний вирок.

**
*

Олесь мав маленьку робітню. Тісна, навіть дверей не відчиниш. Лиш він та його батько знали, де безпечно стати ногою поміж пензлями й фарбами. Там безліч розпочатих і не викінчених картин. Одним за-

бракло часу, чи фарб, іншим мистецької фантазії... А скільки там краєвидів і уривків із життя в Зелений Луці?! Навіть фаховий кравець чи швець не мають стільки на своєму столикові обрізків, як у тій робітні. А портретів-шкіців — то сила-силенна! Майже кожний господар із Зеленої Луки міг би пізнати себе на полотні в олійній фарбі, в якійсь позі: може, тоді, як орав поле й мозолистими руками тримав чепіги, чи шкіці про те, як повертався з ярмарку і по-п'яному виспівував пісню, чи як збирався до церкви й намащував олією чуприну, щоб покірно лежала. А найбільше прихорошувала робітню панорама, де показано, як молода з друзками, світилками й боярами та з весільними музиками йде вулицями села просити на весілля... Всього не порахувати.

У той вечір Олесь »викінчував« Беркову корчму, яка стояла на вигоні й була свідком існування кількох генерацій. Колись там дзвеніли чарки, лунав спів, шинкар із синами не встигав рахувати гроші, а тепер, крім Берка, там ніхто не переступить порога. Будова стружнявіла, перекосилась набік, а Берко, впершись бородою в коліна, сидів на лавочці й дрімав-догоряв. Під час революції корчму закрили, все, що Берко мав, конфіскували, крім того, замкнули Берка на місяць у тюрму й видушили з нього золоті червінці, а тепер він жив із клаптика города й милостині селян.

Поруч Берка, на лавочці, сидів стрижений »під макітру« Хома, одягнений так, як у ті часи одягалися в селах багаті господарі. На малюнку видно, як Хома, нахилившись до Берка, щось розпитував, а той злякано відповідав: »...Чи ти, Хомо, дурний! Хіба можна про таке питати?..«

Проходячи мимо корчми, Олесь не раз бачив у такій позі Берка з Хомою, чув уривки їхньої розмови.

— Скажи мені, Берку, — питав Хома, — як довго буде існувати московська комуна?

Берко, звичайно, дрімав на лавочці. Різні опові-

данья Хоми впливали на нього, як мурликання kota, але від такого запитання Берко пробуджувався, як від уколу голки й гукав:

— Хомо! Та бійся Бога, про таке говорити — в Сибір вивезуть! Ти ліпше тримай у загородці свого бугая, він мені в городчику всю картоплю перерив... .

Хома тоді починав учити шинкаря, казав:

— Берку, то не бугай, а кнур...

— Ну-ну! Нехай буде шнур! — покрикував Берко, — але він мені всю картоплю вишнурував...

Беркова мова була найбільшою потіхою для Хоми. Тримаючись за розхрістану пазуху, він заходився сміхом:

— Я йому кнур, а він мені шнур, — го-го-го, гудів грубий Хома. — Берку, Берку, ти думаєш по-жидівськи, а говориш по-українськи... .

Такі сценки повторялися щодня, і якби Хома один раз забувся прийти під корчму запитати в Берка про те саме, то він знидівся б від туги. Власне, шкіц із розмови шинкаря з Хомою Олесь заніс на полотно і, вкінчуючи, також усміхався...

Коли чує: хтось у двері стукає.

Відчинив.

На порозі стояла Кочурова Маланка. Соромлячись, вона віталася, зашарілось личко, а з пам'яті випало майже все, що мала переказати від батьків: на обід запрошують. Мама казала, що Мальярці не раз голодними лягають спати, а завтра неділя, то нехай придуть.

Ще не так давно Олесь бачив Маланю підлітком, а тепер краса сяяла в ній, як сонце на дозрілій ягоді...

Двері відчинилася ширше й дівчина з дива аж рукою уста закрила, щоб не »зойкнути«, бо, кажуть, це те саме, що перейти з порожнім відром дорого. Може трапитись невдача.

— Яке ж гарне ваше малювання, Олесю! — сказала Маланя. (Вона вперше звернулася до Мальярце-

вого сина на »ви«). — Олесю, в Берка навіть сині полосинки в вусі стирчать, все живе, тільки не рухастися... А Хома який пишний сидить, як книш. Ну ж, і вдався в себе: не відняти й не додати, отакий він і с змудрілий...

Кожна картина, здавалось, була гарніша від попередньої. Можна було дивитися годинами і бачити щось нове, але пригадавши, чому прислала її мама, Маланя почала запрошувати Малярців загостити до них у неділю, разом пообідають. »У нас вареники з вишнями будуть, а ви з татом не вмієте ліпити вареників«, — казала, а очі бігали по картинах, пейзажах, портретах. Он краєвид: лука над Горинем. Ну, просто жива лука, живі квіти. Або он — друга: діти купаються. Кожне до себе подібне. Голяки, але всі такі гарні! Маланка впізнавала кожного хлопчика. »Отой, з рижим чубом, то вже пів парубка, йому краще б у штанах« — подумала, але Олесеві не сказала...

— А чи могли б ви намалювати мене? — несподівано сама для себе сказала й засоромилась, прикрила пальцями уста, щоб утримати зайве слово.

Олесь глянув на гостю, як професійний кравець уміє глянути з-під окулярів, коли примірює на пристійній пані суконку. Усміхнувся й попросив сісти.

Маланя дивилася на Олеся, немов у скельце фотографічного апарату. Від когось вона чула, що на молодого малярця варто глянути дівчині вранці, то вистачить про що думати цілий день... А Маланя сиділа довше, як годину.

Прися навіть у вікно поглядала, та час би вже до нечці прийти...

Не знала мати, що в цей час Малані запало в серце перше кохання.

Олесь, мабуть, відчував, що дівчину полонила любов. Вона не витримувала погляду його очей, у розмові розгублювалась, швидко задихувалась і не годна була сказати путне слово. Олесь торкнувся рукою її

скроні, попросив, щоб сиділа трошечки м'якше й щоб на устах затримала усмішку.

Отой дотик руки Маланя понесла додому, як краплини води, що спадають на лице під час водохрещення.

Портрет показала мамі.

— Мамусю, дивіться, дивіться — це Олесь так. Боже, яку він руку має! Тільки чирк-чирк олівцем і маєте...

— Агій на нього, — говорила Пріся, виявляючи при тому велике захоплення й здивування. А разом із тим подумала: »От, якби він не маляр, а господарський син, то була б пара...«

Пріся понесла показати портрет Дмитрові, що він, старий, скаже.

Також дивувався. Як глянув, то аж язиком прицмокнув:

— Оце так молодчина, утяв, як живу! Олесь від діда талант перейняв, бо батько його то лише маляр-рець для домашнього вжитку, а діда навіть за кордоном знали. Маляр був на повну руку, та ще й до того скульптор. Так і онук. Сховай на пам'ятку...

— А прийдуть на обід? — цікавилась Пріся.

— Прийдуть, — коротко відповіла Маланка й подумала, де б краще вмотитися за столом, щоб увесь час мати його на очах...

**
*

Під час обіду, окрім Малярців, за столом сидів Карпо Рибак, Маланчин хрищений батько. Він тут частий гість і почувается, як удома. Маланя вибрала собі дуже зручне місце, але їй не пощастило. Дмитро сказав щось Прісі на вухо й вона з донькою більше не виходила з кухні. Малані вияснила, що мужчини мають про свої справи поговорити... І вони говорили.

— Олесю, за твое здоров'я й майбутність! — підніс чарку Карпо. Всі випили й під час перекуски Карпо вів балачку, говорив, ніби читав реферат.

— Ти, Олесю, довго пастушком не будеш, — казав він. — Нам залежить на тому, щоб охоронити тебе від заслання. Я вже говорив про це з Дем'яном... І в тому часі Карпо повернувся обличчям до Дмитра. — Я кажу: Дем'яне, пам'ятай, якщо Малярцевого сина відправиш у концетрак, то заплатиш головою... А він тоді кинувся на мене, як звірина: »Ти антисоветська контра!« — кричить.

А я витягаю з кишені фотознімку та йому під сямий ніс. На, дивись, бачиш, хто ти?! І про це будуть знати, де слід, я не змовчу!

Дмитро не зрозумів, про яку знімку говорив Карпо.

— Ну, як же, не пригадуєш? Я тобі про це раз оповідав. Не пригадуєш? То я розкажу, хай Олесь послухає. То було так: Одного разу я приніс пошту, а Дем'янова дитина висипала під хлівом сміття. Вітер повіяв, і бачу — якась фотографія старорежимного кольору. Я підніс, і що ви думаєте? На знімці Дем'ян в уніформі фельдфебеля денікінської армії. Я чув, що він служив у Денікіна в карному батальйоні, та хто брав те до голови? Але тепер, коли Дем'ян став душегубом, з'їдає своїх людей, то я сказав — ні! Я тебе провчу. Отож, я йому денікінську фотографію під сямий ніс, і кричу: »Ти царський катюга! Ти воював проти советської влади, а тепер заховався в партію, щоб із квитком комуніста було легше вислужуватися«... .

Дем'ян кинувся на мене, каже: »Ти члена партії компромітуєш!« А я йому на те: »Я вище партії!« І то відважно рубнув, так, що Дем'ян закам'янів, можливо, подумав, що я тайняк НКВД... Зі страхом почав просити мене, кажучи: »Все, що хочеш, зроблю, тільки мовчи про Денікіна, я випадково туди попав«.

Припадково, — кажу, — може попасти солдат, а не офіцер. Ти служив для білої охранки! — беру

Його в штори, — ти вбивав советських воїнів, а тепер нищиш рідне село...

Дем'ян ще більше проситься, каже: »Що хочеш, Карпе, я все зроблю...«

Людей не віддавай, не руйнуй, як яничар, оце покищо все!

А він: »Та що зробиш, Карпе, наказ є наказ. Приходить контингент на село й маєш дати ту кількість людей, а ні — то сам підеш. Я проти того, але по партійній лінії мушу.«

Я кажу: »Замкнись про контингент і про партійну лінію. Пам'ятай, якщо відступиш від обіцяного слова й зашлеш Олеся в Сибір, то тебе розстріляють, як денікінця, он як!« — закінчив Карпо і взяв до рук чарку.

Його слухали з такою увагою, що Олесь попросту не знав, де він знаходиться, на обіді, чи на засіданні підпільної організації.

»Відвага в Карпа, як у тигра« — міркував Олесь, — »але Дем'ян — слон! Його знають не лише в районі, а навіть і в області, як найбільш віддану советській владі особу, орден Леніна дали, а якщо Карпо покаже, що в партію пропхався денікінський офіцер, тоді не один загубить голову за притуплення революційної пильности, або похоронять Карпа, щоб замести сліди«...

Карпо, випивши горілку, продовжував бесіду:

— Вони пробували втягнути мене в партію, але я сказав твердо — ні! О, яничара з мене не зробиш. Що ні, то ні! А я знаю, що в тій проклятій партії я мав би більше сили й доступу... Але чи в силах в'яснити про той хитрий крок своїм людям? Усім правди не скажеш, у твою душу ніхто не загляне, а партквиток відгородить тебе від людей навіки! Прокляли б мене і рід мій, кості вигребли б і собакам кинули б... А Дем'ян пішов їм служити. Яка мерзота й підлість!

Знаєш, Олесю, — продовжував Карпо, — я преклоняю свої коліна перед старим Лавроном. Він уря-

тував у музеї неоцінимої пам'ятки, він колись про це тобі розкаже... Його Україна не забуде. Але таких, на жаль, мало, й вони замалі на велике діло. Нам треба академіків, студентів, молоді крові потребуємо, отоді могли б про щось подумати. Та, зрештою, про це ще поговоримо. Отже знай, Олесю, що ти пастушок у Зеленій Луці тільки для людського ока і тимчасово. А як довго житиму, так довго гарантований тобі спокій.

**
*

Малярці прийшли додому з обіду пізно. Мовчазний батько не відкривав уст, а син сів у садку під яблунею, щоб у затишку все те обміркувати. Він думав так: між містом і селом — прірва. Інтелігенція — ані руш. Хібащо вихідці села можуть піднести голову, вони таки мають у жилах козацьку кров, але спробуй, організуй їх... Якщо завтра Карпо помре, то й мені кінець. Яка ж тоді майбутність? Що я виграв?

...Другого ранку облетіла село вістка, що Дмитрова Прися запросила на обід Малярців, бо хоче мати зятя з нерепаними руками. І Карпо там був. Він же хрищений батько Маланки. Здогадувалися, що в селі незадовго буде весілля.

НАПАСТЬ

1928-ий рік лягав на Зелену Луку тяжким каменем. Так званий НЕП (Нова Економічна Політика), проголошений Леніном, перейшов від першої стадії — відступу, до другої стадії — наступу на село. Розпочалася соціалізація села й ліквідація індивідуальної форми господарювання.

Селян зганяли на загальні збори. Приїздив уповноважений з району на поміч місцевим активістам. Люди гостро виступали проти законів червоної влади. Ти йому слово, а він тобі десять до очей тиче. Гнатко каже: »Дем'яне, приклади до пупа свою советську владу з її політикою разом. Панську землю поділили між народом раз назавжди і я наймитом на колгоспному фільварку не буду..«

Дем'ян сам поїхав за уповноваженим. Запрягли йому найліпших коней у ту бричку, яку реквізували у священика, настелили килимів, узятих в церкві, з вівтаря, і Дем'ян поїхав. Фірмана не брав. Мав на думці під час подорожі (без свідка) розказати своєму панові, де в селі »зарита собака«, так, щоб на зборах він зразу вдарив тих, яких Дем'ян не міг ударити.

Уповноважений чекав на фірманку в коридорі парткому. Привіталися з Дем'яном, як старі знайомі. Вони часто зустрічалися на різних конференціях.

— Михайл Николаевич Незнанов! — гукнув Дем'ян лише для того, щоб щось сказати.

— Так, точно! — відповів той, стискаючи Дем'янову руку.

Сіли в бричку й рушили в дорогу.

Незнанов, низького росту, не підстрижений, не голений, з жовтими від нікотини зубами, виглядав так миршаво, як на весні негодоване лоша. Був не першої

молодости. Міг мати п'ятдесят років, але заріст бороди додавав йому віку. Цікавився всіма справами господарського й соціального характеру, розпитував про клясову боротьбу на селі, вивчав, що кляси багатих і бідних мусять жити на ножах, тоді легше підсувати їм ідеї безклясового суспільства. Незнанов побоювався, чи немає в Зеленій Луці відкритих контрреволюціонерів, які можуть ужити зброю, але Дем'ян запевнив, щоб був спокійний. Органи безпеки можуть кожної ночі вивезти з села два-три дядька, і навіть собака не гавкне. . .

— А дівчат маєш? — жваво запитав Незнанов, ніби жартом, а тоді в поважному тоні додав: — Ти примісти мене там, де молода, гарна дівчина. Женитись буду! — підштовхуючи ліктем Дем'яна, сміявся.

— О, цього краму в нас хоч греблю гати. . .

Щойно зайшли в клуб, де мали відбуватися збори, як Дем'ян шепнув Незнанову на вухо: »Он тобі пташка«, — і показав у той бік, де сиділа Маланка Качурівна. Представник прижмурило око, мовляв, у його густі. . .

— Будеш мати! — сказав тихо Дем'ян.

**
*

Збори відбувались гладко, говорили місцеві активісти, а в кожній справі заключне слово мав Незнанов. Нічого нового він не привіз із собою, все та сама »казка«: хто не виконає пляну здачі хліба державі, хай готується в дорогу до Сибіру. Дем'ян гостріше рубав, ударяв словами об людські серця, аж стогін викликував, а найбільше болючим було те, що свій свого розпинає. Бо Незнанов що? Він чужинець, він москаль, того й приїхав, щоб »підтягнути« село, але найгірше, коли в своєму роді виплодиться виродок.

Наговорившись досхочу, Незнанов закликав, щоб хтось із присутніх сказав слово.

Лаврон зголосився.

— А хто ти будеш, колгоспник, чи індивідуальний?

— Я пастух громадської череди.

— Сільський пролетар! — додав представник, щоб заохотити промовця.

— Йди, діду, до президії й виголоси їм за здоров'я! — регоче Гнатко.

— Мовчи, Гнате, бо по зубах дістанеш, — відповів Лаврон, і розпочав: — Товаришу, не буду виголошувати слово, бо за промови караєте тюрмою. Я маю лише запитання, а воно таке: Ви приїхали й млинкуєте з пустого в порожнє про робочо-християнську владу, і це вам вільно, бо в ваших руках сила. А я вам скажу до очей, що влада, яку ви представляєте нас грабує, зничтожує, вона для нас чужа. Якщо ви приїхали почути правду, то я вам її висказав, і оце було мое запитання. Я закінчив.

Відважний Гнатко почав бити в долоні, але сусід утихомирив його.

З-за столу підвівся Незнанов. У залі тихо, як у порожній каплиці. Сподівалися грому й блискавки, але »грім« не вдарив.

— З ворогами народу ми розправимося! — сказав коротко. І на цьому збори було закінчено.

Біля клубу ще довго стояли групами селяни й гомоніли:

— Стара Дем'янова жуйка...

— Треба нам, люди, занести Лавронові сухарів на дорогу...

— Так, цим разом його рубнуть.

— А я вам кажу, що не рубнуть. На Лавронові лишень зморшки та кості, обтягнені шкірою, в Сибіру таких не потребують.

— Говорить Лаврон до діла, але словом нічого не зробиш...

— Ах, і відважний! Іди спробуй ділом!..

— Якби не жінка й діти, то будь здоров...

— Якби... Те самі знаємо!

Було вже близько півночі й люди розходились.

**
*

Прися з Дмитром аж ахнули, коли побачили, що на подвір'я зайшов Дем'ян із представником парткому. Привів до хати. Дем'ян сказав, що товариш Незнанов буде постійно в них мешкати.

Дмитро зціпив зуби й вийшов у сні, а Прися почала боронитися:

— Дем'яне, ти зовсім не маєш серця. Та це ж напасть на нас. Де ж ми покладемо чоловіка спати? Ти сам бачиш, що в більшій кімнаті не опалено, ми в кухні товчемося, та й дівчина доросла, як то все буде виглядати? Я не хочу людського поговору про мою дитину...

— Який може бути поговір? — вишкірився Дем'ян. — Товариш Незнанов холостяк, може, весілля відгуляємо, — пробував жартувати, але його слова розлютили Прися:

— Бодай по тобі пропасниця гуляла, ти, виродку проклятий! Моя донька не на сміх! Дай представникові свою жінку на потіху!..

Дем'ян підійшов до Присі так близько, як сходяться півні, коли починають бій, і заявив:

— А я тобі кажу, що товариш Незнанов залишиться тут і буде постійно мешкати. Кому не до вподоби, то нехай виноситься з хати!

Прися зайшлася плачем. Дмитро переступив поріг, але поки сказав слово, то Дем'ян уже був на дворі. Незнанов заспокоював госпдиню, що він тільки цю ніч переночує, та й знайде деінде мешкання.

Прися втихла. Одну ніч, то якось перебудуть.

**
*

Маланя затрималася на вулиці. Її проводив до-

дому Олесь. Перший раз тримали в обіймах Маланю ті руки, які так гарно малювали її портрет. Usta на прощання подарували ніжний поцілунок, від якого, думала, що вискочить серце з грудей. Як то добре, що та зустріч відбулася не в місячну ніч, бо відчувала, що кров залила її обличчя...

...У хаті блимала газова лампа. Відчинивши двері, Маланя побачила уповноваженого парткому. Остовпіла від несподіванки. Очима вп'ялася в маму — питала. Та лише знизувала плечима.

— Здравствуйте, здравствуйте, Меланія, — першим привітався Незнанов, — гостя маєте, — навмисне говорив ломаною російською мовою, щоб його зрозуміла.

А дівчина, замість відповідати, пирхнула від сміху та й вибігла в сіни. Вона пригадала сусіда, Спиридона Фйодоровича, якого в селі кличуть русько-польським за те, що говорить по-салдатськи плутаною мовою. Хлопці на вулиці наслідують його мову: «каково-таково гаваріш...», або, один запитує: «що ваші роблять?» а другий відповідає: «штокают да какают...» А тут маєш у власній хаті «штокала»...

Молода ще Маланя, дівчур, не знає, коли можна сміятися. Прися вибігла в сіни.

— Дитино, перестань реготати, бо він нас живцем у землю закопає. Я вже тут із Дем'яном мала баталію. Йди в хату. Він завтра піде від нас.

Маланя переступила поріг. Дивилася на образи і в темні кутики, аби не бачити нічліжника. Мала таке передчуття, що прийшов знеславити її.

Прися приготувляла вечерю. Мусіла засмажити яєшню. Яйця взяла з тих, які відкладені на заготівлю державі, і скаже Дем'янові, щоб зарахував до пляну, бо на снідання так само спече яєшню.

Цілу ніч не спали. Батьки пильнували Незнанова. Звечора Дмитро плів рукавиці, а пізніше Прися перебрала варту, ніби вишивала, навпомацки тицяла

голку так, щоб тільки час пройшов. Нічліжник перекидався з боку на бік, не міг заснути, почав балачку й сказав до Малані простацьке слово. Тоді зразу підвів голову Дмитро:

— Гей, товаришу, так нехарашо! — зпів-руська буркнув старий, щоб той зрозумів, про що йде мова.

Пріся доточила недоказане Дмитром:

— ...Як прийшов переночувати, то лежи полінякою, а до дитини зась, а ні, то копистку до рук візьму.

Маланя цілу ніч тулилася в кутику, як налякана миша.

Під час снідання зайшла в хату Химка. І яка біда її принесла так рано? Всі люди в селі обминають її, такий у неї гострий язик.

— Добридень! — привітавшись, усміхнулась улесливо, як відьма. — Кажуть люди, що зятя маєте...

Пріся вдала, що не почула. Химка, певно, сама зрозуміла свій нетакт і закусивши губу, вийшла з хати.

»Чистий тобі виродок!« — подумала Пріся. — »Кожний боїться її, як вогню, це без пльотки не обійдеться...«

І так було! Химка, як ота сорока, скреготала, перелітаючи з плота на пліт:

— Чи ви чули новину? Кочурівна виходить заміж за москаля, отого миршавенького, що прислали з району. Не вірите? Та я можу присягнути! Я випадково була в них під час снідання, то куди там — просто нема доступу: печене й варене, а Пріся не знає, на яку ногу стати... Аякже! Діждалася щастя для доньки-одиначки. То хіба треба було аж у десятирічку посилати, щоб мати онука-кацапчука? А стара ще й у церкві сестричкою, Богові свічку ставить. За що вона молиться? Щоб плодились москалята в нашому краю? Такого ще світ не бачив.

Маланя довідалась про ту плітку біля криниці.

Ходила по воду, а молодиці, як звичайно, про се та про те, ну й дійшли до головного:

— А коли ж то в тебе, Маланко, весілля буде?

Дівчина про Олесья подумала. Трошки засоромилась, але усміхнулась.

— Колись буде, — сказала.

Тоді молодиці — під жорно Маланку:

— Хе, бачили таке? Ще й усміхається, радіє, що за москаля виходить... Чекай, чекай, буде тобі, як тій Шевченковій Катерині. В нашому селі такого ще не було. Я свою під лід пустила б!..

Друга молодиця додала:

Колись моя небіжка мама — хай у Бозі спочиває — навчали мене так: »Як прийде старець милостині просити, то не питай, хто він, милостиню дай, але не серце...« Отак нас навчали...

Гіркими сьозами залилась Маланя. Залишила відра й побігла жалітись мамі. А Пріся щойно повернулася від череди, на вигоні була, і також прийшла в хату з заплаканими очима.

Маланя припала до грудей матері, нарікала на свою недолю:

— Як ті собаки напастують. Де ж я подінуся, тепер мені й на вулицю не вийти...

— Йди до тітки Тетяни, на хутір, — дораджувала мати. — Незнанов, чи як він там на ім'я, сказав, що більше не прийде, Дем'ян до себе взяв тимчасом.

А село гуло, наче водопад. Дехто жалів Маланю, що так сталося, але таких було дуже мало.

— За ким ви так бідкастесь, — скрикували, — кого жалієте? Он вона вже на хуторі, тітка перев'яже пула яничарові і будемо мати ще одного Дем'яна... Я свою на гачку повісила б! Нехай не занечищує землю...

На вулиці склали про Маланку недобру пісню. Говорили зневажливі слова так, щоб Олесь міг почувти. Хай опам'ятається, доки не пізно...

ЗОРИ—ЗІРОНЬКИ

Домовились, що зустрінуться в березовому гайку, там тихо й спокійно. Олесь стояв на стежці, якою мала прийти Маланка, чекав. Стояв задумано, дивився в небесну блакить і рахував хвилини. Вітер шарудів кущами калини, і раптом хтось підкрався ззаду й закрив руками очі... Чи треба було розгадувати, чиї ті рученькі?

— Моя найдорожча Маланю! — голосно вигукнув Олесь.

— Відгадав! — засміялась Маланка.

Як діти. Оце »відгадав« принесли багато спогадів із часів дошкільного віку. Олесь пригорнув Маланю, потішив ласкавими словами.

— Кудюю ти йшла?

— Стежкою, стежкою йшла. Ти не бачив?

— Не бачив.

— Я так і знала. Стоїть і рахує зорі... Ану ж, думаю, чи відгадає?

— Ах, зорі-зіроньки, які ви чарівні! — говорив Олесь і цілував Маланю.

Настала коротка павза, віддих від хвилювань.

— От ми й на самоті, — почав Олесь, — ти хотіла того?

— Я мріяла. Дуже тяжко зранили мене люди Незнановим, і я думала, як би побачитись нам, щоб розповісти тобі про своє горе. Повір мені, що це напасть. Окрім тебе, я нікого не хочу знати, здається, що лиш ти тримаєш мене на цьому світі.

— Маланю, викинь із голови людські вигадки, забудь. Шкода, що люди, маючи можливість говорити, не можуть шанувати слово, не вживають його, щоб порозумітись, зате скубуть одне одного й цвірінька-

ють, як горобці. А ми з тобою не маємо сили, щоб замкнути комусь уста. Хай говорять. Мені дуже приємно, що ми зустрілись, бо окрім тих почувань, що нашептує нам молодість, ми мусимо поговорити й про інші справи. Ти знаєш, що я вже не в школі. Старенький Лаврон каже, що нас советська влада »забракувала«. Його позбавили права бути господарем на власній землі, а мені заборонено вчитись. Кожної ночі можуть приїхати, щоб арештувати. За що, питаю? Подумай, Маланю, під яким тяжким гнітом мусимо жити. Але я скажу тобі ось що: трупом упаде кожний, хто тільки сягне рукою по мою волю, живим мене не візьмуть.

— Може, якщо сидітимеш тихо, то залишать у спокої?

— Як надовго?

— А Карпо?

— То бабусині казки, я не вірю, що він така надійна охорона. Він багато знає й його можуть накрити раніше від мене. Словом, терор і м'ясорубка. І чим більше спокою, тим більше жертв. Ми мусимо щось робити. Студенти — це нерв нації, і коли той нерв дасть про себе чути, то...

— Думаєш, москалі не будуть більше вивозити й розстрілювати наших людей?

— Будуть, може, ще з більшою люттю, але тоді вмиратимуть не як овечки під ножем різника, а як борці за волю. І Шевченко не присипляв нас, а закликав: »Борітеся — поборете!«

— Я чула, що в Славутському лісі більше втікачів, аніж сосен. Під кожним кущиком притаївся дядько-скиталець, ховається від советської влади, щоб не вислала в Сибір. А що буде з тими людьми, коли настане зима? Мій тато також готовий утікати в ліс. Як тільки застукають уночі, тато таємним ходом вириваються з хати. А тоді що?

— Треба творити підпільні організації й розпочи-

нати революцію. Я вірю, що тільки організовані люди можуть створити підпілля й виступити, як цілість нації в боротьбі за свої права. Якщо умиратимуть, то за ідею, за волю, як національні герої, а якщо вивезуть нас по одному в Сибір, то нікому від того ані чести, ані слави.

— Мій Боже, — зідхнула Маланка. — Ми від романтики сягнули так далеко, що мені страшно робиться, самій така думка й до голови не прийшла б.

— Оте, що я кажу: сама не подумала про революційний рух, а вдвох подумали. А якби нас зібралося в цьому гайку десять, чи двадцять студентів-однодумців, то вже могли б заснувати цілий революційний комітет, почали б наради, мітинги, акції... Тоді тут не було б місця Незнанову. Ніж і меч стали б нам на поміч. Вночі жоден москаль не показався б на вулиці, а про своїх яничарів, то й немає мови, ми їх загнуждали б, як слід... Розуміється, що були б жертви, але з посвятою, і з честю хоронили б нас. Хтось пізніше написав би в споминах, що на Волині діяв національний герой Олесь, а йому вірною подругою була Маланка...

— Ти романтик, думкою, як сокіл високо літаєш, полетиш у небо та й про мене забудеш, знайдеш собі...

— Ні, я не з тих романтиків. Думаю, що тільки ти могла б погасити мою любов до тебе, і якби таке сталося, то цей вогник більше не загорівся б у моему серці.

Маланя обняла Олесеву ший, пестила, але все ж мала тривогу, чи те кохання не підшите вітром.

— А в академії не залишив дівчини з чорними очима? — запитала й пильно, глибоко дивилася в очі.

— Не залишив, Маланю, не залишив. Ти, як той невірний Хома. А я вірю. Я вірю, що Незнанов так далекий тобі, як і мені, і вірю, що ти дівчина.

— Олесю!.. — Маланя зашарілась і заховалась за

плечі. — Ти соромився б про таке говорити...

— Хіба ж я...

Маланя закрила йому рукою уста.

— ...Так, маеш рацію, ми відступили від теми, -- згодом продовжував Олесь. — Я твердо вірю, що підпільну діяльність ми мусимо розпочинати негайно. Ти підшукай кандидаток поміж дівчат, а я провідаю студентів у сусідніх селах...

На дворі вечоріло, був час повертатися додому. Олесь провів Маланю до її садиби, а сам пішов поза селом, полями, щоб залишитися з думками на самоті. Творча наснага появилась, хотілося щось намалювати, щось із минулих світлих днів. Праворуч показався цвинтар і Олесь надумав зайти в ту таємничу оселю, оглянути пам'ятники, споруджені руками його діда. Він часто пригадує, як дідусь різьбив фігури ангелів-хоронителів, чи Розп'яття Христа. Олесь із батьком додавали кольору в граніт, щоб образ жив у безсмерті. Хлопчиною тоді був, приглядався праці старечих рук, жилуватих, але гнучких.

Дідусь відійшов. Тіло стало прахом, а душа, кажуть, безсмертна, можливо, що вона невидимо, поруч Олеся, також оглядає руїни на цвинтарі. І сюди зайшли новітні варвари. Дерев'яні хрести вирубали. Якщо не зігнили в землі, то розхитали й вирвали, залишивши в могилах діри. Он жінка згорблена, заплакана принесла хрест на могилу синові. Олесь упізнав її — Драчова Лукія. Вона стала навколішки над непорослою могилою й молилась за вічний спокій душі свого сина. Помолившись, покликала Олеся, щоб допоміг поставити новий хрест, з березової гілки зроблений.

— Поможі, Олесю, — благала, — не можу ритися в свіжій могилі... Отам, де старий хрест стояв, діра залишилася... Постав оцей з берези, так, як військовим. Клим Оришків, дай йому, Боже, здоров'я, зробив... Тільки не дуже глибоко вкопуй.

Мати плакала.

Олесь мовчки вкопав хрест. Низький, нерівний, покритий корою, білів хрест на могилі, як вітряк на горі. Жінка, помолившись, пішла з цвинтаря, а Олесь продовжував оглядини.

Розповідають, що пам'ятники з цементу зруйнували перед косовицею сина, бо ніби забракло колгоспникам брусків гострити коси. То чому не послали своїх атеїстів до міста, на майдан? Там пам'ятники комуністичним вельможам. Ріжте їх на бруски, користь буде людям і землі!

На могилі-кургані пам'ятник уцілів, лише збили Розп'яття Христове. Залишився фундамент, збудований у вигляді скелі, із суцільного каменю, який мототи не могли зрушити. На скелі порослий мохом напис:

ТУТ УПОКОЇВСЯ
РАВ БОЖИЙ ГРИГОРІЙ —
КОЗАК ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ

Олесь ще раз прочитав, задумався. Мабуть, під час гетьманських походів зложив тут свої кості Григорій. Козацьку могилу назвали курганом, бо найвищою була на цвинтарі, довкола зеленим барвінком устелена. Кожного року на Проводи, коли священник з молитвою обходив цвинтар, то першу відправу присвячував Григорієві — козакові Січі Запорозької. Сестрички розстелювали на могилі найкращу скатірку, клали паску, крашанки, ставили коливо і всією громадою молилися за спокій душі запорожця.

Ту подію добре затамив Олесь, бо тоді в молитвах оживала національна душа в громаді.

Отак воно було. Тепер москалі взяли на приціл скелю-пам'ятник. Білі царі зруйнували Січ, а червоні

царі зрівнюють могилу козака Григорія, щоб затерти сліди, щоб закрити правду, щоб не залишилось новому поколінню історичної довідки про величні дні в Україні.

Приглядаючись курганові, Олесь відчув, що в його серці народилась нова іскра любови до рідної землі, зрозумів, що він не тільки син Ярослава Малявця, а син цілої української нації.

МАЛАНКА ЗАСТРІЛИЛА ЙОГО

Здається, тоді була п'ятниця, присвяток був. Люди не працювали в полі, й Маланка надумала піти до ворожки. Старенька була ворожка, ледве жила на світі, але їй вдавалося сказати правду.

Вона довго приглядалася лініям на руці, а заклопотаний вигляд обличчя Малані говорив сам за себе і не треба було мати багато знань, щоб угадати що «долі й конем не об'їдеш»...

— ...Не добре, доню, не добре, — казала ворожка. — Дні твої й стежки твої бачу у чорних рамцях. Сама не розумію того. Одне тільки скажу, що по твоїх ступнях ходить чорнявий мужчина, і одного дня він підкрадеться до тебе, щоб знеславити, але його життя закінчиться в тій же хвилині, ніби, від грому, чи від пострілу, й ти близько того буревію... Переживеш багато, але лихо обійде тебе. На тебе чекає твій улюблений, і будеш із ним. Недовго, бо предстоїть тобі розлука, й ти вийдеш заміж за нелюба, але під час весільного пиру він загине від випадку й ти залишишся на якийсь час сама з собою..

І ще багато ворожила ворожка. Маланка пробувала підставляти слова до подій, і тоді ще більше лякала згадка про Незнанова. Це ж бо він ходить по її ступнях.

**
*

Незнанов зайшов до сільради, випив удвох із секретарем пляшку горілки й сказав, що піде ловити рибу, мовляв, відпочине трохи. Але на думці мав щось інше. Перед ним в уяві стояла красуня Маланка Кочурівна. Горілка розбурхала почуття і він вирішив зараз же досягнути своєї мети.

Незнанову доповіли, що Маланка тепер мешкає в тітки Тетяни, на хуторі. Він допливе туди човном, а тоді городом-стежиною — просто до хати. Якщо застане Маланку саму, то буде його...

І пішов Незнанов здійснити свій задум. Плив річкою, підкрадався городом, і ось уже він потайки заскоочив у подвір'я. Довкола тихо. У тітки Тетяни навіть собаки не було, щоб гавкнув. Ще стрибок і Незнанов при хатніх дверях... Ще крок, і він на порозі. Маланя побачивши його, скрикнула, як чайка, зблідла й кинулася до дверей, щоб втікати. Але Незнанов загородив вихід і крок за кроком наближався до дівчини, хотів зловити за руку, та вона відбігла й знову рвалася до дверей. Клямка заскоочила, й Незнанову вдалося вхопити Маланю в обійми... Вона крикнула:

— Облиш мене, я хочу жити!

Маланя зі всієї сили відштовхнула напасника й саме тоді зауважила в нього на поясі револьвер. Коли Незнанов знову кинувся обняти, Маланя, сповнена відчаю, висмикнула револьвер і наставила йому в груди. Стався вибух. Незнанов схилився на стіну й упав лицем на поріг.

Маланя заверещала від страху. Кинула револьвер і вискоочила з хати. Боже, вона вбила його. Що тепер робити?

Вибігла на подвір'я. Не видно нікого, на вулиці — мертво.

Із перелазу побачила череду над річкою, на стійлі. Пригадала, що там Олесь, і побігла. Полями, ровами, ярмом, бігла до пастухів, нехай рятують.

Перелякана, задихана, припала до Олесья.

— Я вбила його!.. Я не хотіла того. Він напав. Револьвер сам вистрілив... Олесью, поможи мені, — лементувала Маланя.

Підійшов Лаврон.

— Хто напав? Що сталося?

— Мабуть, Незнанов, — відповів Олесь, і старався заспокоїти дівчину.

— Собаці так і треба! — сказав Лаврон.

— Хто бачив? — запитав Олесь.

— Ніхто.

— Де він?

— У хаті тітки Тетяни.

— Я піду з Маланкою, — сказав Лавронові Олесь. — Якщо не вдасться тихо закопати, то заявлю, що я застрілив його з ревнощів і буду тікати в ліс. Рано, чи пізно, а мені всеодно доведеться тікати.

Лаврон не міг чогось ліпшого придумати, махнув рукою на знак згоди, і Олесь із Маланкою пішли.

Довкола хутора тітки Тетяни мертва тиша. Двері до хати відчинені, на долівці простягнув ноги мертвий Незнанов. Олесь вибіг на дорогу, щоб розглянутись. Довкола — ні душі. Час діяти.

Він швидко виніс трупа за пліт, викопав там яму, кинув туди тіло Незнанова, засипав-розрівняв, тицьнув куц бур'яну, щоб навіть Тетяна не могла зауважити... Тоді про кров пригадав. У хаті на долівці кров. Вишкребав, повитирав піском, засипав, замів, змив водою — чисто. Долівка чиста. Підібрав револьвер і пачку набоїв. Поклав у кишеню, тепер можна йти.

Маланка чекала на подвір'ї бліда, як стіна.

Маланю, зараз же йди додому, — говорив Олесь. — Про цей випадок ані пари з уст! Рідна мама про те не може знати, розумієш? Ані слова. Тепер нехай люди кепкують, що Незнанов твій коханець. Потерпи. Це нам на руку. Ми з дідом Лавроном пустимо поголоску, що бачили, як Незнанов ловив на човні рибу і втопився.

Попрощалися. Маланя пішла в село, а Олесь над річку до череди. Вже здалека зауважив Лаврона, як той ходив нервово, чекав на нього. Лаврон думав про жахливу відплату комуністів за Незнанова, боявся, що зметуть село з лиця землі. Там, де тепер Зелена Лука,

залишитися бур'ян. Усіх вивезуть. Так що треба рятувати не лише Маланку.

— Ну, як там? — запитав у Олесея.

— Закопав. Обійшлося без свідків. Маланя пішла додому. Я наказав, щоб ані пари з уст. А в мене виникла думка пустити »качку«, що ми, пастухи, бачили, як один чоловік, он там, на глибокому, вибирав з ятерів рибу, випав із човна й не вплив... .

— Дуже мудро придумано, — сказав Лаврон. — Ти пильнуй череду, а я побіжу берегом, відв'яжу он того човна...

І побіг підтюпцем Лаврон, постукуючи палицею по каміннях.

Човен стояв на припоні навпроти Крутої вулиці. Дід відв'язав і відіпхнув на бистру течію. Зачекав, щоб човен відплив на глибоке, ближче до того місця, де ятері, а тоді почав кричати, кликати людей на поміч... .

Село в літній час так само безлюдне, як і Тетянин хутір. Усі на полі, тільки в сільраді міг бути секретар, або черговий — сторож. Та, на щастя, діти спустилися з гори стежиною, купатись ішли. Лаврон покликав їх до себе й наказав, щоб бігли в сільраду й кричали, що чоловік утопився. Діти послухали діда, бігли вулицею й кричали, але ніхто на них не звертав уваги. В сільраді секретар сказав:

— Ну й чорт із ним, другий раз на глибоке не полізе!

Діти ні з чим повернулися над річку, розповіли Лавронові, як то все було. Тоді старий сам пішов у сільраду. Секретар не звертав на нього уваги, розшукував загублений папірець. Лаврон підніс голос, як тільки міг. Та ще й палицею погрожував:

— То ви, ризун на вашу маму, така влада? Отак за людей дбаєте? Чоловік утопився, а тут хоч би хтось із місця рушив, паперців шукає!..

На той крик відчинив двері дільничний міліціо-

нер. Старий і на нього накинувся, здавалось, палицею по голові заїде...

— Людина з човна випала, ви розумієте? Чоловік утопився, а тут ніхто й слухати не хоче, так остервеніла влада, що нехай Бог милує, гірше татарви...

Міліціонер зчинив рух. Дзвін ударив на сполох і декілька мужчин поспішили до річки. Лаврон показав те місце, де »випав« із човна чоловік, і почалися розшуки.

Міліціонер запитав секретаря:

— А де Незнанов?

Секретар за голову взявся:

— Та це, мабуть, він і втопився. Казав мені, що йде рибалити. Він підпилий був...

— Хто бачив Незнанова? — гукав міліціонер.

Ніхто не бачив

Міліціонер просив у Лаврона докладніших інформацій для протоколу.

— Та що я можу сказати? — відпекувався старий. — Самі бачите, що від того місця, де стоїть череда на стійлі, до ятерів досить далеко, але я зауважив, що чоловік вибирав рибу з ятерів та й випав із човна. Випав, як камінь. Я кажу до свого пастушка: »Пильнуй, Олесю, череду, а я піду в село«. Ну, розуміється, доки я прибіг, то... А в сільраді такі дияволи, що ані руш!..

Лаврон пішов назад до череди. Рибалки два дні розшукували тіло Незнанова, та й дали спокій...

ВУЛИЦЯ

Вечірній час спускався на землю. Річка Горинь віддавала з себе тепло, взяте від гарячого сонця, і позначила свою течію сивим туманом. Повернулась череда з пасовиська, залишивши на вулиці стовп куряви, а в господарські подвір'я занесла гамір. Там брязкають відра, там ревуть корови, там покрикують господині — порають худобу.

А он вулицею йде дівчина. Коло Малярців почала розпитувати в сусідів, може, хто бачив овечку, не тримається свого двору, хоч гвалт кричи...

Ні, кажуть, не бачили.

— В пастухів запитай, Маланю, — дораджувала Охрімова Явдоня з-за хвіртки, — он вступи до Олесь.

Явдоня ще багато дечого дорадила б і розповіла б, але в руках тримала дійницю з молоком...

Дівчина неначе ждала на таку пораду. Поправивши на голові хустину, вона шмигнула через дорогу з таким спритом, ніби боялася, що з гори йде п'яний Супрун, а його коні летять так, що не дай Боже попасти під колеса...

Явдоня подумала: »Маланю, Маланю, не шукаєш ти овечки... А чого ж бо так прихорошилась, якби не мислила побачитись із Олесем? Але нехай. Може, вона Богові духа винна, а кумасі, як ті жаби в болотиську: "покохала Незнанова". А тепер утихають, думають, що посивіє Маланка в дівках. Але Малярець не з тих, що пльотки слухає...«

Маланя тихенько відкрила хвіртку, щоб не рипнула, і так же тихенько закрила, а в голові аж шумить від думок і хвилювання. Щойно кинула погляд у бік хати, а там у вікні Олесь! Стоїть, як портрет у рямцях, усміхається і простягає обидві руки:

— Маланю, чому ж ти на вулицю не приходиш? Прийди, я дуже тебе прошу, — лебедів тужно, як той голуб до голубки, і повторив стишено: — я дуже тебе прошу!

— Легко сказати »прийди«. Ти ж знаєш, яку не-славу про мене розносять? Хлопчиська пісню видумали, що я закохана в москаля, а тепер додали пльотку, що в чорне зодягаюсь, у жалобі по Незнанову... Чи легко таке слухати?!

— Маланю, для мене ті вигадки — нуль без палочки. Прийди на вулицю, почувеш цікаву новину.

— Добре, прийду, — сказала, — тільки знай, що лише для тебе це роблю.

У відповідь почувла дружній потиск рук, — струм тепла пішов по тілі. Він нахилився, щоб ще щось сказати, та в тому часі зайшов у подвір'я старий Маляр-рець. Олесь »крутнув« розмову і почали голосну балачку про загублену вівцю... Олесь навіть показував рукою, куди йти на розшуки, де могла заблукати дурна овечка, про яку не мав жодного поняття...

Маланя горіла від сорому, щось говорила, а думки шукали виходу, щоб якось вирватися з подвір'я, та не випадало вискочити, як дитині.

Олесів батько зашпортався коло воріт. Якби раніше зауважив Маланю, то затримався б по той бік перелазу. Та ж сам був колись молодий. Не раз доводилось лопотіти ногами від старших. Але тепер уже пізно було. Йшов просто до молодих.

— Д-об-р-и-й в-в-еч-і-р, — привіталась першою Маланя й поспішила пояснити-виправдатись: — овечку розшукую...

А сама аж пашіла, так їй незручно було під тим вікном.

— Добрий вечір, і дай Боже здоров'ячка! — по-молодецькому, із стрибками в словах відповів старий. — Шкода, дитино, що не можу тобі допомогти. Якби

ти за бараном шукала, то я маю, он там стоїть на ціле вікно, хоч малюй його...

— Ха-ха-ха! — засміялись, немов хлопці на вулиці.

Старому Малярцеві аж кашель здушив віддих, так йому вдалося пожартувати. Для Малані це був зручний момент висмикнутись із подвір'я.

— Надобраніч! — побажала й пустилась до виходу.

— Надобраніч, надобраніч, — з притиском на »р« відповідав за себе й за сина старий Малярець, і підсипав дівчині жарту:

— А скажи татові, хай сам пильнує овечку! Весілля в дорозі! — вигукнув.

Ці слова легенькі, як пухинки, як шовковий велльон, спадали на голову заклопотаній Малані, охолодили, додали відваги, спокій навіяли їй, зачинаючи за собою хвіртку, вона вже не поспішала. Жарт Олесевого батька вклав у дівоче серце нові надії. Та ж той Малярець мовчун із мовчунів. Для нього сказати слово, то легше вилізти на дзвіницю й бамкнути в дзвін, а тут він так розжартувався. Це не без причини... Пастух Лаврон із Малярцем — то один дух і міг розповісти про те, як »утопився« Незнанов, міг і від Олесея довідатись, тому поговорі про Маланю для старого Малярця — відомі вигадки.

Повернувшись додому, Маланя застала батьків за вечерею. Батько підсоллював і зі смаком обгризав зерно молодій кукурудзи, а дізнавшись, що донька не пригнала овечки, сказав:

— Треба було в пастухів запитати.

— Я розпитувала, — відповіла Маланя.

— А в котрого, в старого, чи в молодого?

— В Олесея питала, — і відчула, що кров ударила до скронь...

**
*

...Вулиця в українському селі!

»Мистець не має барв, щоб змалювати її красу,

письменник не має слів, щоб описати її велич і передати її духа» — думав Олесь. Він стояв перед дзеркалом — причісувався, одягнув бозового кольору сорочку, щоб заховатися з Маланею під вітами розцвілих бозів.

На вулиці ті бози цвітуть з обох боків дороги, розкішні, з темно-зеленими листками, звисають важкі, китиці квітів, як виноградні грона. Оперлись гіллям на частокіл та й цвітуть, наповняють пахощами село. Їх не треба ставити в вазонах на столі. Ви лиш відчиніть вікно, і почувте запах бозу, почувте пісню з вулиці. Он там, на колодках, щовечора збирається молодь із цілого села, навіть приходять із далеких хуторів.

В Зеленій Луці вулиця навпроти хати Малярців. Погойдуючи в колисці маленького Олесь, мама відчиняла вікно, щоб міг чути, як там виспівують. А як тільки навчився ходити, то Олесь щовечора був на вулиці, плутався в старших поміж ногами. Тоді він не міг ще збагнути красу вулиці. Аж довелося виїхати з села до академії на науку в чуже йому місто Ленінград, і там згадав... Зблизька того не бачив. А тепер уже знає, яка дорога йому вулиця в Зеленій Луці. Без неї село було б, як весілля без музик, а дзвіниця без дзвонів...

Там, у Ленінграді, студенти виходили ввечорі на проспект — широку забетоновану дорогу, щоб погуляти. Ходили, взявшись під руки, йшли парами, чи табунцями, й жваво цвірінькали чорт-зна що, шурхали ногами по хіднику. Находившись до втоми, прощалися. На студентів чекали сірі стіни гуртожитку, неначе солдатів касарня.

Лігши горілиць на своє вузьке ліжко, Олесь пригадував рідне село, вулицю. Другої такої ніде не знайдеш. Боже, як там гарно! Та ж то театр під відкритим голубим небом! Колодки служать за підвищення, ніби сцена, наповнена кожного вечора молоді-

ми артистами. На ту сцену першими з'являються хлопці з начесаними чубами, святочно зодягнені, і тоді починається гутірка, повна дотепів і жартів. Годилося б пісню заспівати, та ще не прийшов »підголосок«, хвилинку зачекають. А варто знати, що підголосок — це такий тенор, що заглушить два десятки парубоцьких виспіваних голосних баритонів, і ви навіть у другому селі почуєте, як лящить у Зеленій Луці Петруньо...

Кожного року з'являється на вулиці такий тенор з нових підлітків. Його не треба вчити співати. Він виспівався на леваді коло гусей, а вдосконалився тоді, коли з парубками водив коней пасти. Отам він дав про себе знати. Слухали його гай та соловейки. Навіть сиза зозуля здивувалась і налякалась, що її оксамитовий альт, який славиться на всю Волинь, западе в тінь.

А в селі чекали, нехай підросте Петруньо. На щок-ах у нього і під носом ще не голений пушок.

Та ось, в один вечір (саме тоді цвіли бози), батчать: іде на вулицю Петруньо, вже підголений, а намащений оливкою чуб звисав і поблискував... В тій же хвилині парубки обступили його, щоб попробувати... Баритон почав заспівувати пісню, і то з таким розмахом, що, здавалося, до самих зірок сягнув... Пісню підхопив гурт хлопців, а вершок їхніх могутніх голосів покривав своїм ляском підголосок-тенор, отой уперше підголений Петруньо.

Чоловіки та молодичі, що сиділи поблизу й прислухались, як співає вулиця, не здивувались, тільки хтось запитав:

— А то ж чий так?

— Маріччин Петруньо, — відповіла сусідка голосно, так, щоб мама почула.

— Але ж то, як дзвінок, ще такого не було!

Отак щороку народний театр у Зеленій Луці поповняється новими талантами.

Пізніше виходять на вулицю дівчата, також не раз чекають на свого »підголоска«, який в оперному те-

атрі називається сопраном. Якщо в Зеленій Луці такому »сопрано« вдалося вирватись з-під маминих рук на вулицю, тоді почуєте виступ двох хорів, з якими може стати до змагу ансамбль оперного театру.

Немає народної пісні, яку не співали б на вулиці, немає байки, яку б не розповідали для сміху. В селі немає такого мужчини, щоб оминув його дотеп. »Підроблять« хід, схарактеризують вдачу, ну, а про балакучих жінок то й не питайте. Кожне слово кумасі-сварухи відкарбоване на вулиці з такою чіткістю й дотепністю, що старші беруться за боки від сміху...

— Отой, Омельків — то чистий комедіант, — казали.

Олесь пригадував, як довкола вулиці примощувалось старше покоління, хто на травичці, хто на стільчику. Його батько любив сидіти на перелазі. Ноги відпочивають на кладочці, і так цілий вечір просидить, а довкола нього мужчини поблискували вогниками від цигарок. Їхні очі й вуха — на вулиці. Вони бачать кожну сценку на колодках, чують спів, регіт і писк дівчат, як у народному театрі, який виріс сам собою, без режисера. »Петруні« в Зеленій Луці самі знають свої ролі. Так само й старші. Одружені не пхаються на колодки співати. Там їм не місце. Вони своє відспівали, відшуміла їхня молодість, відцвіла, як весною бози... Тепер приглядаються тому, що минуло без вороття. Ще рік-два та й їхні діти підуть на вулицю. Зміна за зміною, з покоління в покоління живе українська вулиця.

Ось із такими думками Олесь приготовлявся вийти на вулицю. Тепер він удома. Влада викинула за двері академії, як »ворога народу«, бо він син батька, який розписував церкви... Гей, скільки в тому глупоти! Ще рік-два Олесь попаса череду та й талант його зів'яне, як зрізана квітка троянди. Але нічого, якось то буде. Олесь не все втратив. Тиск чужинецької влади пробудив у нього національне »я«. Так, Олесь піз-

нав себе в Ленінграді, в академії, там відчув гордість і відповідальність за свою землю, за свій народ, гордий, що він син України й жодні комуністичні затруднення на нього не вплинуть, а навпаки, виключення зі школи додало любови до всього свого, такої сильної й щирої любови, яку міг мати в стінах тієї ж академії Тарас Шевченко.

**
*

Вже вечір падав сутінками на Зелену Луку, але з вулиці не долітала пісня в хату Малярців, Олесь не чув її. Глянув із подвір'я, а там на колодках всього два хлопці-підлітки.

Якраз проходив Гнатко. Привітавшись із Олесем, почав розмову про владу, розповідав, як комуністи спаралізували в селі життя.

— Сам бачиш, — показував Гнатко на колодки, — не та тепер вулиця. От, може, ще двоє-троє дітей придуть, понидять та й по всьому. Е, тепер не те, що колись було. Під словом «колись» не розумій десять років тому. Ще в минулому році жила вулиця, а нині, як сам бачиш...

— А що сталося?

— Що ж могло статися? Москалі прислали з міста свої надруковані пісні, а хлопці з дівчатами сказали їм навідріз, що про орденоносних Дем'янів вони співати не будуть. Від того й почався занепад вулиці. Яничари допомогли москалям створити штучно декілька «вулиць», щоб кожний «клас» молоді співав окремо. В одній групі залишились самі баси, в другій баритони, а в третій лише тенори пищать, не мають ґрунту — басів, отак воно...

— Тепер уже не почувеш жартів на вулиці, а лише гострі колючки, які піддражнюють кляси. Тут, коло вас, збираються діти, батьки яких ще не в колгоспі. А я був свідком, як проходячи мимо, діти колгоспників привіталися по-советському:

— Добри вечір, індуси...
А ті відпекли ще краще:
— Поголи бороду й вуса, та й поцілуй в ...індуса!
— Отак воно. Помалу, помалу, а таки викінчують нас. Москалі завзяті й нема кому їм носа втерти...
Попрощався Гнатко.

Олесь зауважив, що в напрямку вулиці йшла Маланка з дівчатами, дотримала слова. Поспішив назустріч, привітався, і по-парубоцькому вмовстився коло Малані на колодках, підшукував дотепи, щоб підтримати товариську гутірку. Наспіла ще пара хлопців, пробували додати гумору, і тоді хтось заспівав пісню:

Прощай, село ріднеське,
Прощай, Україно,
Прощай, сад мій зелененький,
Молода дівчино...

Це нова пісня. Слова її тяжкі, гнітючі, принесли на вулицю смуток. Пісня пригадала сцени, які майже кожного тижня відбуваються в селі, коли людей вивозять. А на вулиці діти тих, кого чекає таке прощання...

Більше не співали. Трохи погупорили й розійшлися.

Олесь проводив Маланку. Звернувши на бічну стежку, він пригорнув її до себе, затримав ходу й їхні уста зустрілись у теплому поцілунку.

Маланя пригадала про смерть Незнанова. Того не могла забути. Не раз уві сні схоплювалася в страху. Думала, якби кому розповісти, може, швидше минуло б. З Олесем уперше від того часу зустрілась, і це була нагода виляти свої жалі. Люди сповнені ненависти до неї за те, що вона ніби була закохалась у того москаля, а тепер дорікають, що носить чорне убрання, покриває голову чорною хустиною з жалю до Незнанова... Хіба можна втримати ридання? Не раз думала: »Вийду на зборах до президії й крикну: люди, схаменіться! Не їжте мене живцем! Я вбила Нез-

нанова! Он там він — подивіться за пліт моєї тітки Тетяни...» Тоді була б героїнею, тоді шанували б, та не було б кого... Не одна кумася висповідалася б свещеникові у тяжкому гріху...

Маланя плакала.

За хвилику знову згадала про горе:

— Знаєш, Олесю, мені й крапельки не шкода, що я його вбила. Він нападав, а я боронилась, і за те гріха мені не буде. І я думала лише залякати. Як вистрілив револьвер — того сама не розумію, а тепер хай знає...

— Забудь, Маланю, я тебе дуже прошу не згадувати те, що проминуло.

**

Дмитро з Прісею сиділи під хатою, чекали на доньку. Вони вже знали від сусідів, з ким забарилася Маланя й міркували, що ліпше Олесь, як нічого. Відомо, що з Малярцевого сина господаря не буде, але тепер такий час, що краще бути жебраком, аніж господарем. Якби своя влада настала, то розписував би церкви. Аджеж дід Олесів славився тим, а як помер, то величали, як великого мистця. Але в господарстві десятина поля вартісніша за мистецтво всіх Малярців, разом узятих... Та про що там говорити: комуна всіх зажене в одну могилу. Чи ж варто бідкатися про ліпшого зятя? Будемо мати свого пастушка. І то не відомо, як довго. Якщо москалі й далі будуть так гребти все з села, то на другий рік не матимуть що гнати до череди, хіба Гнатків цап залишиться... А тоді й пастушка не треба.

На перелазі появилась Маланка. Батьки затихли. За Маланкою по-молодецькому скочив у подвір'я Олесь. Це була несподіванка для старих. Сільські парубки проводять дівчину лише до хвіртки, а Олесь простував із Маланкою до її батьків. Уклонившись, попросив вибачення, що затримались пізніше, в тому

завинив він, і обіцяв, що наступного разу Маланя буде вдома на час.

Олесеві слова припали Кочурам до серця. Так гарно сказані й по-вченому, що жодний сільський парубок так не потрапить. Було ясно, що Олесє моститься в зяті. Нехай. Хай весілля заціпить людям поговір про Маланю й Незнанова.

— Присядь, Олесю, коло нас, — запросив Дмитро.

Олесє присів і розбалакались. Почала Пріся про наболіле, про того проклятого Незнанова, який став причиною зневаги людьми її доньки.

— Але, Олесю, не вір людям, — благала мати, — я розкажу тобі, як кинулось у нашу хату те нещастя.

І розповіла, як Дем'ян привів їм до хати на нічліг Незнанова, щоб насміятися з Малані, але за кривду москаль утопився, бо така була Божа воля.

— А я так скажу, — додав свої міркування Дмитро. — Незнанов — чужа людина, його прислала партія зламати нам хребта, то йому байдуже, чи він поточе дівчині честь, на те й прислали. Але Дем'янові то не можу забути, не віриться, щоб своя людина могла так особачитись. Каже, »якщо тобі не доподоби, то вибирайся з хати, а Незнанов буде тут на квартирі й точка...« Я не міг витримати, вийшов у сіни, але Пріся добре йому відчитала...

Слухаючи розповіді Маланчиних батьків, в Олесє серце приспішено бухало, ширилось і він відчував, що вже не вистачало в грудях місця. Віддих коротшав, вирвалися з-під контролю слова:

— Я розсаджу йому череп, застрелю, як собаку! — сказав, і підвівся на ноги.

Кочурі подумали, що Олесє лише так говорить. Він не перший. Коли запече в серці кривда, то кожний так каже, але не стріляє. Один не має чим, а другий махне рукою, мовляв, нехай хтось інший...

Дмитро звернув розмову про вулицю:

— Гей, що й казати, нема тепер такої вулиці, як

колись була. Маліємо, сходимо на ніщо. Але я вірю, що знайдеться той, хто покаже їм тверду руку, поведе народ у баталію — здобути право бути вільним господарем на своїй землі. Отак, як колись Кармелюк був, чи в Карпатах Довбуш — зрушать застій, виростуть із повстанців полководці, якими були Гонта, або Залізняк, що аж співати про них хочеться. Та що й казати...

Слухаючи, Олесь подумав, чи не йому суджено долею очолити народ, отак, як розповідає Дмитро, крок уперед і пробуй щастя... А про Дем'яна знову подумав те саме: »Я приберу його до рук, як дикого коня в степу, загнуздаю і припну проклятого яничара«. Цим разом вирішив твердо.

Був пізній час. Олесь прощався. Маланя провела його до виходу. Її непокоїли заміри Олеся вбити Дем'яна. Вона знала, що той антихрист достойний того, але мала страх, чи пройде тихо, як із Незнановим. А, може, справді, він тільки так говорить. Та враз пригадалось їй, що Олесь підняв із долівки Незнанового револьвера й запитала:

— Скажи, Олесю, що ти зробив із тим револьвером?

— А що я міг би зробити? Думаєш, викинув? Ще довго — ні! Я присягнув, що за людську кривду Дем'ян мусить заплатити головою. Питання тільки, де й коли. Я знаю, що час не жде, і мені постарітись у пастушках не вільно.

Олесь і цим разом по-молодецькому стрибнув через перелаз і зник у темряві. Маланя повернулася до хати, сповнена журбою за нього. Чим це все закінчиться?

ДАВИД СПАЛИВ СЕБЕ

На пленумі сільської ради слухали промову Дем'яна про те, що партія домагається прогресу в колективізації села, а того прогресу не видно, заяви про вступ до колгоспу не поступають. Треба тиснути на кулачню. На станції готується новий транспорт для виселенців, і з Зеленої Луки мусить бути там щонайменше три родини.

— Три багато, — озвався хтось із активу. — Вислати одну родину, але знати кого...

— Я думаю Савлюка Давида, — сказав другий активіст. — У нього нова хата й будемо мати приміщення для кооперативи, а всю іншу будову розберемо на дрова.

— Ну, то час рішати, — командував Дем'ян, — рано сповістити Давида, що наказом уряду робітничо-селянської держави він видаляється з села, як клясово-ворожий елемент, і точка! Має двадцять чотири години часу приготуватись у дорогу. Якщо попробує чинити спротив, то під арешт і в тюрму, а жінку саму вивезти на станцію, щоб і сліду не залишилось. Давид явний ворог советської влади.

Секретар Яша, який записував усе до протоколу, запитав, хто повідомить Давида?

Дем'ян сказав: — Панас Лудик хай повідомить.

— Ні, товариші, мені незручно, — мнявся Панас, — ми з Давидом межа в межу, і ніколи не мали сварки й жодних непорозумінь, то якось не випадає... Хай хтось інший, із дальших...

— Сава Гарбузьяк, — підказав Яша.

— Я не маю до того серця. Я за советську владу, але викинути людину з хати, чи вивезти з села, то я не маю до того характеру, думаю, що найліпше — хай

Дем'ян. У нього тверда рука, він у партії, нагороду має, так що його слово має вагу, а я що? От аби трохи допомагати...

— Ну й чорт із вами, боягузи! — кричав Дем'ян. — Повідомлю й виселю, але не зараховуйте себе до активу. Прийде другий контингент, то я вас перших запакую у вагони, там вам місце — пасти білих ведмедів! З такими партія комунізму не побудує.

Злостився Дем'ян. Прочитав «лекцію» про мораль та обов'язки советського активіста, й на тому нарада закінчилась.

**
*

Зараз же на другий день, уранці, в Давидів двір заїхав на осідланому коні Дем'ян. Підігнав коня під самі двері, палицею постукав, і викликавши господаря, прочитав йому урядове повідомлення про заслання.

Давид узяв до рук те повідомлення, сам став читати, вимовляючи кожну букву, як школяр першої класи, але на його обличчі Дем'ян не зауважив жодних змін.

— Добре, — спокійно відповів Давид, — я скажу жінці, та й будемо помаленьку збиратися... Двадцятьчотири години нам вистачить, може, аж забагато, бо ми не маємо що брати з собою, а на висилці так само живуть люди і то не якінебудь...

Дем'ян такого не сподівався. Думав, що Давид упаде перед ним на коліна, буде благати так, як це було з Никифором Глущаком і з Лужанським. Вони під таким тисненням подали заяви про вступ до колгоспу, і їх залишили в селі, а Давид — ні. Затятий, і нерви мотузяні має. Оце, власне, розлютило Дем'яна. Раз так, то будеш битий. Пришпорив коня й поїхав.

Давид сказав своїй дружині, що той час уже прийшов: завтра вивезуть на станцію, а звідти — в Сибір. Дем'ян щойно вручив державне повідомлення.

— Але ліпше померти вдома, не на чужині. Тут свої люди поховають, а там вовки з'їдять, — говорив Давид до своєї дружини.

Дочекавшись вечора, Давид пішов на тік, повільно витягнув із кишені сірники й підпалив будову: клуню і хлів. Віхоть соломи з вогнем приніс до хати й тицьнув під стріху, так же повільно зайшов у сіни й замкнув за собою двері.

Вогонь димів і язиками рвався в небо, вітер роздухував, іскрив, і все, що мав Давид, згоріло. І він згорів разом з дружиною.

На другий день сусіди розшукали в попелищі два обгарки з людського тіла та й похоронили.

А Дем'ян скаженів від злоти. Влада чекала на контингент із Зеленої Луки, але конвоїри не привозили нікого. Дзвонили телефоном, бо це вже другий випадок із тим надійним Дем'яном. Покрикували, видавали формальних виправдань.

— Нічого не міг вдіяти, Савлюк Давид спалив себе сам, — оправдувався Дем'ян.

— То давай другого! Хіба в тебе немає більше Савлюків? Ти думаєш, що партія дала тобі орден Леніна так, аби дати? Треба виправдати довір'я...

Дем'ян сказав, що загляне в списки. Якщо цим разом уже пізно, то на другий місяць перевиконає плян.

...Малярці спали йому на думку. Старий сидить у селі, як боляк. До роботи в полі він не звик, та й літа мав похилі — сімдесят два роки, який там з нього трудяга, ледве штани на ньому теліпаються, але щоб умерти то — ні. До того ще й син викинутий із школи, переховується в пастухах, спролетаризував себе, а в грудях носить тяжкий камінь ненависти до советської влади. О, Дем'ян про те знає, і як тільки підженуть на станцію наступний транспорт, то Малярці будуть у ньому, перші. Їм давно там місце.

Пригадав Карпову погрозу про те, що він, Дем'ян, був денікінським офіцером. Ну то що? Запитають — скаже був. Узяли силою. І йому повірять, а не Карпові. На всю Волинь тільки він має орден Леніна. Навіть ніхто з обласного начальства не вдовоївся такої чести, а про районних міщухів, то шкода й говорити.

ЯРОШЕВІ СИНИ

День пізніше після Давидової пожежі над Зеленою Лукою пронісся буревій, про який будуть розповідати з покоління в покоління. Чи хтось уже чув таке, щоб грім ударив на замовлення?.. Оте, власне, сталося під час тієї бурі.

Буревій принесла маленька хмарка, подібна до тієї, якою малярі люблять прикрашати краєвиди. Вітер припхав її над село, ніби на показ, а вона, нагрівшись на сонці, опустила понад гаєм в озеро кольорову веселку, несподівано розширилась, а тоді по її нерівних верхах розігнався з гуркотом грім.

Трах-бббабааах!..

Та й усе навкруги ожило.

На гарячу й спраглу від посухи землю дмухнув прохолодою вітер, шугнув садами, покотив хвилі полями дозрівачого врожаю, а на Горині запінилися хвилі, зашарпалися на припюні човни. Блискавка знову черкнула стрілкою об хмару, ще раз потряс землю грім і тоді, неначе з ринви, полляв дощ.

Вечір приніс темінь, під час якої блискавка ще ясніше палахкотіла в хмарах, над затихлим селом ще сильніше гуло. Під час сяйва блискавки Ярошева Палажка хрестилася і молилась: »Свят Господь Бог Саваоф, повні небо й земля слави Твоєї«.

Саме в таку негодую розсварилися Ярошеві сини, обидва злющі бо не могли поділитися батьковим добром. Умираючи, старий Ярош не ділив синів, мабуть, тому, що не було чим. Розповідають, що він дуже поспішно вмирав: раз тяжко зітхнув та й по всьому, здавалося, полегшало йому, був щасливий, як той кінь, що його ввечері випрягли із шлеї.

Ярош осиротив двох синів, Пилипа й Степана. В

дитячому віці вони були потіхою для всіх, але коли підросли, то стали великим клопотом для матері й цілого села. При кінці кожного тижня вони впивалися горілкою — смердячим самогоном і бігали з ножами, шукали, щоб когось набити.

Степан, молодший син Ярошів, був гарної будови, пишався кучерявим чубом, сильним, приемним голосом. Як заспівував пісню на вулиці то було чути в другому кінці села. Цілий тиждень Степан спокійний, лагідний, увічливий, але в суботу ввечері напивався, і тоді нападав на людей, як лютий звір.

Пилип, старший син, з вигляду й характером подібний до молодшого, може, дещо вищий, і не мав передніх зубів. Раз у неділю він пішов у сусіднє село, зчинив там бійку й повернувся додому без зубів. Люди, сміючись, казали: »гостра коса попала на камінь«. Пилип не побивався за зубами, нема, то й нема, але деякі слова зле вимовляв і дістав вуличну кличку »Шепелявий«. На диво, Пилип не втратив здібности співати, мав добрий тенор, з баритоновою закраскою, і бувало, як заспівають Ярошеві парубки в гайках, то можна було б подумати, що йде там полк війська.

В суботу, по роботі, вони так довго співали, аж поки в них починала »кипіти« горілка. Від того їхні чуби й обличчя пітніли, і це була перша ознака, що незадовго почнуть між собою бійку. Сталися, як півні. Тоді на двір вибігала з кием мати, але не могла дати ради.

У той вечір, коли маленька хмаринка несподівано принесла бурю й зливала репану від посухи землю дощем, Ярошеві сини ділилися батьковою клунею. Степан не міг довше стерпіти кривди. Він вискочив із сокирою на клуню й почав здирати сніпки, він забере свою половину...

Мокра солома спадала додолу й вітер ніс її в струмки дощевої води, що текла з горбів вулицями села. Добравшись до кроків у тому місці, де стояла соха,

Степан розбивав їх і кидав на подвір'я. Мокра сорочка липла йому до тіла, чуб заслоняв очі, і з нього, немов із стріхи, текла дощівка, заливала уста. Степан злостився й викрикував:

— Громе, бий у моє серце!..

При тому він проклинав небо й землю, і брата й батьків за те, що породили його на такі терпіння.

Та грім обминав клуню. Тоді Степан підносив догори сокиру, й вимахуючи нею, погрожував Богові..

У вікнах сусідських хат блимали свічки-громовиці. Там старенькі бабусі молилися, просили в Бога милости, щоб не карав за немудрих Ярошевих хлопців. Колись вони також були дітьми, мама водила їх до церкви, а нині диявол поселився в їхніх серцях.

...А буря посилювалася. Чорні хмари опустились так низько, що, здавалося, торкали верхів'я дерев. Безперервно спалахувала блискавка, а грім починав свій гул над Славутським лісом і ударяв понад селом з такою силою, що двері відскакували.

Пилипові видалося, що Степан на стрісі клуні посувається на його половину. Він вибухнув гнівом і з сокирою вискочив на клуню. Із його щербатого рота розносився крик, як у раненого звіря. Вдаряючи себе кулаками в груди, він просив смерті, брат окрадає його... Пилип підповз до Степана й підніс над ним лезо сокири, щоб зрубати братові голову. Але той не злякався, не втік, а підставив шию під лезо сокири, немов покірне ягня різникові. Розкудовчене вітром, намочене дощем волосся спадало на чоло і в темноті Пилип не міг приглянутись до братових очей, але мав таке почуття, що Степан плаче, востаннє прощається зі світом і віддає своє життя під сокиру. Від тієї уяви Пилипове серце розм'якло, він відчув страх, бо в його задумі було пролити кров брата, і його рука не піднесла сокири.

— Степане, бери всю клуню! — сказав несподівано Пилип. Голос його тремтів, беззубий рот ще біль-

ше шепелявив, можна було подумати, що Пилипові збиралось на плач.

Хвилина якогось дивного спокою тривала на Ярошеві клуні, а блискавка, ніби навмисне освічувала братів, щоб бачили себе. Пилип винувато поглядав то на сокиру, то на брата й перший мовчки почав спускатися зі стріхи. Степанові також відпала охота ділитись клунею, зліз на діл і пішли в хату.

Вже було близько півночі, але Ярошеві хлопці не йшли спати, ще не відпружились нерви. Сиділи мовчки, прислухалися до бурі. А в тому часі надворі посилювався вітер, побрязкував хвірткою, шумів - розгойдував гіллям старої груші. Гул грому наближався до села, і це була ознака, що зустрічний вітер завернув хмару. І ось Ярошеву хату раптом освітив білий вогонь, і в тому ж часі почувся страшний вибух.

Пилип стояв непорушно в вікні й перший побачив пожежу: горіла клуня!

— Пожар! Люди, пожар! Рятуйте! — кричав Пилип і тягнув за собою на двір брата.

Видно було, що грім ударив у соху, довкола якої Степан поздирав сніпки, й тією дірою викочувався клубами дим, з'єднувався з хмарою, а полум'я багрянито небо, освітлювало вулицю й бризкало іскрами на сусідські будівлі.

— Пожар! Пожар! — кричали Ярошеві хлопці, але не з таким завзяттям, як уміли співати пісню. У Пилипа щербатий рот був подібний на дупловину в прогнилому дереві, борода дрижала, як у Гнаткового цапа, й Степанові шкода було брата, пробував кричати за двох:

— Пожар! Пожар! Пожар!..

В селі зчинився рух. Дзвін ударив на сполох, чути було, як їхала пожежна команда, люди також поспішали на поміч, побрязкували відрами, бігали, метушилися довкола. Але пожежа втихла аж тоді, коли Ярошева клуня згоріла дощенту. На її місці чорніло

попелище й стирчала обгоріла соха, що давніше тримала дах і була найбільш непримирливою часткою в суперечці братів, бо стояла на середині клуні й поділитися нею можна було б тоді, якщо б розрізати на дві рівні частини...

Грім ударив у вершок сохи, розколов її, немов клином, але не рівно. В нижній частині розколина затрималась на сучках, і тонша частина звисала. З вулиці соха мала вигляд якоїсь страшної істоти з праісторичних часів. Мали мами чим страшити дітей, казали, що за непослух грім може так само запалити їхню клуню й буде стояти на подвір'ї недогарок сохи, як у тих грішних Ярошів, і на ній з косою сидітиме страшна смерть... Розуміється, що діти зважали на кожне мамине слово, цупко трималися спідниці, й обіцяли бути чемними. Ввечорі діти боялися пройти коло попелища Ярошевої клуні й сусіди прийшли на поміч, щоб звалити соху. Берестів Грицько приніс драбину, зав'язав мотуз на верху сохи, низ підкопали й так звалили.

Ярошеві сини викопали на городі рів і засипали соху землею.

**
*

...Закопавши соху, Ярошеві хлопці витирали з чола піт, обстукували від свіжої землі чоботи, думали йти до хати, коли бачать на подвір'ї посланця з сільради, він про щось розмовляв з мамою. Мати говорила голосніше:

— Ну, якщо кличуть, то Степан піде.

Хлопці підійшли ближче.

— Куди йти? — поцікавився Степан.

— В сільраду тебе кличуть, Степане, в дуже важливій справі, — вияснював посланець, літній, неголений, на довгих ногах мужчина. Говорив обережно, зважав на кожне слово, бо знав, що в той день була субота, час, коли Ярошеві сини мали звичку »хиль-

нути» самогону. В суботу і в неділю з ними треба поводитись, як з осами, бо нападуть без причини й дадуть такого лупня, що тільки ахнеш. На сільраду будуть злі, а посланцеві підіб'ють око...

— Казали, дуже важлива справа й приходити треба моментально, — відклонювався посланець, а зачинивши за собою хвіртку, прискорив хід, боявся, що Палажчині »оси« можуть наздогнати. Але минулось тихо.

Подумавши трохи, Пилип вирішив іти вдвох. Мати просила, щоб не йшли вдвох, одного ж кличуть. Палажка знала, чим може закінчитися така візита її синів. В дорозі вони напевно вип'ють по склянці горілки, а тоді рознесуть на щепки сільраду й попадуть у тюрму.

Вони прийшли в сільраду.

Посланець не відкривав рота. Йому всеодно. Добре, що прийшли, бо знову послали б. А чому вдвох, то їм знати.

Дем'ян закликав у кабінет Степана. Мав інформації, що Степан залицявся до Маланки, але Олесь »відбив«. На тому тлі думав зшити справу проти Олесья.

Дем'ян каже:

— Я чув від людей, Степане, що ти бачив, як молодий Малярець підпалював Давида... Згоріла будівля, ну й двоє людей, все таки це не законно...

— Мгу! — мугикнув Степан, не відкриваючи рота, й почав переступати з ноги на ногу, ніби розгойдував себе.

А Дем'ян знову:

— Я тут написав, як те все відбувалося, а ти підпиши, бо той Малярець, як сіль в оці, не тільки для тебе, а й для цілого села...

— Це брехня! — крикнув Степан.

Дем'ян покликав на поміч секретаря сільради Я-

шу, який від народження мав коротшу ногу й ходив із палицею.

— Так, так, — почав Яша, — голова мають ра. . .

Хотів сказати »мають рацію«, але не встиг закінчити слово, бо Степан на весь розмах руки свиснув Яшу в переднісся й той простягнувся на підлозі, як небіжчик.

Зачувши рух, у кімнату увірвався Пилип і тоді Яроші кинулись на Дем'яна. А він револьвера з-за пояса та й »клац-клац« і — по всьому. Чи не було набоїв, чи замekli — невідомо, що сталося, але револьвер не стріляв.

Хлопці вхопили Дем'яна до рук, і кинули на підлогу. Той пробував заховатися під столом, але Яроші витягнули його на вигідне місце, а столом загородили двері, щоб мати спокій. Змісили Дем'яна так, що перестав дихати. Аж тоді вийшли в загальну канцелярію. Там не застали ні сторожа, ні Яші, якому вдалося вислизнути з кабінету ще тоді, коли стіл стояв на ногах. Яша знав, як завзято б'ються Яроші й завчасно знайшов собі схованку.

Із сільради пішли Яроші просто на вулицю. Там було багато цікавих, розпитували, а Яроші мали про що розповідати.

— Нехай не думає Дем'ян, що він тут закон, — говорив Пилип. — Ми його під свій закон...

Пилип мав гордий вигляд. Навіть беззубий рот не шкодив йому показати ту гордість. А Степан, як говорив, то в ньому була якась жагуча певність у своїй силі, чи відвазі, чи в тому, що зробив у сільраді велике діло, так би сказати, розписався за ціле село... І Степана слухали уважно, цінили його кожне слово, й ніхто в той вечір не сміявся з Ярошевих парубків, навіть заздрісні були, що так їм вдалося відчухрати Дем'яна. Кинутись із голими руками на револьвера, то все таки відвага! А що було б, якби Дем'ян міг тоді стріляти?

...Був час близько півночі. На вулиці співали, жартували, сипались дотепи, веселилась молодь, що правда не так, як колись бувало на вулиці, але в кожному молодому серці завжди знайдеться іскорка радості.

Коли чують, коні б'ють копитами — летять у напрямку вулиці вершники. То був Дем'ян із дільничним міліціонером. Дем'ян мав перев'язану голову й мовчав, а міліціонер відшукував очима Ярошевої Палажки парубків, він знав їх ліпше, як когось іншого. Он уже кличе до себе. Ті відповіли непристойним словом, і вулиця вибухла сміхом, аж ляски пішли...

Міліціонер скипів, вийняв револьвер і вистрілив у повітря для »усмирення«:

— А-ну, давай по хатах! — кричав.

В тому часі ще хтось вистрілив, і міліціонер упав з коня. А тоді ще черга вистрілів, і Дем'ян теж гепнув об землю.

Вулиця завмерла від несподіванки. Дівчата й діти розбіглись, але хлопці — ні. Оточили місце баталії, затримали наляканих коней, і ніби чекали, щоб хтось викінчив розпочату справу.

Наперед усіх виступив Олесь.

— Оце їм за кривду, за сльози наші! — і підійшов до коня, на якому їхав міліціонер. Ярошів Степан притримав за вуздечку, подав повіддя, й Олесь сів у сідло.

— Прощайте, друзі! — гукнув він. — Смерть окупантам і їхнім вислужникам. Душу українському народові вони не скують, Україна буде вільною!

Повернув коня й погнав у напрямку Славутського лісу.

Сполоханий вистрілами кінь, летів, немов стріла. Олесь хоч і не сподівався погоні, але проїжджаючи поблизу сусіднього села, де було телефонне сполучення, приготував себе на гірше: буде стріляти в кожного, хто тільки спробує його затримати.

СЕЛО В НЕБЕЗПЕЦІ

Над Дем'яновим трупом, заломивши руки, плакала його дружина. Над раненим міліціонером, нахилившись, шпортався сухорлявий, в коротких пологняних штанах, сільський ветеринарний лікар, який вряди-годи заступав дентиста й лікаря-хірурга. Він почував обов'язок допомогти раненому, хто б він не був: ворог, чи приятель, казав, що «міжнародній хрест так гласить»...

Розстібнувши на грудях сорочку, ветеринар слухав, чи б'ється серце, потім пригадав про пульс і поспішив відшукати «живчика». Серце й живчик дали про себе знати, й ветеринар гукнув, щоб мерщій відправили раненого в лікарню.

Та, на диво, ніхто не поспішав на той заклик. Господарі не хотіли паскудити рук і репутації перед своїми сусідами, бо скажуть, що «упадав» за міліціонером, а советські активісти боялися виходити з хат, бо знали, що в таку пору можна легко дістати кулю в спину.

Раптом усі звернули увагу на той куток вулиці, де із-за рогу появилася згорблена постать Карпа. Він тримався за груди, намагався перебороти задуху, пробував кричати, та бракувало віддиху, і його голосу не чули, лише бачили помах руки. Карпо закликав підійти ближче до раненого. Дехто з мужчин підійшов, і тоді Карпо, дорікаючи за їх байдужість, дав розпорядження зараз же відправити раненого в лікарню.

— Нехай пішки йде! — буркнув хтось, — він виводжує наших людей на Сибір.

Карпо не знає, хто це сказав, але погрозив кулаком у бік, звідки донеслися слова, і голос затих.

Карпо не думав про міліціонера, а про село, якому грозить репресія й повна загибля.

Підійшов Лаврон і Карпо каже йому до вуха:

— Лавроне, роби рух, спасаймо село, гукай, нехай швидше запрягають коней...

Лаврон зчинив крик, як під час пожежі, але й цим разом ніхто не поспішав. Тоді він побіг у колгоспний двір, і там заворушилось. Незабаром до місця випадку підїхав віз, вимощений соломою. Міліціонера поклали на соломі, фірман цвїохнув батогом, і поїхали. На дорозі залишилися дві червоні плями.

— Якщо доведуть на час, то буде жити, — говорив ветеринар.

— А як здохне, то хай знає, що за людську кривду так йому, зуб за зуб, — бубонів чийсь голос.

— Він з того хліб їсть, — вставив якийсь активіст, що прибіг і собі на місце випадку.

— Та воно звичайно... Ти ореш, а він порядку пильнує, — додав другий.

— Порядку? Та він, бісова душа, викидає на мороз босих дітей. Звиняюсь за такий порядок...

— Йому з центру такий наказ дають, — боронив міліціонера ще один активіст.

— То ти такий самий дявол, як і твій советський наказ! — засокорів тенор із підскоком.

— Хрясни його в печерицю! Пальни, як полагається! — кричав хтось понад голови.

І чути було, як хтось когось «хряснув», і то здорово. Аж той звалився...

— Вставай, я поправлю, чортів вислужнику!

Але вислужник не квапився на «поправку»...

Тим часом Карпо старанно засипав кров, щоб не червоніла на вулиці. На кров ще не час. Чує, що там, у юрбі, бійка. Побіг. Розіпхав цікавих, які вичікували «чия візьме», й гукнув:

— Гей, хто там так мудрує? Нам не час себе мотлошити, маємо того досить!

Треба було бачити диво: чоловіки з юрби шмигнули, хто-куди... Все затихло. Розходились так поспушно, як солдати на команду гострого фельдфебеля. Карпо оглядався на всі боки й мовчки тяжко дихав, ніби він пробіг кілометр гористої дороги, але гордий був, що мав такий вплив на людей, значить, щось можна зробити.

— Палицею, різкою, Лавроне, тих ідіотів, — знову гукнув до старого Карпо так, щоб усі чули.

Вулиця спорожніла. Карпо з Лавроном залишили місце баталії останніми, йшли поруч.

— Що буде, то один Бог знає, — журився Лаврон.

Карпо безнадійно махнув рукою й почав ще тяжче дихати.

— Біда буде. Нарубав нам Олесь дров.

— Воно, може, й не шкода...

— Не шкода, але й не вигода... Як тепер викрутимося? Почнеться слідство, а в селі хіба тільки один Дем'ян? Я не проти того, що Олесь розсадив йому череп. Притихнуть інші, це факт, але яка тому ціна? Хоч це й революційний крок, але в даному випадку непродуманий вибрик. Якби котрийсь із Ярошевих хлопців, то не було б дива, сказали б по-п'яному, а відомо, що п'яних і сплячих не судять... І так справа присохла б. Але Олесь ліпшу голову має на плечах. Що йому встрілило? Не розберу!

Йшли в темряві. Минувши хати, Карпо знову почав про Олеся:

— Куди він тепер полетів конем? Як далеко заведе його дорога? Де знайде пристановище й захист?

**
*

Тиждень після поранення, міліціонер Скоросад почав уставати з ліжка. Майже щодня відвідував його Карпо. Висловлював жаль, що так сталося, і кожного разу підкреслював, що громада висилає його провідати й побажати виздоровлення. З великим трудом,

але Карпові вдалося вмовити міліціонерів, що стріли не були політичним актом, а лише високим п'яного хлопця. Советські активісти, зауваживши, що Карпо із Скоросадом майже на »ти«, не знали, на яку ногу стати, і під час слідства кожний із них не говорив, а мимрив. Головним свідком у справі був сам Скоросад, який заявив, що з пострілом Малярця село не має нічого спільного. Малярць мав щастя, що втік від людського гніву...

Так, Карпові відвідини в лікарні дали бажані наслідки — Скоросад не віддав село на знищення. Він промовчав і те, як Яроші відмолотили Дем'яна в сільраді. Тому навіть сам Карпо дивувався.

Три тижні після пострілу на вулиці, в Зелену Луку прийшло з району повідомлення, що Олесь Малярць був оточений в лісі загоном міліції й покінчив життя самогубством. То була сумна вістка для цілого села. Старий Малярць замовив поминальну Службу Божу по синові. Народу було в церкві битком набито, молилися за спокій душі раба Божого Олександра. Нерівно горіли свічки, жалісно втирали сльози бабусі, а коли хор заспівав »Вічная пам'ять«, то Маланка зімліла.

У ЛІСНИЧОГО

У Славутському лісі Олесь розсідлав коня, зняв вуздечку й махнув на нього рукою: »іди, вольному воля!« — сказав, а про себе подумав: »я навіть тієї волі не маю, конячої волі...«

Чорний, як галка, спітнілий кінь, зацокотів копитами й зник у закрутинах дороги. Олесь подумав, що сідло з вуздечкою може пригодиться. Він заховав усе в куцах ліщини, ще раз розглянувся довкола, щоб не забути місце, й сів на пеньку зрізаного дерева відпочити та зібрати до купи думки, які шуміли разом із лісом в його голові. Чомусь перед ним в уяві виросла постать матері, яку пригадував завжди такою, якою пам'ятав із часів дитинства. Боже, як вона раділа своєму синові! Скільки то молитов і благословень і ласки материнської! Щоб був мудрий, щасливий, найщасливіший у світі, і щоб вороги не втішались над ним своєю перемогою, про все молила мати. . .

Мама померла в молодому віці, менше лиха знала, а він із батьком товк те лихо, як воду в ступі, а тоді побачив, що всьому мусить бути кінець. А кожний кінець мусить мати початок... Ховатись за плечі другого нема чого, це не початок... Розуміється, що думка про рідну маму — це тільки сантимент. Але залишилися інші мами, й вони мають таке ж добре серце для своїх дітей. І думка про їхню долю й постріл у Дем'яна — це вже акція, це вияв любови до свого народу, що стікає кров'ю, що гине під чоботом сваволі.

Олесь пригадав, що недалеко смолярні стоїть хата лісничого, Івана Гусара, доброго приятеля Малярців. Гусар дуже начитана людина, має широкий круг

друзів і знайомих. Про нього навіть часто згадував Карпо. Лісничий не раз бував гостем у хаті Малярців, любив кликати Олеся «академіком». Він захоплювався мистецтвом, і в Олесевих творах бачив велику майбутність мистця.

В дитячому віці Олень часто їздив з батьком у Славутській ліс по дрова. Тоді вони завжди зупинялися в Гусара. У той час хата лісничого мала вигляд, як літня резиденція дворянина, огорожена високим шпильчастим плотом, у який було вмуровано браму-заїзд, а довкола стрункі, пишні смереки, немов сторожа. У подвір'ї доріжки обсажені трояндами, високий пліт вкривали рожі різноманітних кольорів, а там, за хатою — садок. Поміж молодими липами розставлено пасіку, а згори дзюрчав струмочок монотонно, ніби розмовляв із бджолами. Його обов'язком було наповнювати водою ставок.

Колись лісничий був слугою князя Тадея Сангушка, що мав свою резиденцію в Славуті і, власне, ту хату він побудував лісничому. Під час полювання князь зупинявся в тій хаті на каву, яку задалегідь приготував йому його кухар. У перші дні революції князя вбили, там таки, в Славуті, за дев'ять кілометрів від хати лісничого. Вскочили гвардійці в палац, і закололи князя багнетами.

В молодості Гусар був залюблений у польку-поетесу, яка кожного літа приїжджала з Варшави в Славуту провідати Сангушків. Зустрівшись із лісничим у його мальовничому, казково-гарному палаціку, поетеса закохалася в Гусара, і вони свої літні вакації проводили вдвох над тим, як вона казала, «пишним озеречком». Була палка любов, але до шлюбу не дійшло, і то завдяки сильній волі Гусара. Він мав на увазі трагедію, яку приносить мішане подружжя в родинному житті, думав про двомовних дітей, що прийдуть на світ від двох різних коренів, від двох інших націй, які споконвіку ворогують поміж собою.

Зваживши те, Гусар не став шлюбним мужем польки і залишився самотнім. Туга й спогади про поетесу при-спішували старість, але разом із тим збільшувались патріотичні почування до батьківщини, любов до своєї землі й народу. Згадував лісничий про поетесу, як про буревій, що пронісся над його головою в роки молодости.

Перша світова війна, яка принесла комуністичну владу в Україну, змінила русло життя лісничого. Він, Іван Гусар, що воював проти большевиків в українській армії, змушений був підробити собі пролетарське психодження. Аджеж він був наймитом у князя... Пристосувався досить уміло. Почав із хати: не малював, не ремонтував, не чистив. За кілька років такої »політики« резиденція лісничого змінилась до невпізнання. На хаті завалився комин; від тягару зломилась крокви, вигнувся й прогнів дах. Кімнати почала заливати дощева вода. Потріскалась і поодвисала стеля, а біля вікон стирчав бур'ян і гілля дикого хмелю. Дерев засипали ставок листям, очерет з осокою, ніби змовились, і навперегін покривали воду заростями, так, що отой човник, на якому поетеса писала деколи свої твори, загубився, чорнів цяткою в очереті, й лісничий вже не виходив уранці глянути на ставок, щоб пригадувати собі дні молодости. Може, так ліпше. Підтримуючи загальний занепад, лісничий перестав голитись і підстригатись, запустив бороду й довге волосся, був подібний до своїх предків із часів кам'яної доби. . .

Коли Олесь підійшов до дверей хати лісничого, там уже не було блискучої клямки. Хтось вирвав, правдоподібно, вламувалась російська революція. Завісів також бракувало й тепер двері перекошено лягали на лівий одвірок. У закритому стані їх підтримував дерев'яний засув, виструганий сокирою, без владження фуганком. На стук Олесів, відіззався в глибині хати захриплий старечий голос лісничого, а

за хвилину він зорив очима крізь дірку в дверях, як каторжник із тюремної келії.

— О, Олесь Ярославич! — гукав лісничий відкриваючи двері, — Олесь Ярославич! Прошу ближче, прошу до покоїв, прошу до покоїв, — лебедів старий. — Ви мій дорогий гість. Я навіть щойно згадував про вас і про вашого тата, хотів би провідати, та... (тяжко зідхнувши знову продовжував) ...Ярославич, Ярославич! — стискав обидві руки Олесеві, — прошу до покоїв, сідайте... А я так і думав, що ви колись провідасте старенького лісничого...

Хтось таємниче пошкрябав шибку в вікні. Лісничий перепросив гостя й поспішною ходою, яка властива дідусям, вийшов за двері. Щось там гомонів. До хати повернувся з пакунком під пахвою, який поклав обережно біля виходу, можна б подумати, що в тому пакунку були дорогоцінні хрустали. І знову дріботів лісничий до Олесья, продовжував свою розмову, розпитував про старого Малярця, свого колегу. Як він там? Чи вміє шанувати здоров'я? Про ядушливого Карпа також не забув. Що-правда, Карпо раз на тиждень приносить йому пошту, це в'язало лісничого зі світом, інакше зовсім здичавів би.

— А тепер скажіть мені, Олесю (лісничий вперше звертався до молодого Малярця на «ви» і те він старався підкреслити), скажіть мені, Олесю, як це вам спало на думку згадати про мене? Може, з татом не добре, чи, може, прийшли сповістити, щоб приготуватися до весілля? Хе-хе-хе! — сміявся, показуючи беззубі ясна й допитливо дивився Олесеві в очі.

— О-о, — почав гість, збираючи розгублені думки, — тато, Богу дякувати, ще тримаються, здорові... Але зі мною не дуже весело. Годину тому я застрілив Дем'яна, про якого писали в газетах, що нагороду мав — орден Леніна за вислуги москалям. Вони йому орден, а я йому кулю в череп. На це він давно заслужив, тільки не було кому.

— Стало менше розбійників, — сказав по хвилині лісничий, — менше людодів, от і все. Добре, дуже добре!

— Але за те я маю дорого заплатити.

Лісничий пересів ближче до гостя, поклав руку на плече й сказав:

— Олесю, за все треба платити, і чим ліпший крам, тим дорожче коштує... Ти не бійся. В цьому лісі ти не сам. Таких, як ти, тут сотні, а, може, й тисячі. Одних я знаю, інших — ні. Он, той пакунок, що я вніс до хати, — це передача з села такому ж скитальцеві, як ти. Не бійся, й ти будеш мати свою передачу. Мене тільки одне тривожить: москалі можуть помститись і виселити все село в Сибір так, як це вони практикували в інших околицях. Та, дай Боже, щоб пройшло тихо. Сподіваюся, що Карпові вдасться злагіднити справу. О, таких, як Карпо, мало на нашій землі.

Лісничий мав для помочі молодого, дужого чоловіка, який у лісі був десятником і виконував обов'язки патруля: ходив на певній віддалі довкола хати лісничого й слідкував за появою незнаних людей. Прибуття в ліс новаків не було випадковим, так, як це сталося з Олесем. Він мав щастя, що його особисто знав лісничий, інакше тут би його затримали, як підісланого владою розвідника. В хату лісничого міг зайти й вийти тільки той утікач, якого привів і представив один із »старожилів«. Старожили приймали на свою відповідальність новаків із числа своїх рідних, чи друзів, яким грозила репресія й тюрма за спротив наказам влади. Е-е, то так тільки здається, що як прийде чорна година, тоді тікатиму в ліс. Попробуй!..

**
*

Олесь сидів на поляні й оглядав краєвид. До нього підійшов отой молодий кремезний десятник. Гусар

уже розповів йому про Малярців, і десятник хотів почути вістку з-поза лісу.

— Добридень, козаче! — привітався.

— Добридень, — відповів Олесь.

Страх дзьобнув, але Олесь не виявив того.

— Малюємо, щоб світ був кращим? — запитав саркастично десятник.

— Ні, не малюємо, оглядаю красу Божого твору й думаю над тим, чому люди її спотворюють...

Павза.

— То ти, значить, двох уложив? — сказав десятник, щоб дати зрозуміти Олесеві, що він про нього знає. І не дочекавшись відповіді, додав: — Гріху не маєш. Власне, то вони так спотворюють світ.

Олесь мовчки дивився перед собою, а десятник помаленьку тягнув свого співрозмовця за язика.

— Молодий та бравий. А звідкіля ж ти прибув до нас?

Питався, хоч знав про це від лісничого. Хотілось поговорити.

— Я з Зеленої Луки, чули про таку? — відповів Олесь і підніс очі, подумав: »пристає, як п'явка«...

— Ти, значить, студент з академії?

— Якщо знаєте, то чому питаєте?

— Хто питає, той не блукає, — посміхнувся десятник. — Я знаю, що ти зробив велике діло. Якщо дядько в селі стріляє з-за рогу будинку москалеві в плечі, то для нас не новина, трапляється часто. А ти вистрілив із висоти освіченої людини, а це багато значить. Народ тебе піднесе, і великим будеш. А коли помреш, то могила твоя не зрівняється з землею, пам'ятник поставлять і напишуть Шевченкові палкі слова: »І буде правда на землі«...

Олесь зазирнув у глибокі очі десятника, ніби хотів там прочитати щось надруковане дрібними літерами... По його розмові можна здогадуватися, що й він також не дядько з села. Хотів запитати, хто він, але

в тому часі поміж кущиками гущавини щось проби-валосся у їхньому напрямку, шаруділо гілляками. Десятник припав до стовбура сосни, клацнув обрізом і готовий був відбити атаку, але не було в тому потре-би. То коза бігла до ставка.

Олесь підвівся на ноги й відійшов від десятичника, щоб залишитись на самоті. Село журило його. Може, завтра там уже нікого не буде. Він не побачить рід-ного тата й любої Маланки. Поспішив він. Недаром кажуть: сім раз відміряй, а тоді відріж..

...Вечір спустився над лісом. Довгими стали тіні, затихли пташки, а разом із тим довкола хати лісни-чого почався рух.

Он хтось підкрадається з торбою на плечах і з кошиком у руках. Там у кущиках ліщини чекає на нього скиталець — батько, чи брат, а може, дорогий приятель. Їсти принесли, білизну принесли, і чути їч-ній гомін. Жінки, схлипуючи, розпівідали про тяжкі дні й питали, чи є надія на ліпше, ніби в лісі росла відповідь на ті тяжкі запитання.

— Не плач, Галю, — чув Олесь притишений го-лос чоловіка, — не довше, як за місяць почнеться війна, комуна щезне й ми ще любачимо трохи світла.

— Ти кожний раз так потішаєш, а то щось не видно, мабуть, прогнівили ми Бога.

— А як там діти?

— Ой, не питай. Маруся така розумниця, а так тужить за тобою, що не дай, Боже. Я часом накричу, бо знаєш — дитина, а вона до мене повторює те, що я не раз кажу: »чекай, чекай, нехай-но тато прийде, він тобі всипле...« Та й мене сльози заливають. А як устане рано, то півгодини оповідає сни і все тато їй сниться, цукерки приносив, казав: »їж, доню, їж...« Прийди, покажись, а то забуде, що й батька має...

— А тоді що? Дитина не змовчить, а сексоти на-траплять на мій слід..

Настала тиша, а за хвилинку Олесь знову почув уривки з розмови: »Та не цілуй же, як дівчину«. Мужеський голос щось бубонів невиразне.

Такі зустрічі дразнили Олесеве серце, а поруч із тим думав, чи прийде до нього Маланка. О, вона не забуде його, його найдорожча Маланя!

СВАТАННЯ—ЗАРУЧИНИ

Минуло півроку від часу, коли Олесь залишив село. Сльотиста осінь почала заболочувати дороги, але ранкові приморозки підсушували їх, і шляхами тягнулись фірманки, кожна в своєму напрямку. Твердо підскакували на вибоях колеса, коні нерівно вибивали копитами час. На полях від перших приморозків сивіли вруна й нагадували косу старої дівки...

Маланя все чекала на вістку від Олесь. Її надії скріплювала ворожка, яка кожного разу угадувала, що Олесь повернеться до неї. Не так швидко, як вона цього собі бажала б, але Олесь її суджений, і з ним вона буде разом до кінця життя. Ворожці вірила, бо про Незнанова, як ворожила, то так і сталося. Але помимо всього в Зеленій Луці пішла поголоска, що, ніби, Супрунів Павло буде сватати Маланю Кочурівну. Облетівши всі тини й перелази, та балачка дійшла до Маланчиних батьків. Почалась родинна гутірка:

— Я скажу так, — міркувала вголос Прися, — Маланя тепер має розв'язаний світ. Олесь не повернеться, і я думаю, що нехай виходить заміж.

— Заміж то й заміж, — розтягував бесіду Дмитро, — але треба, щоб до того була причина.

— Дівчині двадцятий рік, то хіба ж не причина?

— А за кого? Що вона, серця не має? Вже ті часи минули, коли батьки, зустрівшись на ярмарку, випивши по чарці, казали: »ну, то віднині ми свати...« І з того починалося весілля. Ніхто не брав до голови, чи молоді будуть любитись, аби з доброго роду. Тепер не ті часи. Вже за тих років, коли ти виходила за мене, були великі зміни, ти роками приглядала-

ся... Бувало, праворуч глянь — Прісію побачиш, ліворуч глянь, і тут вона стриже очима. Хоч гвалт кричи..

Прісія любила Дмитрові жарти, але завжди старалася стати йому »навпоперек«, щоб не заговорювався. Та цим разом тільки глянула з-за плеча чорними, як у циганки очима, всміхнулася й щось сказала навмисне тихо, щоб не почув. Дмитро в тому погляді й усмішці пригадав свою молодість...

— Маланя сказала так: »Мамо, серце може лиш раз любити. Олесь забрав із собою ту любов, і мечі тепер байдуже, за кого виходити заміж, хай би навіть за старця-лірника. Я більше нікого не буду любити..« І бачиш сам, що в'яне, як зірвана квітка, а вийде заміж, обсядуть діти, та й буде мати для кого жити.

— Якщо так, то не віднихати Супрунового Павла. Що не кажи, а він таки гарний, пристійний, з добрим характером, одним словом, не сором такого зятя мати в хаті, але я знову кажу: якщо Маланя не любить, силувати не вільно, просто гріх змарнувати дитині життя. Якщо ж їй байдуже, то хай Супрунів Павло буде, і я думаю, що треба якось приспішити сватання, щоб той скажений Ярошів Степан перестав тупцювати довкола мого двору. Боже охорони від такого зятя! Тоді хоч відрікайся рідної дитини. А як сама бачиш, що він не дає Малані спокою, на вулиці чіпляється й поза вулицею. Бідна дівчина не знає молодости, лише клопіт та поговор. Я не осуджую Степана, але нехай у моєму роді не буде Ярошевого насіння...

— Які вони не є, але все таки з комуністами не пішли до спілки, — казала Прісія. — Навпаки, чим більше вип'ють, тим більше завдають їм клопотів. Дем'янові не раз дісталось від Степана, а пригадаєш, як він сікнувся до Незнанова? Зупинив на дорозі її каже: »Якщо ти тронеш мою Маланку, або хоч подивишся в її сторону, то твоя голова злетить, як на горді капуста під сікачем, або скручу, як собаці... Та

ще й запитався, чи зрозумів. Каже: »Говори, кацапе, чи ти зрозумів мене?..« Той хотів мовчки обійти п'яного, але Степан по-матері його, каже: »Розтаку твою, признавайся, чи зрозумів?« І Незнанов мусів сказати, що »зрозумів«, аж тоді Ярош відступився. І висилки не боїться, їм хоч би що, як кажуть, море по коліна...

**
*

Поговір про сватання Павлом Маланки стелився селом, немов ранковий туман, і кумасі почали пересівати крізь густе сито роди обох сторін, зважували, хто що вартує, щоб до початку весілля мати »стабільні ціни« на все: на молоду пару, на сватів і свах, на дружок і світилок, навіть на прадідів, чиї кості від віку спочили. Їх згадають за гріхи й подвиги, бо рід, кажуть, має силу включно до третього покоління, тобто, який був дід, таким може бути й онук.

Павлів дід Прохор (хай з Богом спочиває) був знаний з того, що кожного четверга повертався з ярмарку додому п'яним, їхав з гори без віжок, гнав коней, скільки в них було духу так, що не одне поросля й квочка з курчатами загинули під колесами Супрунового воза. Зайшовши в хату, дід брав до рук сопілку й починав насвистувати гопака та домагався, щоб його жона — стара Супруниха, йшла в танок, і то не якнебудь, а навприсядки. Любив Прохор, щоб стара конче присідала так, як тоді, коли дівчиною була. Супруниха навідріз не хотіла йти в танок і тоді затихала сопілка й вибухала сварка. І тоді вона втікала з хати. Спала в сусідів, кожного разу в інших, щоб дід не міг розшукати. Але бувало ще й так, що дід ночував за порогом. Це траплялося, коли від перепою він не міг встояти на ногах. Тоді бабця брала верх. Старого за чуба й за одвірки, та ще й відро води на голову...

Така мелодрама відбувалася в Супрунів майже кожного четверга. Решту днів у тижні Павлів дід працював від зорі до зорі, тяжко працював. Зодягався не

так, як усі люди в ті часи. Ходив без шапки і з розхристаними грудьми взимку і влітку, під час снігу чи дощу.

Павлів батько, Грицько Супрун, також їздив кожного четверга на ярмарок, але повертався додому тверезим, на сопілці не грав, носив на голові волохату шапку, пошиту з старого кожуха, взимі вивертав її вовною до голови, а вліті підкладкою до голови й тісно зашнуровував ковнір. Мав переляк, який навіть бабці-шептухи не могли вигнати з нього ворожбаю. Кожного року перед Великоднем у Страсний Четвер, він говорив: »Матрона кинула в воду патрона...« Кумасі це розшифрували так: дівчина, на ім'я Мотря, кинула під лід живу дитину-байстря, яка народилася від солдата-москаля. Грицько припадково бачив те, але чомусь утаїв, і тепер спокутував гріх.

Помимо всього, люди шанували Грицька, мабуть, за те, що дуже помагав церкві, давав на милостиню, був братчиком. Супруни мали тільки одного сина — Павла, а багачі, то таких пошукати: мали млин, парове поле (дванадцять десятин землі), два садки, вишневий та яблуневий, і якщо відбудуться заручини, то весілля в Зеленій Луці буде багацьке, із старими звичаями.

**
*

...Бачили сусіди, що до Супрунів зайшов святоч-но зодягнений Гнатко, який служить для всіх женихів за сватальника, а так, півгодини пізніше, зайшов Павлів дядько Антін, в убранні, як до церкви. А собаку Кочурі прив'язали так коротко, що ані руш, то хіба треба багато думати, щоб розгадати, що до Маланки приїдуть сватальники?

Воно так і сталося. Як тільки над селом повисла зоряна ніч, Супруни благословляли свого сина в до-рогу, щоб заручитись із Маланкою Кочурівною. Дядько Антін їхав, як довірена особа від родини, а Гнатко, як майстер церемонії. Гнатко був певний, що все прой-

де гладко, бо Павло з Маланкою домовилися заздалегідь, а сватання - заручини відбуваються про людське око, як один із актів весільного ритуалу. Так прийнято традицією й виконується все за приписами, ніби в театрі на сцені.

Якщо жених ішов сватати дівчину без попереднього домовлення (що дуже рідко траплялося), то в такому випадку Гнаткові приходилось добре «поязичити». Але він умів. Він починав розмову про господарські справи, а тоді помаленьку переходив на тему про родинне життя, без якого, казав Гнатко, сонце відмовилося б освітлювати землю. Потім представляв жениха й запевняв майбутнього свата, що в нього буде зять, як чужих п'ять... Тоді господар — батько дівчини виставляв свій «крам», казав, «якщо ваш зять як чужих п'ять, то наша доня вартує золотого слоня». І так крок за кроком зближувались, домовлялись і починалась офіційна частина — сватання, повна різних дотепів.

На жаль, сватання в Малані відбулося без гумору. Покликані гості сиділи напушені. Гнатко кидався на всі боки, пробував розвеселити гостей, але словом не можна було нічого вдіяти, мусів натискати на горілку, пильнував, щоб усі до дна випивали, бо так годиться. Але під час балачок він сам мав на думці Олеся, за яким плаче не лише одна Маланка. Та що зробиш?

Маланя прийняла від Павла калач, з благословення батьків розрізала його. Руки в неї дрижали, слюзи капали з очей, і це були такі заручини, що скоріше нагадували похорон.

Пізніше горілка все таки розворушила Маланчиних подруг, і вони заспівали пісеньку:

Ой, ти, дівчино, зарученая,
Чого ти ходиш така смутная?
Ой, ходжу, ходжу, засмученая,
Бо не за того зарученая. . .

Слова пісні ввірвалися в Маланчину душу, як гострий ніж. Відчула болісний жаль, і щоб не розридатися за столом, вона поспішно вийшла в кухню. Гості, а найбільше сватальники, вдали, що їм байдуже, чому наречена вийшла...

Маланя незадовго повернулася й, не зводячи заплаканих очей, сіла за столом на своє місце. Якби не мати — була б не вийшла з кухні. Хай би там сватались без неї... Заручини й весілля несуть багатьом радість, а Малані розпуку. Суджено жити не з тим, кого покохало серце. Ну, що ж, така доля. У кожного своя.

Згідно з традицією, заручена дівчина має обдарувати свого нареченого хусткою, а сватальників рушниками. Так і зробила Маланя. Кожний її рух був в'язий, немічний, як не свій.

Заручини закінчились швидше ніж сподівались. Наречений, а за ним сватальники й гості попрощалися. Хата Кочурів спорожніла. Маланка дала сльозам волю...

ПРИЇХАЛИ ЦИГАНИ

На дворі падав холодний, осінній дощ. Вітер хитав голим гіллям дерев. У долинах білів сніг, нагадуючи про початок зими, і саме в таку негоду котився в Зелену Луку циганський віз, покритий дрантивим брезентом, а за возом шарпався на двох колесах причеп, навантажений якимось тягарем. Колеса вгрузали в розкислу землю так глибоко, що позаду них залишалися рівчаки, ніби хтось поров старим ралом, чи плужком, що ним обгортають картоплю. Віз зупинився напроти садиби старости села, й видно було, як згорблений старенький циган, накинувши на себе мокру заболочену плахту, пішов у подвір'я.

— Прийми, батьку, на зимівлю, — благав циган, і майже за кожним словом величав старосту »батьком«. — Прийми, батьку, як не мене, то отих дев'ятеро дітей-сиріт, бо позамерзають, і ти гріх будеш мати, тяжкий гріх, батьку...

Кожного року в Зеленій Луці зимували цигани. В Конючків була стара хата й там давали їм пристановище. Багато клопотів було з циганами, але зате діти мали де провести час. Тепер Конючкову хату розібрали на паливо й староста чухав потилицю. Хотів би допомогти, але як?

Оглядаючи циганський віз староста поцікавився причепом:

— А що то в тебе, цигане, військова польова кухня?

— Не кухня, батьку, — відповів циган. — Я коваль. Там маю ковадло, горно, піддувало, точило і всякі снасті, що їх тримають у кузні. Я майстер на всі руки, — хвалив себе циган, щоб якось упроситись. — Коня підкую, ножиці погострю, серпи назублюю, со-

кири насталюю, а також каструю жеребців і кнурів, і що тільки хочеш... Прийми, батьку, а кажу тобі, що не пожалієш, — благав циган.

Староста дуже уважно слухав цигана й думав, що для людей у Зеленій Луці само щастя припхалось. Адже село вже другий рік без коваля! Колись було аж три. Одного вислали в Сибір, другий записався в колгосп, а третій повівся, і люди, які господарюють індивідуально, мусять їхати до кузні в місто, а там роботи по вуха й треба чекати в черзі місяць, а то й більше. Відомо, що в господарстві без коваля, як без рук, а тут маєш: сам напрошується. Староста не виявив циганові своєї радості, щоб не дер носа, лише сказав, що з жалю до дітей він знайде помешкання на зиму. Йому спала на думку хатина Ярошевої Палажки, яка вже другу зиму стоїть пустою. Палажка не має чим ogrівати хату, то йде з синами зимувати до сестри на хутір.

Почалися переговори. Розуміється, що Ярошиха проти. Вона не пустить цигана в хату! Але, довідавшись, що циган коваль, та ще й обіцяє навчити її синів ковальського діла, погодилась, лише домогалася, щоб заплатив комірне наперед.

Хто знає циганську вдачу, той легко може собі уявити, з якою силою присягався й божився циган, навіть віддавав під заклад усіх своїх дев'ятеро дітей, як гарантію, що він заплатить тоді, коли буде виїжджати з села. О, він не з тих обманщиків! Він багатий. У нього, що «стук» молотком, то й копійка...

Староста стояв по боці цигана, а Палажка вперто не вірила. Не вірила й не повірила, аж поки не прийшла їй на поміч така думка: «якщо і не заплатить, то не велика втрата, бо хата й так стоїть пустою, але сини щось трохи навчаться в кузні. То хіба це не заплата?» І віддала циганові ключа.

Від того часу Палажчина хата стала центром розваги для молоді, а на подвір'ї, де колись стояла спа-

лена блискавкою клуня, циган напнув шатро й відкрив там кузню. Довкола того шатра господарі влаштували склад. Там плуги, вози, культиватори, стельваги й усе, що ви тільки хочете. А в шатрі не переставало гудіти піддувало, розбризкуючи іскри, і тяжко гупали молоти.

Палажчині сини здивували село. Від того часу, коли почали вчитися в кузні, споважніли, не сварилися, в суботу не пили горілки, все працювали, заливаючись потом. Науку від цигана брали до голови, приглядалися всьому так, як наказувала мати, а сил не шкодували, били молотами з таким завзяттям, що, здавалося, заженуть у землю колодку з ковадлом, а циган тільки покрикував: »вище, вище, дужче, швидше!..« Під кожний стук молота він мав свіже слово.

Не раз зварювали в кузні залізо. Для того треба нагріти метал до точки топлення. Циган робив те наугад, і часто недогрівав, або перегрівав — спалював. Тоді Яроші били молотами так, що дух їм замикало, але залізо не зварювалось. Циган зупиняв хлопців і казав:

— Згоріло, пане - братку, згоріло. Починаймо наново...

Циган при тих словах чомусь реготав, аж за живіт брався.

Степан також сміявся разом із циганом. Але Пилип — ні. Пилип загорявся від злості. Він сердито кидав молота об землю й смішно тупав ногою, ніби хотів когось налякати. Діти, яких не бракувало в кузні, сміялися з Пилипа, передражнювали, тупали ногами й тікали з кузні, бо Пилип у злості обливав їх брудною водою. І це так розсмішувало цигана.

В Зеленій Луці забули про те, що циганове шатро стояло якраз на тому місці, де згоріла Ярошева клуня, також затихли балачки про те, що під час громиці Яроші прогнівили Бога й за те нестимуть кару аж до третього покоління. Все те пішло в забуття.

Та ось у кузні трапилось нещастя, яке пригадало людям, як то Палажчині парубки ділилися клунєю й домагалися від Бога, щоб грім ударив не в клуню, а в розхрістані груди, в Пилипове серце...

Цим разом нещастя спало на Ярошів так несподівано, що кожний міг сказати, що грім ударив із ясного неба... Пилип привів тоді в кузню свою племінницю — тітчину доньку, щоб побачила, як то кують ковалі. Гарна, білява дівчина, щойно почала ходити до школи. Приглядалася, цікавилася, розпитувала. У тому часі, коли Пилип відрубував на ковадлі розпечене залізо, кусок червоного металу відскочив з-під молота, і впав Пилиповій племінниці за халяву. Вона заверещала від болю. Всі кинулися на поміч, але поки стягнули чобота, залізо глибоко спалило тіло. Пізніше кинулася інфекція й лікарі змушені були ампутувати ногу.

Гей, скільки розмов принесла в село ця трагедія! Де б тільки люди зустрілися: під церквою, чи на вигоні, або коло криниці, то після запитання »що там чувати?« — починалась балачка довкола того, як блискавка розторожила Ярошам соху, якою брати не могли поділитися, й як залізом у кузні покалічено дитині ногу.

— Через таких цей світ пропаде, — говорила сусідка сусідці, — а Бог справедливий! Ви полізли б на клуню, чи хай би на погрібник, щоб піднести до неба п'ястук і погрожувати всім святим?

— Та бійтеся Бога! — відхрещувалася сусідка.

— А тепер самі бачите, що за чиїсь гріхи залишилась дитина калікою на все життя. Чи мало Пилипові було бурі? Ні, він ще домагався, щоб грім ударив у саме серце. От і має... Хай Бог захищає кожного праведника.

Увечорі Ярошевої Палажки хата битком набита людьми. Крім молоді, збиралися також старші. Господарі приходили до цигана, ніби в ковальській справі,

а насправді думали, щоб десь трохи побайдикувати. Вони сідали на лавці від столу аж до порога, в кожухах, тільки скидали рукавиці і шапки. Сиділи до пізньої ночі й обов'язково згадували про Ярошевих хлопців, а тоді вже починали про гріх, про страх, про злих духів і ворохобників, часто «ахкали» з дива, або реготали. В хаті вибухав сміх найбільше тоді, коли розповідав про щось Гнатко.

Він приходив трохи пізніше й сідав на низькому стільчику біля грубки, нахилився до дверцят і цілий вечір випускав їдкий дим з цигарки просто в комин. Коло нього сідала циганка, гладенько зачесана, старалась уловити кожне Гнаткове слово. А він був добрий балакун, мав гострий язик розповідати анекдоти. Часто говорив неправду, але ту неправду хотів живою загнати людині в серце, щоб повірила. Якщо ж відчував, що перетягас нитку, то звертався до найближчого сусіда на посиденьках за підтримкою, запитував: «...А скажи, Остапе, правда, чи ні?» Сусід йому, з ласки, відповідав, що правда. І це ввійшло Гнаткові в звичку. Тепер під час оповідань за кожним другим реченням питав, чи він говорить правду, питав навіть тоді, коли в тому не було жодних сумнівів.

— ...А правда, чи ні, циганко?

Циганка згідливо кивала головою.

— Правда, правда, Гнуге, — казала, — валяй далі... (Замість «Гнате», вона вимовляла «Гнуге»).

Чоловіки вибухали сміхом, а Гнатко «валяв», говорив, немов січку різав. Найбільше про страхи, про відьмів і про опирів. Тоді хтось із мужчин пригадував своє. Дубчаків Охрім майже що-другого вечора розповідав про те, як у селі Пудринцях вітер підвіяз чоловіка, який мав вуличну кличку Судак, і переніс його через три хати. Летів Судак, як пташка, а як упав на землю, то одна нога покоротшала на три цілі.

— За гріх так! — рішуче крикнув Греків Тиміш.
— В Судаків, що не мужчина, то й злодій...

— А правда, чи ні? — з привички запитав Гнатко. Циганка позіхнула й відповіла, що правда.

Настала павза. Гнатко запалив цигарку й почав розповідати про те, як один чоловік у млині наварив у дерев'яній чвертці галушок.

— Я не вірю! — заперечив Чижук.

— А я можу присягнути, що правда! — кричав Гнатко і в захопленні спадала йому на язик та сама привичка запитати: »правда, чи ні?..«

Циганка без надумання підтверджувала, що Гнат говорить правду і тим додавала відваги говорити.

— І чвертки не спалив? — допитувався Гриць Ромашка.

— А як міг спалити, коли чвертка навіть вогню не торкалася.

— Без вогню зварились галушки?

— Зварились, а як же. Закипіли й зварились.

Циганка з нетерпінням чекала, щоб довідатись про те чудо. То їй пригодилося б під час ворожби...

— Перед святом у млині повно »завізників«, навіть мельник не мав досить місця, щоб їх приймати. Під вечір усі відчули голод, а в млині, відомо, їсти нема чого. Та ось один дядько каже: »Я наварю галушок«. На жарт так. Хтось зауважив, що нема в чому, але дядько сказав, що він наварить он у тій дерев'яній чвертці, що нею засипають до коша збіжжя... Ну, як звичайно в таких випадках, треба було чекати на дотепи й кпини. Але вусатий дядько прийняв те спокійно, навіть з усмішкою, і закотивши рукави, взявся до діла: налив у чвертку води, засипав галушки, а тоді кинув три камені в грубку на вогонь. Доки каміння розпеклося, дядько дав деякі вияснення, що галушок він наварить не для того, щоб наїстися, а покаже, що він уміє доконати чуда...

Тоді він почав витягати з грубки каміння й кидати в чвертку... Від першого каменя вода забурчала й погнала з себе пару, від другого закипіла, а від тре-

тього — галушки випливли на поверхню води — заварились!

Закінчивши оповідати, Гнатко запитав циганку:

— Правда, чи ні?..

— Правда, Гнуче, чиста правда...

**
*

Одного вечора зайшла до цигана Гричукова Химка. Вона мешкала межа в межу з Ярошами. Зодягнена по-домашньому, в старенькому піджаку, на голові чорна тепла хустка. Впорала худобу й прийшла. Чомусь була дуже заклопотана, пригнічена якоюсь бідою. Мужчини здогадувались, що Химка прийшла до циганки поворожити, яку пльотку пустити поміж людей... Але Химці сьогодні не до того було. Сиділа мовчки й чекала, щоб усі вийшли з хати, хотіла поговорити з циганом секретно.

Близько півночі гості порозходились, і циган засів із родиною вечеряти. Сам уместився на покуті, по правій стороні сіла його жінка, а по лівій дев'ять циганчат. Наймолодшому хлопчикові — чотири роки, а найстарший переступив двадцятку. Чекала Хима, може, циган запитає, чому затрималась, але, на диво, циган ніби не бачив її, спокійно споживав їжу. Тоді Хима підійшла до столу так близько, що далі вже не було ходу, і тяжко зітхнувши, сказала:

— Цигане, цигане, що ми тепер будемо робити?..

— А що сталося, пані-матко? (Старий циган кожену жінку, окрім своєї рідної, кликав пані-маткою).

— Від твого сина завагітніла моя донька...

— Не може бути! — здивовано вигукнув циган. Він пильно різав солонину й клав на хліб, а на Химу хоч би глянув.

— А їй-Богу, правда! От не гріх, що забожилась.

Циган мовчки зняв із себе пояса й давай бити наймолодшого хлопчика.

— Заб'ю, лобуряко! — кричить циган, — ти не смій робити дівчатам збитки! Заб'ю!

Дитина в плач, а Хима кинулась боронити:

— Дай спокій, цигане, отямся, не бий, дитятко нічого не винне. Це он той наробив лиха! — І показала пальцем на парубка.

Циганка хоч би плечима знизнула, хоч би словечко з уст. А циган каже:

— Он, як! А я подумав, пані-матко, що оте мале таке нездале...

— Ні, цигане, твій парубок.

— За нього, пані-матко, не ручусь, він уже в роках, — сказав циган з іронією й гордо так, що Хима аж рота розкрила.

Настала коротка павза. Циган пив чай, а Химка збиралася з новими думками.

— То ти не поміг мені, цигане... Що ж я тепер буду робити? Я своєї доньки за твого парубка не віддам!

— Тоді не будемо сватами, — спокійно відповів циган.

— Авжеж, що не будемо. Ти мені не рівня, цигане.

— Про це я знаю, пані-матко. Треба було так доню навчати, щоб не спокушала на гріх мого парубка. Я піду до старости із скаргою на тебе, і ти мусиш іти до суду, або заплатити мені відшкодування. . .

Хима не налякалась, бо староста доводився їй двоюрідним братом. Але вона почала щось інше думати: чи не було б ліпше пустити розголос, що її донька матиме дитину від Малярцевого Олеса. Мовляв, вони потайки кохалися, мали відбутись заручини, але сталося так, що Олесь мусів утікати з села, то й дитина народиться без батька. За Олеса люди не зганьблять її доньки. Хима поспішила розповісти про свій плян циганові, навіть була задоволена, що за одним махом полагодить дві справи: циганів парубок звільняється від обов'язків батька, а донька від людського

поговору. Химка почала просити цигана, щоб забув про все, і щоб їхня розмова не вийшла поза хату.

Циган продовжував спокійно споживати вечерю. Дізнавшись, що пані-матка боїться людського поговору, циган сказав, що він радо забуде про те лихо, але під умовою, якщо пані-матка заплатить відшкодування за знеславлення доброго імені його сина...

— Та май трохи серця, цигане, пожалій, — лементувала Хима, — в мене копійки за душею немає.

— А молоко пані-матка має?

— У мене корівка-первістка, то яке там молоко.

— Принось, яке б воно не було...

— Та, цигане, пожалій же, — благала Химка. — Якщо кожного ранку приноситиму молоко, то люди здогадаються, що нас щось в'яже...

— Ну, то хай буде по-твоему, — сказав циган, — я зм'якшу кару. Приведи мені теля. Тільки вважай, щоб ніхто не бачив.

На другий вечір, коли село вляглося спати, Хима з донькою припхали через садок циганові бичка й прив'язали до перелаза. Із хати вийшов з гострим ножем циганів парубок і допоміг затягнути бичка в хлів.

— Ступай додому, пані-матко, лихо буде тихо, — заспокоїв Химу старий циган.

В НІМЕЦЬКІЙ КОЛОНІЇ

— Скажи, що він мій брат, чи братів син. . .

— Скажу, але чи повірять? Минулого разу Шульд сміявся, що в вас стільки братів, як у сина турецького султана. . .

— Ну-ну, не мудруй багато. Про Олеся говори так, щоб він там залишився. І ще скажи Шульцеві, що в неділю провідаю його.

Це розмова лісничого Гусара з його помічником-десятником. Олесь слухав, але не знав куди стелиться перед ним дорога. Навмисне не казали, щоб на випадок арешту під час подорожі, не розкрив таємниці. Олесь знав лише те, що йде в таке місце, де советська влада не матиме до нього доступу.

**
*

...Вони в дорозі. Фактично під ногами бездоріжжя, хащі, глибокий мох. Над головою насторожено шушукали верхками сосни, і це пригадало Олесеві, як він, будучи хлопчиною, їздив із своїм дядьком із Заслава в Славуту. Тоді ще не було в Україні советської влади, й ліс стояв, як непорушні джунглі. Двадцять кілометрів подорожі без неба над головою, тільки шумить, таємниче шумить ліс. Соняшне світло ледве пробивалось, світило тьмяно, неначе полярне сяйво. Лише коло Святого озера їм відкрилося небо, а пізніше в тому місці, де шалів буревій.

Коло озера зупинилися напоїти коней. Спраглі й утомлені, вони, побачивши відро наповнене водою, рвались назустріч фірманові. Та занюхавши, не хотіли пити, гребли копитами землю, просили іншої води, чистої, до якої звикли вдома. Вода в Славутсько-

му лісі має гострий запах живиці. Люди казали, що вона лікувальна й тому пили й не нарікали. Але коні рішуче не хотіли пити.

Святе озеро розмістилося в ямі - котловині. Снують легенду, що там давним-давно впав метеор. В озері не росла водорість, зате довкола крутого берега зеленіла, неначе барвінок, папороть, а кілька кроків вище стояли стіною сосни, стовбур кожної втрюх не обіймеш. У воді відбивалась тінь від стовбурів, хвилі перегинали їх, і озеро здавалося бездонним лісом...

Дуже цікавою була подорож, але для Олеся добрих вражінь не залишила, він боявся, що дядько заблудить і вони не вийдуть на битий шлях. Олесь пригадує, як то в одному місці раптом проясніло в лісі, ніби сонце вийшло з-за хмар, і вони несподівано побачили широку поляну, завалену соснами. Там було страшне спустошення. Дерева вирвані з корінням, поторощені, поламані, лежали в хаотичному стані. Ті, що сильніше трималися корінням землі, були скошені наполовину й білили зраненими стовбурами, як у полі стерня під час жнив. Сосни довкола тієї поляни стояли нахилені в одному напрямку, і якби інші дерева не підтримували їхнього тягару, напевно впали б додолу... Сумно й страшно було те бачити.

— Це буревій так шалів, — показував рукою дядько в той бік. Знявши капелюха, він перехристився й додав: — Хай Бог милує!

Дядько зашарпав віжками, щоб коні приспішили ходу.

Мабуть, у цілому світі немає таких сосен, як у Славутському лісі. Своїм виглядом вони подібні до пальмових дерев. Не пускають розлогих гілляк, стовбури не мають сучків, тільки на самому верхку кожна сосна має китицю — пучок зелені, й одна перед другою тягнуться до хмар, щоб вище піднести ту китицю, щоб обцілувало її проміння сонця. Та сосна, яка загубила гін у рості, залишилась заслонена вершина-

ми своїх посестер і мусила засохнути, стати погноєм для сильніших... А сильні безоглядно вмуровувалися своїми стовбурами в землю, покриту грубим шаром моху, обростали шершавою корою, розбухали й були подібні до трикутної піраміди.

Із приходом советської влади в Україну, москалі почали безжалісно винищувати-вирубувати Славутський ліс. Розділили на квартали - дільниці, побудували тартаки, та й ріжуть-вивозять.

Найкращу дільницю віддали Німеччині. За дерево з Славутського лісу німці постачали советській імперії машини. Там поблизу проходила міжнародна залізнична магістраль Шепетівка — Здолбунів. Німці провели від тієї магістралі залізничну колію в ліс, побудували тартак, створили німецьку колонію під протекторатом німецького консульства в Москві та й подарять — вивозять український ліс...

Саме в цю колонію десятник привів Олеся. Там працювало багато людей із місцевого населення. Колишні господарі з довколишніх сіл, репресовані советським режимом, щоб уникнути заслання, втікли до лісу й знайшли притулок у цій колонії. Мешкали в бараках, не голодували, і так перебували біду.

Олесь був там одним із наймолодших, досить добре вмів говорити по-німецьки і його приділили на працю в силовій станції, яка урухомлювала всі машини в тартаках і постачала колонії електричне освітлення. Матеріальне забезпечення мав таке, що гріх було нарікати, але духово був пригнічений, мав почуття, що він у неволі. Серце боліло, коли згадував про Маланю, тужив за татом, за рідним селом, не раз йому здавалося, що ліс у своєму »шу-шу« приносить пісню з вулиці в Зеленій Луці... В уяві бачив зажурену Маланю, згадував про їхні зустрічі й вірив, що вони ще побачаться. Старенького тата часто бачив у сні. Ніколи ще таким близьким і дорогим не був він для Олеся, як у ті дні. Також Лаврона-пастуха пригадував, особ-

ливо пам'ятним був той день, коли Маланя застрелила Незнанова, а Лаврон ходив у село комбінувати версію, що Незнанов утопився. Справді, вони мали тоді щастя!

Спогади посилювали нудьгу, і кожний день у лісі ставав тяжчим, довшим. Село не за горами, але провідати його не відважувався. Нехай усе охолоне, притихне, тоді можна подумати про таємну візиту. В цьому часі дуже небезпечно, тим більше, що жодних вісток із-за «мурів» німецької колонії покищо він не діставав. Чекав, що, може, лісничий провідає його, але так само — ні слуху, ні духу...

З кожним днем він поліпшував знання німецької мови, говорив із меншим акцентом, так, що директор колонії, гер Шульц, часто запрошував Олесь до себе, щоб поговорити. Розпитував, хто він, і хто ті люди, що працюють у колонії. Шульц знав, що вони втікачі, залишили родини, господарства й пішли скитатися, але чому? Того не розумів.

Олесь пояснював, що люди тікають у світ-заочі тому, що москалі, які окупували Україну, запроваджують новітнє рабство, відроджують февдальну систему господарювання, нищать приватну власність, а за спротив розстрілюють, або висилають на каторжні роботи. звідки немає вороття. Одні знаходять працю в місті, це переважно селяни, які ледве вміють читати й писати, а інтелігенція мусить ховатися глибше — в шахтах, у лісах, або вантажниками в портах, і так живуть — пролетаризуються... За ними не ведуть розшуків, хіба, що на новому місці лобуту починають вони проявляти політичну активність. Німець не міг збагнути советських порядків, казав, що якщо це в них соціалізм, чи комунізм, то хай їх чорт забере разом із їхніми «ізмами»...

— А скажи мені, — питав далі німець, — чи влада знає, що від неї тікають люди?

— Знають, чому ні? Від них трудно затримати

щось у таємниці, але справа в тому, що не можуть усьому нараз дати ради. Зараз покищо будують у селі соціалізм. Селяни, замість організованого спротиву, тікають із села. Самозрозуміло, що всі не вивтікають, а тих, що оселилися в лісах, шахтах, на пристанях, москалі пізніше знайдуть. Це кожному відомо, але кожному життя дороге й мало таких відважних, що накладають на себе руки. Як довго я буду переховуватися в цій колонії, мені невідомо, але жити хочу.

Олесь розповів про себе, що він артист-маляр, колишній студент академії в Ленінграді, але тому, що допомагав батькові розмальовувати церкви, його викинули зі школи, як клясово-ворожий елемент, небезпечний для советського режиму, і йому грозило заслання. При допомозі друзів, йому пощастило влаштуватися на деякий час тут, у колонії, з тією надією, що звідси дорога додому коротша, аніж з Сибіру...

Тепер він думав, як прокласти кладку поміж лісом і рідним селом. Треба почекати на весну, коли почнуть гнати на пасовисько худобу, тоді, напевно, в Зеленій Луці пастухом буде й далі Лаврон, і він може зустрітися з батьком і Маланкою, з Карпом, і тоді, може, настануть зміни.

Щотижня Шульц одержував із дому листи. Читав мовчки, пихкав грубою, як держак від мітли, сигарою, часом усміхався й ховав листи у шухляду письмового стола. Олесь сидів в такий час мовчки й переглядав старі німецькі журнали.

— Нарешті, в дорозі, — сказав одного разу Шульц, і з тієї радості аж підскочив. — Завтра рано будуть тут. Моя жінка — фрау Шульц, і моя донька приїжджають, щоб разом провести Різдвяні свята.

Шульц ходив якийсь час від стіни до стіни, але відчував, що замало простору й вийшов із кімнати. Олесь залишився сам із своїми думками. Пригадалось Різдво вдома з колядками, святковий гомін дзвонів.

Згадка про те викликала ще більшу порожнечу в гру-
дях.

На другий день Шульц покликав Олеся в свою квартиру й познайомив із дружиною та донькою. Дру-
жину представив як фрау Шульц, а донька — фрой-
лян Сузанна — Сузі. Олеся відрекомендував Шульц,
як маляра, колишнього студента академії мистецтв.
Шульц хотів похвалитись перед родиною, що він у
безлюдному лісі так само має не абияке товариство.

Пили разом каву. Розмовляли про все й про ніщо.
Жінки подивляли Олеся, що так добре володів німець-
кою мовою. Фрау Шульц, пригадавши, що розмовляє
з малярем, попросила, чи не міг би Олесє намалюва-
ти портрет її доньки?

— Я б дуже радо, але не маю ні фарб, ні пензля,
навіть олівця...

Знайшли олівець, аркуш доброго паперу й домо-
вились. Хай покищо буде »шкіц«.

Пишна й гарна дівчина сиділа з невимушеною ус-
мішкою перед малярем. Олесеві відновилаь у пам'яті
картина, як він накидав олівцем шкіц із Малані у сво-
їй робітні, і той спогад так підкосив його, що усміхне-
на німкеня здавалась окутана туманом, він не міг скон-
центрувати думку, зір розпливався й разом із тим роз-
пливалося обличчя дівчини. Але переборов себе. Олі-
вець спритно бігав, шарудів, і за короткий час шкіц
був готовий. Сузі так гарно була намальована, що зда-
валося, не аркуш паперу тримала перед очима, а дзер-
кало. . .

Від того часу Олесє більше не працював у сило-
вій станції, а був приватним малярем директора ко-
лонії, фон Шульца. Приставку німецької шляхти 'фон'
Шульц пригадав тоді, коли треба було придумати я-
кийсь підпис під намальованим портретом Сузі. Після
цього Шульц негайно доставив усе, що потрібне маля-
реві, приділив Олесеві окрему кімнату, й почалося
творче життя.

Але, як відомо, творчість вимагає волі, простору, подорожування, а в німецькій колонії стирчали перед очима димарі тартаків, лежали гори тирси, а з другого боку гори колод, приготованих під пилку, а ще далі — найвищі гори обрізків дерева... Вийти за межі колонії Олесь не міг, літератури не мав, тому весь свій хист мистця вкладав у спогади про рідне село. Першою нарисовав картину «На перелазі», де показано його зустріч із Маланкою. А ось — «Вулиця в Зеленій Луці». А тоді почав твір під назвою «Пастух і пастушок», де Олесь показав себе трохи в карикатурній формі, але дуже влучно. В картині показано той момент, коли череда знайшла кров на пасовиську й створила страшний рев, бій, заколот, під час якого корови пробивали рогами одні других, калічилились на смерть.

Сузі всі дні була з Олесем, приглядалася, як легко працюють руки мистця. Інколи сама пробувала, але швидко клала пензель там, де він був. Казала:

— Олесь-ю, Олесь-ю, який ти великий мистець!

«Олесю» вимовляла з таким пом'якшенням, що літеру «ю» чути було окремо: Олесь-ю...

Олесь не відводив очей від твору, опрацьовував пастуха й пастушка, надавав тіні, відтінки, і від кожного дотику пензля картина по-іншому промовляла до глядача. Пензель тільки ледь-ледь торкався, але в тому «ледь», у ніжному дотикові пензля крилася тасм-ниця-талант мистця.

Сузі хотіла говорити з Олесем. Без кінця говорити. Брала до рук картину й просила, щоб розповів, чому він намалював її, що спонукало до творчого задуму. Особливо цікавилась картиною «Пастух і пастушок». В ній було щось таке оригінальне й притягаче, що можна було день і другий дивитись і захоплюватись.

— Розкажи, Олесь-ю, про «Пастушок». І чому ти так назвав? Чому не підписав «Драма в череді»?..

І Олесь терпеливо вияснював, чому. Справді, то була не абияка драма, і Сузі мала рацію, назва картини »Драма в череді« була б більш підхожою до сюжету твору.

Перш за все, треба було розповісти Сузі, що він, Олесь, був пастушком. Зі старим Лавроном пасли череду. І от одного разу...

— На леваді, під кушем ліщини, корови знайшли руду пляму. Там була кров і нутроці якоїсь тварини. Мабуть, хтось зарізав теля, чи козу. Корови бігли до того кущика й занюхавши кров, жалісно ревли, ніби кликали когось на поміч. На той »заклик« вся череда пхалась у те місце, де руділа кров. Сильніші проклали собі дорогу рогами, а понюхавши крові, скаженіли від люті, чи жалю і страшно ревли, а при тому так гребли передніми ратицями землю, що аж трава злітала понад голови. З кожною секундою рев дужчав, усе сильніше зударялися лоби, тріщали роги, з яких юшила кров. Слабші, натрапивши на сильніших, падали від ударів, і все те було подібне до страшної баталії кінноти на фронті під час наступу, коли люди-воїни летять одні на других з оголеними шабляками, зі списами, і колють, рубають, кричать. Іржуть поранені коні, а те ревище доповнюється артилерійською канонадою, і разом усе взяте не вміщається в словах, якими можна б було окреслити людську скаженину, чи пекло, про яке маємо різні уявлення.

Оце така була драма. Я попросту остовпів від того видовиська, був безрадний і безсилий, в мене бракувало відваги пхатися в ту баталію, й я шукав очима за Лавроном, щоб удвох, може, вдалося б утихомирити стадо. Та враз бачу, що Лаврон палицею прокладає собі дорогу до того місця, де під кущиком руділа пляма крові. Бачу, як він кинув із-за куца на кров свій дошовик, а тоді запалив суху траву. Вогник спрямував усе ближче до червоної плями й нарешті довікола кущика ліщини горіло багаття, клубився й смер-

дів дим, стелився по леваді, як ранковий туман. Череди почала втихати. Все рідше було чути глухий удар лобів, і помалу-помалу настав спокій. Огонь під кушциком також згасав. Залишились тільки тривожні спогоди, які я виношував у собі, аж оце написав картину. Власне, тут видно безрадного пастушка, яким тоді був я, й видно безстрашного пастуха Лаврона, й тому я назвав цей твір »Пастух і пастушок«...

— Олесь-ю, Олесь-ю, який ти великий мистець, — похитуючи головою, говорила Сузі.

Під словом »великий« вона розуміла велич таланту, що міг отак відтворити в картині подію-драму.

**

Одного разу Олесь сказав директорові колонії, що він залишив удома дружину і просив, чи не можна було б влаштувати її тут на працю. Це питання менше заскочило німця, аніж його доньку. Сузі страшенно була огрчена.

— Скажи правду, Олесь-ю: ти маєш дружину, чи тільки дівчину? — запитала Сузі й так пильно дивилася в очі, з такою жіночою заздрістю, що Олесь не міг витримати того погляду й відійшов до вікна. Подумав: »Які в неї гострі очі! А на портреті вийшли лагідні, неначе в лісовій мавки...«

Він не поспішав з відповіддю, думав над тим, як ліпше сказати.

— Не дружина, а дівчина, — відповів Олесь, уникаючи погляду сірих Сузіних очей. — Ось вона на знімці...

Сузі лише здалека глянула на фотографію Малаї й вийшла з кімнати.

Фрау Шульц продовжувала плести светер і навіть не піднесла голови, щоб глянути. Гер Шульц сидів мовчки і, як паровик, пихкав димом сигари. Не треба було слів. Всі розуміли, чому Сузі вийшла з кімнати.

— Я маю тобі щось сказати, — запалюючи сигару, звернувся Шульц до Олеся. — Згідно договору,

який підписано між Німеччиною й Росією, наша колонія розбудувалася лише на десять років, після чого ми виїжджаємо, а советська влада перебере до своїх рук увесь цей промисел. Якщо хочеш привести свою дівчину, сестру, чи наречену — мені об'явно, ти можеш це зробити. В договорі сказано, що територія колонії перебуває під протекторатом німецької амбасанди в Москві. Скільки людей працює на тартаку, совети точних даних не мають. Але пам'ятай, у ту хвилину, коли ми виїдемо в Німеччину, вас чекає подорож із колонії просто на Сибір...

Таке попередження не засмутило Олеся. На тартаку робітники кожного дня про це говорять, і кожний по-своєму готує зустріти той «судний день».

Сузі більше не приходила до Олеся. А вона ж завжди любила приглядатися, як він малює, а крім того, цікавилась, щоб Олесє сказав, у якій суконці їй краще: чи в тій, що була зранку, чи в цій, що одягнула на вечір... Тихо було тепер в Олесєвій робітні, й тиша ставала неприємною, тривожною.

ОГЛЯДИНИ

Такий уже звичай і традиція на Волині, що в першу неділю після сватання-заручин, батьки зарученої дівчини їдуть до свого майбутнього зятя в гостину, щоб побачити той дім, де має провести своє життя їхня донька.

Відомо, що сватання-заручини є початком весільного дійства, так би сказати, фундаментом, на якому ляже своїм тягарем життя молодого подружжя. А під час тієї першої офіційної візити, батьки зарученої й нареченого затісняють вузол родинних відносин, проходжуються по господарстві, оглядають, і тому це називали оглядинами, які після сватання є другою передвесільною подією.

Часто буває, що заручена дівчина мешкає через дорогу, або хата в хату з нареченим, так, що там нема чого оглядати, але якщо вже »посватались«, то оглядини таки відбуваються.

...Супруни мешкали не за горами високими й не за степами широкими, а в другому кінці того ж самого села. Кочурам було б найвигідніше взяти до рук палицю, надійну охорону від злих собак, та й за п'ятнадцять, а найдовше за двадцять хвилин ходи були б у Супрунів. Але де ж таке хто бачив, щоб батьки зарученої дівчини йшли на оглядини пішки? В селі з того коні сміялися б! Треба їхати.

Тоді, коли Маланчині батьки збиралися на оглядини, в селі лежали замети снігу вище плотів. Про якусь дорогу не могло бути й мови. Але це півбиди. Кочурі поїдуть поза селом... Полями, городами, тудою, де менше снігу, й зайдуть до сватів з іншого кінця подвір'я й так несподівано, що ті аж в долоні сплеснуть,

скажуть: »приїхали, як з неба впали«. Ворота завіяні снігом, а гості на порозі...

Так воно й було. Павло почув, що по-під хатою щось тупотить. Глянув у вікно — гості приїхали.

В хаті зчинився рух. Всі щось розшукували. Старий Супрун — рукавиці, син — шапку, а Одарка все довкола прибирала.

Павло перший вискочив на двір і почав помагати майбутній тещі злізти з саней. Супруниха відчинила навстіж двері, як для пан-отця з кропилом, і на порозі вітала сваху поцілунками.

— А ми думали, що вже не приїдете, кажу до Грицька, мабуть, загнівалися свати, бо чого ж бо...

— Та боронь, Боже, свахо. Ми не з тих, що гніваються. У нас снігу намело, що не пройти й не проїхати, то ми довкола, поза селом, а з моїм Дмитром вибратись у дорогу, то треба серце з'їсти. . .

— Не кажіть, бо в мене така сама біда, де ходить, там і спить. От учора послала сніг відкидати, то самі бачите... Прошу, свахо, до грубки, руки до теплич кахель, а я вам чарочку вишнівки. . . Чи ви медянку?

— Не давайте, не беру до вуст, хібащо зуб розболиться...

— О, це та, прошу я вас, що на зуб... Ні, свахо, раз ви вже приїхали, то вшануйте нашу хату... Не відмовляйтесь, бо загніваюсь. Які ж то мені гості? А тепер до дна... Пробуйте, як курка воду: голову догори, і воно побіжить аж до п'ят... Отак, а я собі, щоб удвох. Ну, за ваше, свахо!

— За ваше, за наше й за наших...

Хильнули свахи по чарці, скривилися, чи від гіркоти, чи для годиться, але в ту ж мить відчували теплоту й заохоту до балачки.

— Ну, то розкауйте новини, ви гість, у вас там ближче до людей.

— Та які новини? — почала Прися. — От плещуть

про наше сватання, кажуть, що я підкупила Гнатка, щоб поміг видати Маланку за вашого сина. А я при-сягнуся, що брешуть.

— Та хто б слухав таке? Одним вухом впускати, а другим... Ну, ще раз цокнемося чарками...

Щойно свахи почали вдруге перехиляти по-курячому, як у сіни вступили свати, тупали, щоб сніг обтрусити від чобіт. У дверях першим показався Дмитро.

— Добридень! — голосно привітався. Мав намір ще щось сказати — повіншувати так, як це роблять щедрівники під Новий Рік, але думки збилися в клубок і — ані руш! Добре, що сваха мала балакучий язик і на Дмитрове »добридень« відповіла копицею слів, гожих на привітання і віншування. Павло з батьком бавили гостей, а Одарка почала увихатися коло столу, розставляла посуд. Запахла холодна закуска, й тоді Грицько вніс із комори напої.

Гості всілися за столом. Пізніше всіх сів Павло. Він так причепився на краечку, що, здавалося, тільки й думав про те, щоб не зайняти багато місця... Йому бракувало одного вияснення: як титулувати Маланчиних батьків? Запитати не випадало, пробував якось обійти слова »тату« й »мамо«. Що-правда, та крутиголовка тривала не довго. Горілка витворила такий догідливий і приемний настрій, що можна було кликати батьків якнебудь...

Прися знала, що під час оглядин батьки зарученої офіційно складають заяву про посаг для доньки, який у давні часи мав більшу вартість, аніж сама наречена, майбутня невістка, і, власне, часто посаг, а не любов молоді пари був причиною сватання. Прися знала, що коли Дмитро вип'є понад міру, то в нього дуже розм'якає серце, і тоді він готовий усе віддати. Ще коли були в дорозі на оглядини, то Прися нагадувала:

— Уважай, Дмитре, не пий понад міру, бо, чого доброго, коней із саньми віддаси сватові, прийдеться додому йти пішки...

Одарка розважала балачкою сваху, змальовувала щасливе майбутнє молодого подружжя. Так усе гарно складалося, що Маланці суджено бачити земний рай не де інде, а тільки у свекрухи.

Свати мали в пляні поважніші теми: усталення дати весілля, покриття видатків, також про спільних гостей, про спільну допомогу молодим після весілля. Але все це відкладалося на пізніше, бо на все є час, а покищо випивали, закусували й говорили про погоду.

— ...Ще ледь на світ благословилося, а моя стара висилає мене на двір, щоб повідкидав сніг, — розповідав Грицько. — Розуміється, що треба. Ви ж бо обіцяли приїхати, ну й самому треба ж вийти на двір. Але, як я глянув з порога — гей, та тут тобі зима, що називається... Вітер засипає снігом світ, вищерблений комин на хаті вис, як голодний вовк у степу. А як глянув у бік села, то не пізнати. Вулиці вкриті замети, будівлі стали низькими, хлівці подібні до білих грибів. Я таки й подумав: »не приїдуть на оглядини«... А ви, свате, все таки молодчина!

— ...То, значить, я дивлюся, а моя Одарка вискочила за поріг, і давай смикати соломі з загати. Видко, забракло на розпал. У клуні повно соломи, ні, вона припала до загати й смикає, смикає. Бачу, що діру вибере, почне стіна мокріти. Я мовчав, мовчав, а тоді подумав, що треба гукнути, й кажу:

— Одарко, та вважай, що робиш! А вона ні слова. Мороз, що не до балачки. Але як зайшла до хати, го чути було її через комин... Жалілась на весь світ, що вийшла за мене заміж, за такого діда, що жодна стара діва не хотіла! Чули? Ха-ха-ха!

— Мся не ліпша, так само через комин уміє побалакати...

— Випиймо за старих говсрух!

Свати випили. Разом крутили головами від гірко-

ти, а потім мовчки дивились один на одного осоловленими очима.

Павло пригадав, що це мали б бути оглядини й попросив старих пройти по господарству, оглянути.

Підвівшись із-за столу, Дмитро відчув, що в нього не свої ноги... Хатній поріг ще якось переступив, але в снігах заточився, збив із ніг свата, який також не твердо стояв, і обидва гримнули об землю... Грицькові аж в очах блиснуло.

— Отака okazія, свате, — сказав Дмитро. — Я іскренно, іскренно вибачаюсь...

Грицько «іскренно» тримався рукою за крижі і постогував...

— Okazія, чи не okazія, — казав він, — але мусимо вставати.

Павло допоміг батькам, і пішли.

Пріся, глянувши в вікно, аж руками сплеснула:

— А то ж коли вони собі так догодили? А я свого ще в дорозі просила... Оце я знаю, щоб оглянутись...

Жінки вибігли на двір, щоб завернути сватів до хати, але — де ж там! Підтримуючи одне одного за попереки, вони рішуче йшли відбути оглядини.

Дмитро, хоч і п'яний, та все ж зауважив, що під наметом стояв на трьох колесах віз. Супрун пояснив, що колесо в цигана, в коваля, направить і тоді коти ним, куди душа забажає...

— Я колесо дам, і воза дам, і коня дам...

Тут Дмитрове серце виявило свою м'якість, якої так боялася Пріся.

— Корова., — підказував Грицько.

— І корову дам!..

— Овечки, свате, маю стадо овечок.

— І овечок дам...

Так тягнулося досить довго. Дмитро віддавав Малані в посаг усе, що мав, і навіть те, чого не мав...

Пізно ввечорі Кочурі вибирались додому. Першим сів у сани Дмитро. На Прісю треба було трошки заче-

кати. Він тримав коней і чекав. Мовчки, терпеливо чекав. Коні дрижали від холоду, рвалися в дорогу, а свахи ніяк не можуть розлучитись, хоч водою їх розливай. Дмитро нагадував Прісі, що він чекає, але хто там його слухав. Нарешті він вигукнув:

— Прісю! Якщо в цій хвилині не будеш у саях, то я кажу »вій«, а ти доганяй пішки...

Свахи почали прощальні поцілунки. »Цмок« зправа, »цмок« зліва... А коні ще більше шарпаються, бо такий »цмок« означав для них — рушати. Дмитро ледве втримував коней, але не кричав на Прісю, бо вже сідала на сани. Павло накрив кожухом її ноги, а старий Супрун прив'язав до дишля дзвінок, щоб сусіди знали, що в них були оглядини, хай будуть заздрісні... Тоді Пріся перехрестилась, і коні ірвонули з місця в галоп.

За селом Дмитро відчув гострий вітер з морозом. Так його піддувало, що, здавалось, без штанів їде. Вітер видмухував з голови горілку, і він почав пригадувати, чи все полагоджено під час оглядин.

— Прісю, — звернувся він до жінки, — а коли ж буде весілля?

— То справа сватів. Ми, свахи, до того не втручаємось... — відповіла їй швидко закрила хусткою носа, щоб не примерз.

— А звідки будуть музики?

— То має знати жених і свати. Ми, свахи, до того не втручаємось...

Дмитро стримував коней і пригадував, що він полагодив із сватом, а що не полагодив, і така була ситуація, що хоч з півдороги вертайся та й знову починай оглядини...

— А про що ви говорили весь час? — кричав Дмитро.

— Про те, що й ви! — відрубала Пріся.

Дмитро від злости батожнув підручного коня, той скочив, як ошпарений, сани пішли в затоки, полоз

ударився об замерзлий кізяк, і Пріся, неначе м'яч, покотилася в сніг. »На машш...« — думав Дмитро. Тоді круто завернув кіньми, під'їхав біля жінки, поміг сісти на сани, й мовчки, з напушеними носами, приїхали додому.

ЗУСТРІЧ НАД ОЗЕРОМ

Прийшла весна, довгождана для Олесья. Одного дня він з'явився на пасовиську перед Лавроном, як привид. Сонце було над заходом. Старий пастух повертався з отарою в село, коли дивиться: на поляну вийшов мужчина, йде йому назустріч. Знайомі риси, ні, таки він — Олесь! Від несподіванки й радості аж скрикнув:

— Олесью! Чи тебе бачу, чи в очах мариться?

— Ваш пастушок, дядьку Лавроне...

— А я чуть не перехристився, думав, що духа бачу.

Вигляд мав Олесь незбідований. Повний на лиці, поголений, зодягнений, як купець, із шкіряною торбою на плечах, яка поблискувала мідними пряжками. Лаврон такої торби ще не бачив.

— Де тебе Бог хоронить?

— А лісничий не розповідав про мене?

— Не розповідав. Він захворів, у шпиталі, навіть не знаємо, чи житиме.

Олесь аж за голову взявся. Ось де причина того, що він не мав жодних вісток.

До села залишилась коротка віддаль, не було часу на балачку, й Олесь попросив Лаврона передати Малані, щоб вийшла йому назустріч.

— Я сповіщу Маланю й тата, — говорив Лаврон, — це ж бо велика радість для всіх, що ти залишився живим, але чи ти знаєш, що Маланя заручена з Супруновим Павлом? То чи випадає?.. Чи не було б ліпше залишити в спокої її серце? Навіщо ятрити рани собі й ще комусь?

— Ні, не було б ліпше, — тяжко зітхаючи, відповів Олесь. — Ми попрощаємось, щоб замовкло все на

віки, щоб завмерло, як камінь, кинутий у глибоке...
Побажаю їй щастя і... може, востанне побачу. Та про
що багато говорити?

Лаврон дивився під ноги й похитав головою, ствер-
джуючи, що він розуміє Олесю...

— А в якому місці чекатимеш, Олесю? Дівчина не
буде ж бігати довкола села.

— Скажіть, там, де була наша перша зустріч.

— А може не пригадає того місця?

— Того не могла забути.

— Ну, то хай буде так...

**
*

Лаврон зайшов у подвір'я Кочурів. В руках мав
палицю, дощовик під пахвою, так, що коли б хтось із
сусідів побачив, то подумав би, що завітав у справі
череди. Заспаний собака вискочив із буди, тільки раз
гавкнув та й заспокоївся, пізнав свого, й улесливо по-
махував пушистим хвостом. З вікна виглянула Пріся,
але на поріг вийшла Маланя, щоб просити до хати.

— Добри вечір! — віталася з усмішкою, — заходь-
те, будь ласка, тато зараз прийдуть.

— Добри вечір! — вітався Лаврон, — дякую за
запросини, але я не до тата, а до тебе. Вістку маю. О-
лесь прийшов, хоче побачитись з тобою, чекає там,
де ви перший раз зустрілись... Я казав, що ти заруче-
на, але він дуже просив мене...

Маланка знаком руки зупинила Лавронові пояс-
нення.

— Прошу, заходьте до хати, тільки про це не зга-
дуйте, я зараз там буду.

Матері із-за одвірка сказала, що вийде на вули-
цю, дівчата кличуть у весільній справі... Швидко на-
вшпиньках ускочила в світличку, стала перед дзер-
калом причесатися. Поспішно хлюпнула на руки за-
пашного плину, думала про суконку, шукала за на-
мистом, злякано поспішала. Боялася, щоб мати не
ввійшла в світличку. Могла б запитати, яка з дружок

кличе на вулицю, й тоді мусіла б ще раз неправду сказати, а неправда — то гріх. Пригадала, що мати розчинила тісто, завтра будуть пекти хліб, і стала спокійнішою.

Маланя зодягалася, як у велике свято. Суконку вибрала ту, в якій перший раз ходила над озеро з Олесем — фіялкового кольору, з білою мережкою. Олесь дуже любив бачити Маланю в тій суконці, вона була подібна до вродливої циганки, з прижмуреними, захованими під довгі вії, очима. Чорною хустиною Маланя покрила голову, ще раз глянула в дзеркало, поправила намисто, хустину, напушила волосся над чолом, і вийшла з хати.

В дорозі приповідка спала їй на думку: »Не родися красивою, тільки щасливою«. Так уже сталося, що вона не має долі... Олесь тільки побачить її, а жити має з Павлом. Але любити таки буде Олеся, носитиме його в серці в усі дні свого життя. Вона складе пісню-легенду, й на вулиці співатимуть про відвагу дівчини-козачки, яка не скорилась москалеві, а пострілила йому груди... І буде в тій пісні про відважного козака, який пострілами звалив двох яничарів і на вороному коні поскакав будити землю...

Вийшла городом за село. В небі мерехтіли перші вечірні зорі, сутінки спадали на землю, над озером почали свій концерт жаби. На старій зрізаній вербі стояв на одній нозі чорногуз, пильнував своє гніздо. І той чорногуз пригадав Малані постать Олеся. Він також мав такі бузьковаті ноги, любив одягатись у білу сорочку, а на верх вбирив чорну камізьелку, яка обхоплювала стрункий стан і нагадувала крила в чорногуза. Олесь любив, заклавши руки за спину, проходжуватися над ставком. А з другого боку ставка не раз так само поважно проходжувався лелека-чорногуз... Маланя стояла тоді і з віддалі милувалася своїм бузьком...

Ось вона наближається до того ставка, де була

перша зустріч із Олесем. Побачила його. Стояв під розлогим дубом. Вона припинила кроки й затамувала віддих.

А він чекав. Стояв, або проходжувався, оглядав озеро, приглядався довкола. Зодягнений не по-тутешньому. Коло нього лежала торба-наплечник.

Треба було спуститися з крутої гори. Маланя, підтримуючи довгу суконку, зробила перший крок, ступила на нерівне й черевиком стукнула об камінь. Олесь рвучко повернувся і з простягненими руками побіг назустріч.

Він на руках приніс її під дуба. Там було рівніше й дорожчі ніженьки стали на зелений килим трави. Олесь пригортав і цілував Маланю, а вона забула, що зустріч затасна від людей і голосно ридала.

— Маланю! — пощепки і зі спазмою в горлі мовив Олесь, — ти моя зоре, ти моє щастя й горе. -- І знову поцілував.

— ...Олесю не вільно нам, я заручена, — пригадала Маланя, і припала до Олесевих грудей, заливаючись сльозами.

— Я знаю про твої заручини. Дід Лаврон сказав. І ти хіба прийшла те саме сказати? Невже більше не любиш мене?

Тяжко зітхнувши, замовк, шукав слів, якими міг би висловити думку.

— ...Бог поставив своєю першою заповіддю любов, без того не може бути щастя на землі, та виходить, що наша любов стала нещастям і навіть гріхом. Але якщо гріх учинили, то не ми, а ті, що принесли в нашу країну розруху й неволю, і в борні за волю я мусів залишити тебе. А таких десятки тисяч поневіряються в московських тюрмах і засланнях. Твої заручини не вгамували мою любов до тебе, і я вважаю, що наша зустріч не є гріхом, бо любов не загасиш так, як палаючий сірник.

Маланя пильно дивилася Олесеві в очі, так, як

дитина приглядається бабусі, коли та розповідає казку, але мала свою думку про любов і гріх; вона заручена з Павлом, і закони життя — віра й традиція накладають на неї обов'язки жити з ним, і вона буде молитися, щоб згасла любов до Олесья.

— Розкажи ж про себе, — просила Маланя. — З міста було повідомлення, що ти попав у оточення міліції й покінчив життя самогубством у якійсь хатині лісничого. Я ходила розпитувати, може, лісничий знає, де застала тебе смерть, хотіла поставити хреста на твоїй могилці, але лісничий, слухаючи мене, вдавав, що не розуміє, про що йде мова... В церкві відправляли панахиду за спокій твоєї душі. Ти бачив би, як молилися люди. Такої панахиди ще ніколи в нас не було. А як заспівав хор «Вічная пам'ять», то я зімліла.

Маланя знову почала плакати. Олесь, зворушений її розповіддю, не міг знайти слів, щоб заспокоїти, лише пригортав її до себе.

— ...А люди почали тоді говорити, що я вагітна, — згодом додала Маланя, — а ми ж, як брат із сестрою.

Від цих слів відчула приплив крові до лиця, засоромилась. Ліпше не треба було про те говорити.

— Ну, то розповідай більше про твоє скитання, чи не тужив?..

Олесь розповідав, починаючи від того моменту, коли він залишив село й аж до часу цієї зустрічі. Навіть не приховав того, що донька директора німецької колонії, яка приїжджала з Німеччини на Різдвяні вакації, залицялася до нього. Це дуже вразило Маланку.

— А чому ти мовчанкою збувася мої заручини? Невже тобі байдуже?

— А що ти говорила б, якби довідалася, що я заручився, ну, хоч би з тією німецькою дівчиною?

— Я кинулася б на неї, як тигриця! Я не уявляю, що твої руки можуть пригорнути іншу.

— На жаль, я те мушу уявити про тебе...

— Олесью, повір мені, що...

Слова Малані перервав різкий стукіт на горі. Два великі камені котились один за другим, скеровані в те місце, де сидів Олесь із Маланкою. А на горі хтось тупотів ногами, неначе біг слідом за камінням. Олесь, не гаючись, вистрілив. Три набої розрядив і побіг у тому напрямку, щоб спіймати напасника. Зауважив, що на плоскогір'ї хтось утікав, згинаючись за кущиками, і на решті постать зникла.

— Хто б це міг бути? — цікавився Олесь.

— Може, Павло, — висловила здогад Маланка, — або Ярошів Степан міг зауважити, що я вийшла за село та й пильнував, куди я могла вночі йти. Словом, нашу розмову хтось підслуховував.

— У селі, напевно довідаються про цю зустріч, — сказав по хвилині надуми Олесь, — так, що мені нема чого бавитися в схованку. Я проведу тебе до самої хати.

Несподівано кинуті камені скоротили зустріч, постріли пробудили довкола озера ніч. Літали й шаруділи поміж гіллям дерев пташки, наляканий заець котився з гори, наче клубок, та, зауваживши людей, ще більше сполохався й круто повернув у напрямку березового гаю.

В Малані разом із страхом пробудилось почуття гордості за Олеся. Хтось розповідав їй, що з усіх тих людей, що скриваються в Славутському лісі, будуть творити партизанський загін і підуть в наступ на советську владу... Маланя в уяві бачила Олеся на вороньому коні, з шаблею при боці, таким, якими були козаки Запорозької Січі.

Олесь думав про ті камені, що летіли на них з гори. Щастя, що не потрапили в наплечник. Там, окрім харчів, були дві ручні гранати. Сам не знав, нащо взяв їх із собою. Ще ніколи не кидав гранати. Друзі дораджували взяти на всякий випадок, ну, і взяв. Показали, як кидати, але одна справа показати, а друга — кидати. Якби так, не дай Боже, камінь поцілів у наплечник, то мав би досвід...

РОЗМОВА НА ПОЛЯНІ

Ніч Олесь переспав у скирті сіна, боявся наскоку міліції. Вранці, коли череда рушила з вигона на пасовисько, поспішив побачитись із Лавроном, він обіцяв допомогти зустрінутись із батьком. Лаврон сказав Олесеві, де на нього ждатиме батько, при чому зазначив, що Карпо також там буде, хоче поговорити про різні справи.

Зустріч старенького Малярця з сином, якому відспівали в церкві «Вічну пам'ять», була зворушливою. Навіть Карпо вважав за потрібне лишити їх на самоті. Він в цей час проходжувався по поляні й чекав, коли Малярець перестане втирати сльозу. «Серце м'яке, як у жінки» — думав Карпо. Та згодом батько із сином заспокоїлися, сіли на зваленому дереві, про щось розмовляли. Тоді Карпо підійшов до них.

— ...Ну, вітаю, вітаю, козаче, — стискав він руку Олесеві, — радію, що повернувся з того світу. Молодець, що не піддався смерті. Я старий, ядуха тисне, а все ще буду жити й боротись. Не маємо права лишати землю українську, занечищену кацапами. Ми таке втнемо, що про нас історики напишуть, мовляв, колись жили Олесь та Лаврон та Карпо, що хотіли розбудувати на Волині Запорізьку Січ. Ха-ха-ха! — сміявся Карпо, поплескуючи Олесь по плечах. — Ну, розповідай нам про твою скитальщину. Мені відомо дещо, але дуже мало. Лісничий Гусар захворів, а на його місце не було підготовлено певної людини, і в деякій ділянці обірвалися зв'язки. Я знаю, що ти в колонії, але... Словом, це нам наука на майбутнє. Ну, то розповідай...

Олесь знову почав про німецьку колонію, про своє там перебування, та про те, що найбільше турбує там наших людей. Як тільки закінчиться термін договору

поміж Німеччиною і Росією, німці негайно виїдуть із Славутського лісу. Тоді совети матимуть там своє »жниво«.

— Але це їм так легко не піде, — говорив далі Олесь. — Ми створимо в лісі партизанський загін, і будемо боронитися до останнього подиху. Ми вирішили так: якщо вмирати, то на полі бою, а не в тюремних мурах НКВД.

— Он воно як! — з подивом зауважив Карпо й почав чухати потилицю. Він мав звичку: раніш, чим висловити заперечливу думку, знімати капелюха й чухати голову в тому місці, де, мабуть, ніколи не свербіло.

— Хочете творити свій повстанський загін? Маєте в собі революційний дух? Це добре. Без такого духу тіло мертве. Але вислухай мою думку: вас там назбирається не більше, як сотня відважних, що хочуть боротись і мають у руках зброю. І ось, уяви собі, що завтра вривається ваше терпіння й ви проголошуєте советській владі війну в Славутському лісі й стягаєте на себе вогонь двох полків кінноти, що квартирують у Заславі, плюс кілька тисяч прикордонних військ, що стоять в Славуті й Ямполі... Вас розіб'ють на протязі однієї години. Ти розумієш?

— То що ви дораджуєте? Покірно йти в Сибір, як овечки різників під ніж? — з докором запитав Олесь.

— Я так не сказав і я проти покірних ягнят, я цілком підтримую збройне повстання, але тоді, коли воно добре підготовлене й має хоч малі надії на перемогу. У вас не може бути жодних надій. Якщо маєш револьвер і сім набоїв, то того недостатньо, щоб починати збройний виступ проти регулярної армії. Кожний збройний виступ підпілля мусить мати під собою міцний фундамент, як багатопверховий будинок, а тим фундаментом для революційного повстання є народ, тобто треба створити атмосферу, щоб на постріл у Славутському

лісі чекав народ, очолений здібними провідниками. Треба мати таких своїх людей у військових частинах, у міліції, щоб одними дверима арештованих ввели, а другими випустили... Власне, отакий фундамент ми мусимо, не гаючи часу, будувати й не чекати на судний день у лісі. Розбудову фундаменту для революційного повстання ми мусимо почати словом про відновлення української держави, нести те слово поміж людей, освідомлювати, творити підпільні організації, які мали б своїм завданням в кожному хуторі, на селі і в місті підготовляти народ до збройного виступу. В кожную хату принести документи з доби існування своєї держави в Україні й мати запевнення від селянина, робітника, інтелігента й воїна, що вони готові йти в бій за святі ідеї свого народу, а тоді створи ядро відважних, які зробили б наскок на склади зброї ворога, бо без зброї воювати не будеш... Отак підготовляють революцію!

Олесь сидів неначе під гіпнозою і непорушно дивився на Карпа. В нього патріотизм, запал і розум діють разом.

— Отак підготовляють збройне повстання! — ще раз із викликом повторив Карпо й продовжував:

— Ти знаєш, що наша українська держава впала від навали нової московської імперії, цим разом червоної. Наш уряд мусів емігрувати, і ми свято віримо, що він повернеться. Але я виясню тобі, чому впала наша держава. Думаєш, фізичних сил бракувало? Неправда! У нас були сили, ми мали великі невикористані резерви, ми могли відстояти натиск зброї всіх ворожих сил. Але ми не могли дати відсіч ворожому слову — фальшивій пропаганді комуністів, які кинули клич: «Земля селянам, фабрики й заводи робітникам»... Народ наш повірив у ті слова, тицьнув багнета під стріху й воювати за власну державу не хотів. Сьогодні кожний бачить, що пропаганда про землю, фабрики й заводи була обманом, але пізно тепер розводити руками, бо комуністи, осідлавши робітників і селян, явно призна-

лися, що вони диктатура і почали диктувати свої доктрини поліційного насильства, нищити нашу країну, запровадили невільництво. О, слово — то могутня сила. Тому то наш Шевченко сказав: »А на сторожі коло вас поставлю слово«...

— То що ж робити? — запитав Олесь.

— Братись до видання підпільної літератури, друкувати антисоветські листівки, проклямації, промовляти до людей словами Шевченка. Я запевняю тебе, що будемо мати успіх. Тепер народ прозрів, кожний пізнав нову форму московського імперіялізму під покришкою диктатури пролетаріату. Отже, ми мусимо якнайшвидше організувати видання підпільної літератури. Я розумію, що це пов'язано з видатками, треба буде грошей. Я вірю, що мені вдасться розбудувати фінансову базу, національно-свідоме громадянство відгукнеться, а твої відважні друзі також хай виявлять свій патріотизм і матеріально підтримають ті видання.

Карпо затих. Може, чекав на приплив свіжої думки, чи щоб віддихати ядуху, яка розпирала груди й не мала виходу.

Старий Малярець сидів мовчки й прислухався до розмови. Тихий, безсловний по вдачі, тільки »переварював« у собі все, що бачили очі й чули вуха. Подумав, що зустріч із сином закінчено, і нехай вони договорюють своє, а він піде на хвилину до Лаврона. Йому там скучно самому, все погукє на худобу.

— То як кажете, Ярослав, діждемось того часу, що знов будемо розписувати святині? — вітаючись, запитав Лаврон.

— Е-е, коли б так сталося, як у тій пісні співають, то було б добре, — відповів Малярець. Під піснею він розумів розмову Карпа з Олесем.

— Я не раз так собі думаю, — почав Лаврон, щоб трохи виговоритись, — що чим більшу душу й розум дасть Бог людині, тим менше простору для неї на землі, тим тяжче має життя. Я ось пасу череду... Як дов-

го думаю, що я пастух і більш нічого — маю спокійний день, як у царстві небесному, а як тільки згадаю, що я, Лаврон, маю жити для добра народу, то вже починає гризти совість і безсоння, чи є в мене досить мудрости, щоб поділитися нею з іншими, яке добро можу вчинити своєму приятелеві? Так само і в любові: якщо хтось не знає, що таке любов, то він щасливий тим, що не знає... Це я відносно Олесья й Маланки. Для Маланки тепер ні тут і не там, а як глибше вдуматись, тз Павло для неї не пара, от такий собі простенький гречкосій... А Олесь — мистець, маляр. А це вже інша матерія... А куди ти прешся, клищава Химко?! — гукнув нараз Лаврон на корову.

Хими́на Рижа знала, що пастух до неї промовив, круто повернувшись і поспішила назад до гурту, щоб не дістати по ребрах.

Обізвався Малярець. Мусів відкашлятися, від мовчанки горло пересохло.

— Вони почали розмову на широку скалу, то я подумав: краще залишу їх, хай удвох міркують...

Вітер доносив слова з бесіди поміж Карпом і Олесем. Тяжко дихаючи, Карпо говорив:

— Ти, Олесю, забудь, що за тиждень чи за місяць вигасне договір між Німеччиною і Росією. Москалі потребують машин, а німці нашого дерева. Світ обійде, а такої сосни ніде не знайдеш. Ні в лісах Фінляндії, ні в Сибіру, ні в Польщі. Німці без жалю ріжуть, бо що їм, те що й москалям — чуже. Хіба шкода чужого? А ми дивимось та лише безрадно розводимо руками, а багато таких, які навіть не знають, що Славутський ліс перетворюють на гори тирси й обрізків з дерева. Тому, кажу, нам треба газету. Будемо писати, бити на сполох. Не можна буде газети, то хоч листівки друкувати, хай москалі знають, що українська земля має свого господаря й за нищення нашого краю вони стануть перед народним судом. Якщо ми не всілі будемо добитися свого, то нове покоління довершить по-

чату справу, власне, для них ми маємо підготувати ґрунт.

Розмова між Карпом і Олесем добігала кінця. Довиались, щоб раз на тиждень мати зустріч у лісничого, або полагоджувати справи через довіреного зв'язкового.

ПІДПІЛЬНА ДРУКАРНЯ

Беркова корчма під час літа обростала бур'янами так, що до неї не було приступу. Лише напроти вхідних дверей шинкар протоптав стежку, щоб можна було вийти до дороги. Також були позбивані бур'яни довкола лавочки, на якій цілими днями куняв Берко, ввечері відвідував його Хома.

Берко залишився вдівцем. Дякуючи Хоми, його дружину поховали на жидівському цвинтарі. Треба було везти небіжку до того цвинтаря одинадцять кілометрів і то саме тоді, коли танули сніги й колеса грузли в болоті аж до маточин, коні вибивалися з сил.

Вони йшли пішки. Хома, щоб облегшити коней, а Берко з пошани до небіжчиці. Хома підшарпував віжками, погукував на коней, а коли зауважував, що їхала назустріч фірманка, скидав капелюха й вимахував ним, щоб звертала з дороги задалегідь, де ще є можливість розминутися. Зустрічний фірман, минаючи, бачив, як позаду Хоминого воза йшов згорблений бородастий старець — жид, і молився.

Після того похорону Хома став для Берка близьким приятелем, радо вітався з ним на лавочці, але все таки звертався до Хоми на »ти«.

— Нуу, ти, Хомо, — казав Берко й палицею показував на свій город, — твій бугай знову рився в мій моркві.

Хома зводив плечима від здивування.

— Та що він, дурний, — бубонів баском Хома, — я йому, Берку, всолив учора таких дрючків... Але що зробиш — свиня має твердий характер — забий, а не зміниться! А ти, Берку, нарешті запам'ятай, що то не бугай, а кнур...

Берко махав безнадійно рукою й знову починав куняти.

Та ось несподівано завітав під корчму Карпо. Треба було бачити, як шинкар умів величати гостя. То зовсім не той Берко, що розмовляв із Хомою. Він звертався до Карпа на «ви» і то дуже співуче «ви», яке в тексті треба було б писати з двома «и», тоді, може, вдалося б у якійсь мірі передати Берків співучий акцент.

— Нуу, прощу, сідайте, Карпе. Я знаю, якщо ви прийшли, то не так собі. Ви-ии не прийшли побачити мої бур'яни...

— Я маю, Берку, до тебе дуже делікатну справу, — почав Карпо скоромовкою, ніби хтось на дорозі чекав на нього.

Берко ще раз просив сісти і Карпо сів.

— Ти олійника Мордка знаєш? — почав Карпо.

— Нуу, аж таке запитали!

— У нього є друкарський прес, стоїть у кутку олійниці без діла, а ми дамо Мордкові добрі гроші...

— Нуу, а хто такі ми? — поцікавився Берко.

— О, як тобі сказати: я сам у нього куплю друкарню, — поправив себе Карпо.

— А що мені за те? — запитав Берко.

— Заплачу. Також дам добрі гроші.

— Нуу, кожен гроші є добрі, але скільки?

— Дам десятку.

— Н-уу, Карпе, щоб ви здорові були, але я такого не чекав...

— А скільки, Берку?

— Менше, як п'ятдесят, я не беру до рук.

Карпо поглянув здивовано на Берка, і тоді той вирішив спустити ціну:

— Хай буде сорок.

Карпо й далі дивився здивовано на Берка. Тоді Берко підсів ближче до Карпа й сказав:

— Хай буде тридцять і — шабаш!

— Добре, — згодився Карпо.

— Ну-у, то вже слово чести? — заокруглював справу Берко.

— Слово чести.

Після цього зависла павза. Берко мовчав, щоб Карпо мав нагоду досхочу надихатись повітрям, якого завжди йому бракувало, і Берко дивувався, чому? За повітря він не брав грошей ні в Хоми, ні в Карпа...

— Нуу, а коли ви це потребуєте, Карпе? — знову почав розмову Берко.

— Сьогодні.

— Отак спішно?

— Дуже спішно. Мені треба якнайшвидше.

— Нуу, то їдьмо завтра до Мордка, я буду говорити.

— Берку, я тебе прошу, щоб сьогодні. Зараз запрягаю коней і ми в дорозі. Тільки пам'ятай, Берку, тримай язик за зубами, інакше нам обидвом могила.

— Нуу, Карпе, чи ж мені треба таке казати? Хіба я з місяця впав? А за Мордка я ручусь головою, він мудрий, як рабін...

В тому, що Мордко був мудрий, Карпо переконався тоді, коли запитав про ціну за друкарський прес. Мордко сказав заплатити тисячу карбованців, і не попустив ціни на гріш. Карпо пробував доказувати, що то »брухт«, обломок, викинутий на сміття, але не допомогло, мусів заплатити.

Преса й шрифти впакували на віз, прикрили хатнім устаткуванням, щоб мало вигляд, ніби хтось переїжджає з одного мешкання в друге, і Карпо повіз той здобуток у Славутський ліс. Залишив тимчасово в куцах, поблизу хати лісничого.

Зустріч Карпа з Олесем відбувалась тепер кожної суботи в хаті лісничого. Організування підпільної друкарні, крім труднощів, потягало за собою великі небезпеки, і весь той тягар лягав на плечі молодого Милярця. Прес потребував деякого ремонту. Під час транспортування загублено корбу, якою урухомлювався

прес, а, може, Мордко не мав тієї корби, Карпо про те не знає. Шрифти зберігалися не в друкарських скриньках, а в торбинах, бо їх було приготовано відправити на оливолітню. Отже, шрифти треба розкладати, прес ремонтувати, але першою справою було — копати кріївку, підземне сховище для друкарні. Все це мав зробити Олесь.

Ще не відомо, скільки користи принесе куплена друкарня, але для Карпа було важне, щоб підтвердити свої слова ділом. Говорив він Олесеві, що народ треба підготовляти до революційного зриву, просвіщати, інформувати, давати вказівки, а це можливо лише за допомогою друкованого слова. І ось — маєш друкарню. Пиши, пробуджуй, організовуй, формуй народ в єдину національну силу, а тоді, коли відчуєш фундамент, яким є єдність і рішучість народу, сягай рукою до револьвера, веди за собою в бій, вони підуть на смерть за волю, за власну державу. Он як треба, — міркував Карпо.

Олесь прибув до хати лісничого перед заходом сонця. Привітавшись, Карпо мовчки повів його показати друкарню.

— Бачиш, як воно! — не без гордості говорив Карпо, — оце ми, стара генерація. А тепер слово за вами, молоде покоління!

Олесь потиснув руку Карпові й сказав:

— Це дуже добре. Закачаємо рукави. . .

— Треба розшукати серед своїх людей друкаря, — говорив Карпо. — Друга справа — це папір, якого за гроші не купиш. Навіть москалі не мають на чому своїх законів друкувати.

— Все буде добре, — ентузіастично запевняв Олесь. — В друкарській роботі я маю деякий досвід. Будучи в школі я належав до видавничої колегії. Доводилось писати, бути складачем і друкарем, так що малу листівку я сам зможу набрати й видрукувати. А щодо паперу, то це також наладнається. В колонії лежать

цілі стоси кольорового паперу, і я з цього скористаюсь. До часу нашої другої зустрічі друкарня буде готова до вжитку, так що треба спішити з приготуванням тексту листівок чи проклямацій. Також важно, щоб не тільки читали й просвіщалися наші люди. Треба буде виготовити спеціальні »послання« для партійних бонзів і розіслати на їх адреси. Хай знають, що Україна живе духом Шевченка, і той дух ніхто не в силах умертвити.

ВЕСІЛЬНІ МУЗИКИ

...А життя дзюрчить, як весняний струмочок. Навіть прикритий зверху льодом, зменшений приморозками, він усе таки дзюрчить, бо весна, бо тануть сніги.

В Зеленій Луці Кочурі й Супруни готуються до весілля. Важливі справи, про які забули свати на оглядинах, полагоджено під час буденних зустрічів. Домовилися, що весілля відбудеться на Зелені свята, музики мали б бути якнайкращі, щоб грали, як ніде ще досі не грали... Свахи знають, що лише Адам із своєю весільною оркестрою так потрапить.

Павло йшов до Адама, щоб »згодити« музики. Весна в тому році на Волині спізнилася, в ярах ще танув сніг, ривчаками протікали струмки, траплялися часто заливи. Адам мешкав на хуторі і, йдучи полями, Павло перестрибував через ривчаки. Це пригадувало йому дитячі роки. Ще не так давно він бавився тут у »скок, чи перескок«... Якщо хлопець перескакував ривчак, то це був — перескок, а якщо досягав ногами середини ривчака, то це називався »скок«... Замочений, неохоче йшов додому, і там йому »накручували грамофон«. Відома річ, що хлопчина починав плач ще перед хатою, нарікаючи на того, хто намовив його на такий гріх...

Гей, як непомітно пливають роки! Час у пам'яті такий близький і незабутній, що, здається, рукою сягнув би! Павло пригадує, як ще недавно він був боярином на весіллі своєї старшої сестри. Шість років мав. Пошили йому тоді нове убрання, причепили весільну квітку - букет і тоді мама й сестри кликали Павла »наш боярин...« Навіть сусіди, які приходили в господарських справах, не забували запитати: »а як там ваш боярин?« А коли перед самим весіллям ходили до пан-отця на пробу, щоб гарно вий-

шов шлюб, то сестри годинами розповідали мамі, як »наш боярин« ішов гордовито, наче той, що несе прапор під час паради...

Ті оповідання викликали в материнських очах сльози радості. Пригорнувши до грудей »старшого боярина«, вона дрижачим голосом промовляла слова, сповнені материнської любови.

Павло також пригадував, як він під час шлюбу йшов за молодою, щоб підтримувати вельон. Вельон був довгий, як у пави хвіст. Трудно було передбачити, в якому напрямку поведуть молоду, а все те, чому навчили під час проби, Павло забув і йшов туди, куди тягнув його вельон.

Було колись... Відцвіла молодість, минулися пестощі дитинства. Ось і своє весілля підіпхалось. Незадовго повезуть Павла до шлюбу й пан-отець запитає: чи ти з своєї доброї волі, а не з примусу маєш намір узяти за дружину Маланку, що її тут, перед собою бачиш?

На щастя, захопив Адама вдома. Привітавшись, почали балачку. Павло не пригадує, про що говорили. Він дуже хотів побачити зблизька того весільного музику, про якого розповідають, що він чарівник. Не раз, бувало на весіллі, махне перед очима рукою сващці, і вона в ту ж мить під гіпнозою... Стоїть із закритими очима й чекає, що накаже Адам: танцювати, співати, чи плакати? Так, це правда — Адам чарівник, із чорної магії такого навчився...

Також розповідають, що Адам, проходжуючись у садку поміж вулицями, розмовляв із бджолами... Щось бурчав до них, а вони лише махали крильцями... А не раз бачили, як бджола сідала Адамові на кінчик носа і йшла піхотою до очей, щоб заглянути в зіниці й упевнитись, чи це той самий Адам, що знає чари. І пізнавши, спокійно відлітала. А якби в тій паціці не Адам, а звичайний музика проходжувався, то його так би покусали, що опух би...

Адам грав не так, як звичайні весільні музики.

Його скрипка виспівувала, грала-промовляла. Під її звуки сміялась, або плакала молода, співали короваїниці, свашки, дружки й світилки, а як грав Адам до танцю, то весільні гості танцювали з такою легкістю й захоотою, наче в ногах мали пружини. . . Маленька скрипка надавала тон усьому весіллю.

Адам навчився грати, коли ще був юнаком. Ходив на весілля, ставав близько музик, слухав, приглядався, як спритно бігали пальці по струнах, як легенько підстрибував смичок, але як узяв скрипку до рук, щоб попробувати, то зауважив, що вона в нього не та. »Треба навчитись« — подумав. І трапилось так, що в одному селі помер скрипаль. Адам пішов до вдовиді попросити, щоб продала йому скрипку. А вона сказала: »Бери даром! Добре, що прийшов, а то була б викинула. . .«

Ще довго Адамові пальці не були послухні й скрипка не могла передати почування його серця, але він терпеливо вчився. Під час посту Адам грав у пивниці, щоб люди не чули, що грішить, а коли на дворі теплішало, йшов за село над річку Горинь, в берестах сідав на пеньок і грав там цілісніжку ніч. Розносились чутки, що Адам своєю грою скликав у берести чародіїв, таких, яким сам був, навіть і відьми приходили до товариства, а опівночі прилучався чортисько з ріжками й хвостом, і так гарцювали, що місяць не міг стерпіти й ховався за хмари. Але, як тільки перші півні співали »кукуруіку«, то вся та нечисть зникала. Адам ішов додому вимучений, з блідим обличчям, лягав і засинав непробудним сном. Часом уві сні скрикував, як гусак, сідав на постелі з закритими очима й руками відтворював такі рухи, ніби він грав на скрипці. Так тривало хвилину й він знову засинав.

На весіллях в Адамовій оркестрі грало вісім музик. Кожний знав своє діло, всіх шанував Адам, але найбільше прив'язання мав до Софрона, того, що грав на барабані. Так відбити такт, і при тому задзвеніти мідними тарілками та гукнути до танцю »ух«, або

щось подібне до того, умів тільки Софрон. Принаймні такої думки був Адам. Друга скрипка грала не так, як Адамова, здавалось, трошки перетягала, чи не дотягала, словом, якимось невиразно гомоніла. . . Для весілля це було цілком добре, ніхто того не зауважив, але Адамово вуху не зносило тих недотягів, і не раз він залишав партію першої скрипки й помагав другій, щоб поправити Саву. Гей, ви би почувли, яка тоді прогалина в оркестрі! Точнісінько так, як на вулиці парубки почнуть співати без підголоска-тенора. Гудуть, як джмелі. . .

Відомо, що на українському весіллі музики у великій пошані, а Адам, то щось таке, чого з свічкою не знайдеш. Уявіть собі, що він усе своє трудове життя провів на весіллях і ніколи не був п'яний! Хіба ж не диво? Вип'є чарку-дві для годиться, і на тому кінець. Але з п'яенькими свашками й іншими весільними гостями вдавав такого п'яного, що артист на сцені так не втне.

Лиш одна пісня мала на Адама гнітючий вплив, це тоді, коли свашки починали приспівувати до танцю:

А музика ледащиця,
Цілий тиждень волочиться,
Від суботи, до суботи
Не береться до роботи. . .

Тоді Адамові не хотілось грати на скрипці, а тим більше вдавати п'яного. І біда його знає чому, але майже на кожному весіллі свашки отак упечуть Адама. Від тих слів він в'янув, скрипка теленькала, грав, сам не знав, що й як. Думка сверлила чоло запитанням: чому? Чому співати, що музика ледащиця? Аджеж грати тяжче, ніж ходити в полі за плугом. І не кожний потрапить грати, і кожний знає, що весілля без музик, всеодно, що церква без дзвонів, то чому так ганьбити музику?

Але на весіллі нема часу на роздумування. Сваш-

ки хоч і з хмелем у голові, але зараз же зауважать, що в музиків якась неув'язка, і тоді, приплескуючи в долоні, заспівають:

...Ой, грай, коли граєш,
Коли з лика смика маєш,
Як не маєш, то покинь,
То знайдеться такий...

Адам приймав це, як щирий жарт, і охоче приграв свашкам, знав, що «має з лика смика» і тоді навіть охоче ногою притупував, підморгував пушистими бровами, а Софрон залюбки вистукував різні штучки на барабані і, щоб «ущіпнути» свашок за ту пісеньку про ледацицю, Софрон виспівував:

Уха, уха, уха, уха,
Розгулялася старуха...

Решти слів він не знав, лише «ухав», а йому в тон сміявся тенор, захлистувався від радості клярнет, тьохкала, як соловейко, сопілка, ніби голуб вуркотів баритон, і, хоч утомлено, але приємно «охав» бас. За Софроновим барабаном баса ледве було чути.

На басі грав Корній. Це один із тих музик, якого Адам мусів допильнувати, щоб не багато випив, бо тоді Корній «розпрягався» з мідної труби, клав її в куточку, а сам з молодицями-свашками гасав гопака.

Отакі були Адамові музики.

Павлова розмова тривала не довго. Він дав завдаток, домовився, коли приїжджати, й попрощався.

ДВА КАМЕНІ

Додому повертався знову ж таки полями. Йшов по-за гаєм, там сухіше. Павло був дуже задоволений, що домовився про весільні музики. Не раз люди півроку чекають на Адама, не хочуть, щоб будь-хто грав. Але тепер і не всі мають гін до одруження. Він так само не мав того гону. Бо, якщо глибше подумати, то нащо те все? То був сам собою, а весілля додасть йому дружину. Якби в інші часи, то хай би, якось зжилися б, а тепер, коли кожного дня загрожує арешт, хіба треба жінки? Але зараз уже пізно про це думати й навіть не пробуй викручуватися. Треба було не датись на гачок тоді, коли намовляли сватати Маланку. Але фактично його не так дуже упрощували до того й не силували. Так не було, що тягнули за руки, а він опирався. Сам пішов, щоб заручитись, навіть із охотою. Отже, не може бути жодних нарікань.

На весні дуже приємно йти полем. В небі пролітають ключами дикі гуси, журавлі курликають — перекликаються й раптом звертають у бік, ніби налетіли на загорожу. А он на леваді травичка почала зеленіти, жайворонок повиснув у небі, оспівуючи красу світу.

Павло проходив мимо того ставка, де прощалася Маланка з Олесем. . .

Щось тьохнуло в грудях, защеміло й по тілі пройшов дриж. Боляче стало і так прикро, що хотілось плакати. Глянув під дуб, а там два камені почали обростати травою. . .

Так, це він, Павло, підслухав прощальні слова Олесея з Маланкою. Ах, Боже, як тоді заболіло серце! «Оце моя наречена? З нею піду до шлюбу? Не бути тому!» Тремтіло тіло від злоти, заздроси й ревно-

щів, бо вуха все чули, а очі бачили. Павло стояв безрадний, осміяний, одурений. На межі зауважив каміння. Кинувся, ледве підніс і покотив у тому напрямку, де Маланка припадала до грудей своєму коханцеві. Застугонів один камінь. Мало! Сто чортів їх матері! Нате ще один! І знову: трах - трах, гуп - гуп... І чує у відповідь вистріл, куля над головою свиснула, й тоді давай тікати...

Погарячився. Дурень ти, дурень Павле! Хіба ж треба було того? Камінь — це не та сила, якою можна змусити любити, чи розлюбити. Але тоді щось скувало розум. Почуття ревності і помсти взяло верх.

Треба було самому, замість каменя, скотитися з гори та й стати поміж ними... Гей, те було б страшніше від удару блискавки в Ярошеву клуню, в самісіньку «соху» потрапив би й розколов би, як клином...

А друга думка навівала спокій: може, так і ліпше. Вони не перші. Про таке кохання романи пишуть, мільйони томів надруковано. Ні, ліпше завдячувати тій силі, що відхилила каміння, а лише наполохала коханців. І того їм досить за кару...

...Цікаво, чи здогадувалися вони, хто був той, що підслуховував їхню розмову? Маланка казала: «не вільно, не цілуй, я ж заручена...» Знайшла коли пригадати. А чого ж ти йшла над озеро?

Прощалися, це факт, а чи перестали любити одне одного? Про це не скажуть правди... Любов гірше від хвороби. Якщо вже вчепиться кого — вогнем не випашиш. Не питай, не гаси того вогню, не дораджуй, бо навіть не оглянуться в твій бік... Любов запускає свої коріння глибоко в серце, не вирвеш...

Наговорився з собою досхочу. Приємно розмишляти про глибокі коріння, серце й любов. Але час був йти додому. Павло ще раз глянув під дуб, де цілував Олесь Маланку, глянув на озеро й пішов у напрямку села. Спало йому на думку розповісти Маланці про те, що її зустріч з Олесем не є для нього таємницею.

Із тією думкою звернув у садибу свого майбутнього тестя.

В садку, коло квітника, Маланка підливала розсаду і полола зілля.

Павло привітався.

Маланя відповіла на привітання, і зляканими очима дивилась на Павла. Він відірвав її від весільних думок, в яких вона бродила, як у каламутній воді.

— Був у Адама? — запитала.

— Був, — відповів коротко й сухо.

— Погодився грати?

— Погодився.

І більш ні словечка. Маланя ще не бачила таким Павла: неспокійний, шорсткий у розмові, щось тиснуло на нього, чи з середини розпирало груди.

— Щось прикре сталося?

— Так, дуже прикре. Я проходив мимо того ставка, де ти прощалася з Олесем, і бачив ті два камені, що...

Не докінчив. Замовк.

Маланя опустила очі й не полола більше розсаду. Закам'яніла.

— ...Я догадувалася, що ти їх кинув, — сказала й тяжко зітхнувши, присіла на зваленій деревині. Трималася цупко руками за гілля, щоб не впасти навівть тоді, коли звалиться на неї весь світ...

Павло мовчав. Мав пригнічені почування. Ліпше було б про щось говорити, але він мовчав. Шкодував, що почав розігрувати драму, адже ж плянується весілля!

— Чи ти чув нашу розмову? — по хвилині мовчанки запитала Маланка.

— Чув майже кожне слово. Я знаю, що ти віддала Олесеві серце і все, що ми звемо коханням. Я також знаю, що любов може раз спалахнути чистим вогнем, а пізніше чадить, як недогарок із свічки... І я з тим недогарком маю йти до шлюбу... Ти ніколи не поцілуєш мене й не пригорнешся до моїх грудей, як

до Олесевих під час того прощання. Наше родинне життя буде подібне до життя каторжників, що відбувають кару, і я не можу збагнути, чому та кара спала на мою голову. Лягаючи спати, ти завжди згадаєш у молитві Олеся й будеш чекати, щоб швидше настав світанок, щоб запрягтися до праці, заховатися від родинного життя, заховатися від мене... Чи варто нам іти до шлюбу? Думаю, ще не пізно попроситися й замкнуті в собі біль і горе. Так буде легше нам обом. А люди, як звичайно, поговорять та й замовкнуть...

Після тих слів знову настала прикра, гнітюча павза. Маланка сиділа нерухомо, трималася за гілляку обома руками, ніби боялася, що хтось насильно буде її кудись тягнути.

Павло підійшов ближче. Жаль йому стало.

— Сядь вигідніше, Маланю...

Голос його був ласкавіший, сповнений жалю до неї й до себе. І цей голос додав відваги Маланці.

— Ну, то роби, як сам знаєш, — промовила й розридалась. — Я тільки... Я хочу сказати... що буду твоїм другом на все життя. Я не зрадила тебе. Олесь покликав мене попроситися. Він знав від Лаврона, що я заручена, й ми тільки прощались. А поцілунки, що так вразили тебе... Я розумію... Але ти знаєш, що ми давніше ходили в парі... А про те, чому зустріч була таємною, також знаєш, бо за ним шпигують.

Про любов і заручини Маланка сказала непевно. У тих словах не було брехні, але й не було щирої правди. Вона сама це відчула й спробувала підсилити виправдання:

— А хіба ти перед нашими заручинами не залицявся до інших дівчат? Чи, може, скажеш, що не ходив на вечорниці, не цілував? А забув, як рік тому на Маланчин вечір, пригортав мене? Ти не думав тоді, що ми заручимось?

— Але ми не так, як ви з Олесем, — буркнув Павло, і то вийшло по-дитячому й по-дурному, аж сам засоромився, почервонів...

— А як ти можеш казати: так, чи не так? — з усмішкою, крізь сльози, запитала Маланя. — Хто може виміряти теплоту поцілунку? Я раділа, що Олесь лишився живий. Хіба ми не разом молилися за нього в церкві? Вся парафія плакала, а ти розмахнувся на нього тяжкими каменюками...

Павло відчув, що він винний. Люди плакали за Олесем, це правда, й Павло шкодував, що затіяв розмову про ті два камені, про зустріч, поцілунки, бо що те дало? Ну, що ж, пропало!

— Що було, те проминуло, — сказав Павло зовсім іншим тоном і подав Малані руку, допоміг підвестися з деревини.

Вона мала бліде лице, таке, що аж світилося сивавою жилкою. Глянула Павлові в очі, тяжко зітхнувши, пригорнулася до нього, але не поцілувала, тільки ніжно доторкнулася своєю скронєю до неголеної бороди...

ПЕРШІ ЛИСТІВКИ

Кожного року перед святом Покрови в старовинному містечку Заславі відбувався річний ярмарок, подібний до того Сорочинського ярмарку, який так гарно описав Микола Гоголь. Місто тоді не вміщує людей. Не тільки площі, призначені для торговиці, а навіть найменші бічні вулички заповнені народом, возами, худобою й різним добром, призначеним на продаж. І коли паламар церкви святого Михайла виліз на дзвіницю, щоб поглянути на річний ярмарок із висоти, він побачив замість вулиць та майданів лише людські й конячі голови. І все те рухалося, як під час вітру в горді дозріваючі маківки, і здавалося паламареві, що земля ввігнеться від тягару, а тоді напевно рухнула б дзвіниця, з якої було б високо падати. . . Від тієї думки паламареві закрутилося в голові, і він поспішив зійти на діл.

— Народу, то хай Бог милує! — сказав паламар дякові. Дяк поправив окуляри, які носив, щоб відрізнити себе від звичайних селян, і задумано глянувши в тому напрямку, де юрмився народ, відповів:

— Ярмарок збирається на славу, але невідомо, чи вдасться торг. . .

Дяк багатозначно прижмурих око, й паламар зрозумів, що він знає якусь таємницю.

Близько полудня паламар вийшов на ярмаркову площу, щоб розглянутись, може, побачить знайомих із дальших околиць, і зауважив, що люди не торгують, не продають і не купують, а мітингують. На ярмарку появилися листівки, в яких закликають до всенародного повстання, щоб визволити Україну від російської окупації та закликають розпочинати боротьбу за відновлення Української Держави.

Листівки були в усіх закутках ярмаркової площі, їх передавали з рук у руки, подивляля відвагу того, хто відважився голосно висловити думку і мрію народу. Листівки пробудили надії, що прийде ліпша доля. Люди мало-що купляли, ніби забули про те, чому приїхали на ярмарок, і купці зазнали деяких утрат.

Щоправда, коло шинків було досить рухливо, там запивали радісну вістку горілкою, щоб забути про горе. Цигани, які завжди тримали в руках кінську торговлицю, не нарікали. Їм пощастило зранку розпродати всіх коней, навіть спрацьовані старі каліки пішли в хід. Зачувши про свою власну державу, господарі певно знали, що тоді повернуть їм землю й треба буде конячку мати, бо чим у поле виїдеш? Тому цигани ви-продали все, що мали.

Повернувшись із ярмарку, старий Лаврон поспішав до Малярця з листівкою в кишені. Хай має радість, що виростив такого сина. На листівках не було надруковано Олесеве ім'я. То було тасмницею, де і хто друкував, але Лаврон знав тасмницю.

Слухаючи Лавронові новини, старенький Малярець намагався приховати свої хвилювання й батьківську гордість за сина, але поряд із тим розумів, що життя Олесь в небезпеці. Здобути волю для нації, про яку йде мова в листівці, не легка справа. Але він вірив, що посіяне в полі зерно галки не визбирають, щось залишиться й виросте. Отак і з тими летючками.

Малярець знав, що в підпільному русі в Зеленій Луці Олесь грав другу скрипку. Перша й провідна ролля належить Карпові, але разом вони творили національний вузол, який дошкульно муляв москалям. Щоправда, вони ще не знані на широких просторах; десь там у лісі починають розбудовувати сітку, починають стукати кайлом у мури тюрми, в яку перетворила Україну російська окупація. І кожний удар кайлом залишить свій знак, мур дасть тріщину, меншу, чи більшу, це вже залежить від часу й сили удару. Так, вони каменярі нової доби.

Малярець пригадав, що він хоче показати Карпа в своєму творі, як позитивного героя, який би вносив світлі проблиски в картину з життя українців у добу окупації. В уяві мистця рисувалася постать героя твору.

...Колись Карпо мав кучерявий чуб над чолом, струнку постать, дещо рижуваті вуса, підстрижені так, як малюють на дверях при вході до голярні, але роки й неспокійне життя змінили його постать до невпізнання. Голова вилисїла, на чолі лягли хвилясті зморшки, голубі очі глибоко запали. Вік не забув похилити й злегка виг'яв на плечах горба. Одні лиш вуса не зазнали змін, може, через те, що Карпо в міру потреби підстригав їх, щоб мали вигляд, як колись, у роки молодости.

Давніше Карпо мав свою кузню. Від диму, мабуть, почав хворіти, адуха причепилась і утруднювала віддих. Мусів змінити свій фах, став листоношею. Він завжди користався пошаною серед своїх людей, навіть був старостою села, але помимо всього, не мав щастя до жінок і одружився в пізньому віці. Справа в тому, що Карпо любив мисливство й утримував цілу зграю собак. А щоб нагодувати своїх мисливих, він одного разу застрелив лоша на м'ясо... Це знеславило Карпове ім'я. Якби був застрелив свиню, чи теля, то все було б гаразд. А то ж лоша! Ви таке чули? Нащадок козацького роду забив собакам на корм лоша. Це ж ганьба! І через те жодна дівчина не хотіла вийти за нього заміж. Одружився аж тоді, коли вже почала лисіти голова, і не з любовних почувань, а так собі, аби мати пару...

Працював листоношею, але спогади тягнули в кузню. Там цікавіше було. Кожного дня приходили люди, приносили різні думки, вістки й свої погляди, і тут же в кузні те все обговорювалось. Поки Карпо встигав молотом на ковадлі обернути кусник заліза на підкову, чи на клямку до дверей, то за той час дядько перорював думками світ. Неправду покривав скибами

землі й на поверхні сів зерно справедливости, щоб було все по-людському...

Карпо часто пригадував Франків вірш про те, що в кузні кується краща доля. У тих крилатих словах поет мав революційну думку, далеко відмінну від Карпової. У той час Карпо розумів, що раніше, чим братися до політики, треба мати сильну економічну базу, щоб селянин мав ситого живота. Але революційний переворот у Росії докорінно змінив його погляди. Він зрозумів, що політика — то така штука, що водить за ніс усіх: багатих і бідних, ситих і голодних. Варто тільки кинути масненьке гасло на зразок того, що колись вжили комуністи «грабуї награвоване», і народ легко йде на ту вудочку, затоптує себе власним чоботом у багнище. Карпо зрозумів, що на вершині життя під кожним оглядом стоїть наука-знання, і лише через освіту можна розбудувати націю й здобути власну державу для українського народу.

Він розпочав із себе. Почав читати. Все, що міг дістати, читав: книжки, журнали, газети. І тоді, власне, відчув, що йому тісно в кузні, тісно в тих плитких думках, які приносять селяни, але він добре знав, що відірватися від народу не сміє, а навпаки, мусить стати в провіді, очолити, вести до ліпшого, яке можливе тільки у власній державі.

Не раз доводилось почути в кузні прикру балачку «стародревніх» мужиків: «...Ет, що ви там, Карпе, про власну державу? Нам треба вольности... От хай податками нас не душать, а тоді — побачите...»

— А хто ж тобі дасть ту «вольность»? Москаль? Хіба він окупував Україну для того, щоб дати? Його мета — взяти, здерти, закріпачити! Ось він обрізав тобі ту «вольность» так, що не маєш права без дозволу вийти за межі свого села, не маєш права купити, чи продати, не маєш права змолоти у млині зерно, щоб діти мали кусник хліба. Ти раб давніх кріпацьких часів, раб! Он хто ти.

Якщо дядько не мав що сказати, то відмахувався

рукою, мовляв, якось то буде... Дасть Бог день, дасть і їжу...

Отаку школу пройшов Карпо. Але не опускав безнадійно рук. Це він перший раз у Зеленій Луці читав на вулиці для молоді Шевченкового »Кобзаря«! Розпочав із ліричної строфи з поеми »Кохайтесь, чорнобриві, та не з москалями«, а закінчив кличем Пророка: »Боріться — поборете!«

І ще одне важливе зрозумів Карпо, а саме, що тільки молоде покоління може воскресити Українську Державу. Наука в школі розкриє очі молодим, а дух Шевченка наповнить серця. Тим то й дорогі Карпові Олесь і Маланка.

ПРОВОКАТОРИ

Надзвичайно засекречені наради довірених осіб відбувалися в будинку місцевої міліції. При вході в залю нарад стояв вартовий, якому дано наказ бути в русі, щоб випадково хтось не підслухав, про що там нараджувалися. Скликав довірених представник Народного Комісара Внутрішніх Справ СРСР, Сергій Горохов, про якого ніхто з місцевих партійних бонзів нічого ісінько не чув, але мали здогад, що це не земляний, а морський змії. . .

Приїхав Горохов у супроводі першого секретаря Обласного Комітету партії, начальника Обласного Управління НКВД, мав ад'ютанта й двох тілоохоронців. Один із тих охоронців стояв у кімнаті при дверях, де мали відбутися наради, а другий не відступав від Горохова. З місцевих правителів були допущені на нараду перший секретар Райпарткому, начальник відділу НКВД і комісар військового гарнізону.

Всі нетерпляче чекали на Горохова.

Щойно він появився, як ад'ютант подав команду присутнім встати, а сам, витягнувшись, рапортував Горохову, що всі готові до його наказів. Запрошені на нараду сіли на свої місця тільки тоді, коли вельможа подав знак рукою.

На грудях у Горохова блищали ордени й медалі від підборіддя аж до пояса, навіть і на поясі причепилися дві медальки, мабуть, меншого значення. В залі лише один комісар гарнізону знав за що, за які заслуги советський уряд міг так відзначити Горохова.

Відкривши нараду, Горохов представив свого колегу, майора Возняка (правдоподібно, приbrane прізвище), з яким Горохов «наводив порядки» на Кавказі. Про це з гордістю згадував вельможа.

Відомо, що кавказці в ті роки вели відкриту війну проти російської окупації. Москалі вживали всі види зброї, в непрохідних горах послуговувались авіацією. Але помимо всього, кавказці не здавалися. Створивши партизанські загони, вони в багатьох населених пунктах тримали владу в своїх руках, а в містах росіяни лише вдень могли пройти вулицею. Вночі чекав на них кинджал. Советська зброя виявилася безсилою, і тільки послуговуючись провокацією, москалям удалося ліквідувати на Кавказі національний визвольний рух.

Після загальних інформацій, Герохов почав говорити по суті справи:

— Отож, я приїхав, щоб навести порядок у Славутському лісі. Там пахне Кавказом... Різниця тільки в тому, що на Кавказі гори й ліс, а тут ліс без гір — рівнина. Там були добре організовані партизанські відділи, а в Славутському лісі переховується ворожа нам агентура в формі сірої маси. Деякі мають зброю, але без організаційного керівництва, так, що труднощів не будемо мати.

Ми могли б послати військо й «прочесати» ліс, але з практики знаємо, що прочесування має малий ефект, або й ніякий. Солдати не раз переступають через сховки контрреволюціонерів і бояться, чи не хочуть відкривати вогонь. Натомість ми маємо другий спосіб, випробований, щоправда, делікатний, але ефективний: послати в ліс свого чоловіка між контрреволюціонерів, заманити їх у певне місце й постріляти. В тому ми маємо досвід з Кавказу та з інших територій, де ворожі націоналістичні сили протиставляться советській владі.

Ми посилаємо майора Возняка в ліс, як «отамана Гонкого», з необмеженими правами. Він провокативно виступатиме проти советського уряду, навіть піде в села й містечка, щоб організувати «бойову групу» з числа тих, хто вороже наставлений до нас, і за місяць-два Гонкий виросте в «партизанський загін». Але той

загін буде незброєний. Гонкий скаже своїм «воюкам», що зброя прийде з-за кордону. Нікому, окрім Гонкого, не вільно ні на кого стріляти.

Одного дня ми розіграємо маленьку «сценку»: наше «військове з'єднання» «нападе» в дорозі на Гонкого, але він «роззброїть» наших, забере тачанку з кіннями. Сівши в ту ж тачанку, Гонкий безстрашно роз'їжджатиме по всіх усюдах і погрожуватиме советській владі... Міліції не вільно до цієї справи втручатись, а тільки спеціальним відділом НКВД, які будуть пробувати зловити Гонкого, але кожного разу «вдасться» йому вирватися в ліс... Там Гонкий матиме свій штаб, заманить до себе всю контрреволюцію, буде нетерпляче чекати на зброю з-за кордону і таке інше, а одного дня виведе своє військо на «генеральну парадуюгляд», ніби хтось із іншого партизанського з'єднання приїхав на перевірку сил. І тоді ми оточимо ту контрреволюцію й ніхто живим звідтіля не вийде...

І ще одна, досить важлива справа, товариші, — пригадав Горохов. — У лісі переховується колишній студент академії мистецтв, Олесь, по-вуличному його кличуть Малярєць. Олесь Малярєць, той, що застрелив члена компартії орденоносного Дем'яна й ранив мільйонера. Малярєць — небезпечна особа. Ми знаємо, що з-під його руки виходять друковані антисоветські листівки й різний пропагандивний матеріал за відродження української держави. Де він друкує, покищо нам не відомо. Знаємо, що він діє не сам, а з ним організована група людей, і той Малярєць поставив собі за мету вирости в національного героя...

Прошу добре приглянутись «отаманові Гонкому», щоб запам'ятати з вигляду, бо в тому часі може хтось створити справжній український партизанський загін, і через непорозуміння ми зварили б кислу вареню...

Про Малярця ми пустили «качку», що він убитий, аби налякати інших, але ми знаємо, що він живе. Думаємо, що Гонкому вдасться зловити його на гачок. Він запропонує Малярцеві перебрати обов'язки «на-

чальника штабу». . . А якщо не пощастить заманити Малярця в цю пастку, то Гонкий всеодно пустить чутку, що Олесь ніби вже працює, як начальник штабу, але тому, що небезпечно для життя, він не може показуватись публічно. . .

Ще раз пригадую, що Малярець має незакінчену вищу освіту, обдарований непересічним талантом, відважний, може швидко й хитро думати. Як треба було, то він умів заграти роллю безневинного пастушка в Зеленій Луці, а в тому часі стероризував орденосця, члена партії Дем'яна, мав докази, що Дем'ян служив офіцером денікінської армії. . . Це факт. Але коли «пастушок» злигався з закордонними розвідками й Дем'ян став йому непотрібний, то він застрелив його. Отака справа. . .

Далі: між мною й Гонким буде тісний зв'язок, ми маємо спеціальні коди для порозуміння, словом, ми себе знаємо. Комісар гарнізону покликаний на нараду для того, щоб не послав у погоню за Гонким війська. Це саме хай затямить начальник місцевого відділу міліції. Ми маємо своє військо. Регулярні військові частини можуть спокійно їхати в ліс. Гонкий буде «нападати» лише тоді, коли я йому скажу. . . Але в міру можливости ліс обминати.

Оце все, що я мав сказати. Запитань немає?

Запитань не було.

— Ну, тоді нараду вважаю закінченою, — сказав Горохов, і підвівся зі свого стільця.

ЛЮДИ В ПАСТЦІ

Гнаткова Онися прибігла до Кочурів ще перед сходом сонця. Не могла довше чекати.

— Прісю, новина!

— Цікаво почути.

— То от, слухайте: вчора приїхав до міста тачанкою молодий чоловік, покликав до себе людей та й каже: »Я Гонкий — повстанець проти советської влади. Хто ненавидить комуну, приходьте в Славутський ліс. Пам'ятайте моє ім'я! Я отаман Гонкий!« Отаке... Люди аж роти порозкривали. З ним було троє: один фірман, а два інші — тілоохоронці.

— А міліція? — дивувалась Пріся.

— Була й міліція. Кинулась за Гонким, а він погнав у ліс, як вітер, людям тільки рукою помахав, мовляв, хай попробують догнати. . .

— І не догнали?

— Та де там!

— Думаєте, що люди підуть за Гонким? — цікавилась Пріся.

— А чому ж би не пішли? Я свого Гнатка сама випру. Як має ночами не спати, бояться, що прийдуть арештувати, то хай туди йде. Так довго не буде, люди виступлять.

— Яка ж бо радість прийшла б на світ!

— Висилайте Дмитра, чим більше, тим ліпше, — дораджувала Онися, тримаючись за клямку дверей.

Поспішала, щоб ще комусь сказати таку новину.

**
*

У Свято-Михайлівській церкві відбувалося храмове свято. Архиерей приїхав. Понад тисячу вірних прибуло. Зараз же після Літургії підкотилась під цер-

ковний мур військова тачанка, три коні, як змії, фірман ледве стримав. На тачанці піднісся на повний зріст мужчина й виголосив:

— Народе! Хто не має більше терпіння жити під комуністичним режимом, приходьте до мене в Славутський ліс. Я отаман Гонкий. Ті, що втратили свій маєток чи поле — приходьте! Отримаєте землю й волку... З нами молодь. Олесь Малярець із Зеленої Луки тепер моя права рука, він кошовим писарем. . .

І більше не говорив. Старшим помахав рукою на прощання, а дітям сипнув цукерок та й поїхав у ліс. А народ зашумів, як очерет під час бурі, сколихнулись, заговорили всі разом. Вітали один одного, жінки обіймалися з радості. Вони так і знали, що цій кацапській владі прийде кінець. Сонце вже сходить. . . Слава, слава!

Та ось прилітає кінний загін міліції.

— Був тут Гонкий?

Мовчать люди.

До дітей кинулись, щоб вивідати.

— Хто вам цукерки давав?

— Пан отаман. . .

— А де він?

— У ліс поїхав.

Загін пришпорив коней, щоб наздогнати Гонкого.

— Шукай вітра в полі! — гукнув хтось із гурту.

— Злови зайця за хвіст! — додав жарту інший, і всі вибухли реготом.

...Гнатко там був. Здається, що то він згадав про зайця. А коли повернувся з храмового свята в село, то мав про що побалакати. Його обступили, засипали питаннями, а він вияснявав. . . Найбільше про Олеся. Дивіться, дивіться от, де голова, він уже в штабі, готує наступ!

Гнатко розповідав невтомно, як млинок. Він любив поговорити, а тут небувала нагода й є про що. Слова влягалися, як на доброму полі скиба під плугом. Навіть архиерею у церкві так не вмів сказати. . . Та де

там! Він все закликав, щоб у Бога вірили. Воно так, того треба. Наші предки казали, що без Бога — ні до порога, але про свою власну державу архиерей ні словечка, ніби то не його справа. А Гнатко палає невгасимим вогнем за свою власну державу.

Про Олеся Гнатко складає вірші, цілу поему написав про те, як Олесь уложив Дем'яна і на вороному коні в ліс поскакав. А коли дзвін у церкві сумно загук, що Олесь помер, заплакала земля Волинська, а як вістка наспіла, що то неправда, дівчата гагілки співали: радуйся земле! Все те в нього написано до складу, така рима, що як читаєш — співати хочеться.

**
*

В Зеленій Луці народ забув про щоденне горе, воно змаліло перед великим майбутнім. Ім'я Гонкого ставало ще більше знаним, популярним, а про свого односельчанина Олеся, то не мали слів! Якби не гріх, то його портрет у кожній хаті висів би поруч образу святого Миколая.

Перед заходом сонця Хома пішов до Берка, сів на лавочці під корчмою й зараз же взявся до слова, не так, як учора: сидить та сопе Беркові на вухо. Не той Хома, що вчора був! Воскресла в ньому надія. Розповідаючи про отамана Гонкого, він не міг передати ту новину сухими словами, так, як чув. Прикрашував Хома події, а в тій прикрасі, що слово, то й фунт фантазії, солодкої, як той родзинок у печиві. . .

— Я хоч і старий, Берку, але, як прийде діло до міри, то ще двигну! Аж засмердить за комуною! Віриш, чи не віриш, Берку?

Коли Хома затих, шинкар розплющив очі, повернув бороду до свого співбесідника й запитав:

— Ну, Хомо, чи ти вже все сказав?

— Та де там, Берку. За один раз усього сказати не годен, може, сказав десяту частину. Навіть Гнатко за один раз всього не виклав би. . . В мою голову як щось западе, то клином не виб'єш, а не то словом. . .

Тоді Берко повернувся до Хоми всім тулубом, зі страху оглянувши довкола бур'яни, та й каже:

— Ти сиди тихо, Хомо! Ти знаєш, що таке може бути з тим Гонким? Театр... Москалі могли підслати Гонкого, щоб виловити тих, хто проти них. Росіяни вміють заграти комедію... Гонкого могли підкинути в ліс, як рибалка принаду для риби... А як люди підуть на той гачок, то ой-вей, ой-вей, Хомо, буде багато сиріт і вдів...

— Ну, Берку, сам знаєш, що війна без жертв не буває...

— Яка війна, Хомо? Я не про те говорю. Може бути шантаж, провокація. Може вийти з того велике нещастя. Я кажу, хай Бог дає якнайліпше, всі ми хочемо, щоб було добре, але ти викинь, Хомо, з голови Гонкого.

— Ха-ха-ха! — сміявся на всі груди Хома. — Ти, Берку, далі бороди і цих бур'янів світу не бачиш.

— А скажи, Хомо, чому ти віриш, що Малярців син із Гонким?

— Вірю, бо то велика людина.

— А чому він не покажеться в селі? Він розповів би правду своїм людям. Гонкому вільно приїхати в село під церкву, а Малярцеві не вільно?

— Берку, який ти тупий! Ти зрозумій, що Олесь у штабі, складає різні пляни. Таку людину охороняють...

— А скажи мені, Хомо, кому вірити? Недавно прислали з міста папірець, що Олеся застрілили, а тепер він уже такий великий? Я не вірив тоді й не вірю тепер.

Хома знову сміявся з Берка, що він далі бороди не бачить світу.

— Ти розкажи мені про город, хто там тобі картоплю вирив: мій бугай, чи кнур? — питав Хома й чекав, щоб Берко вимовив замість кнур — шнур... Те дуже розсмішувало Хому.

В Зеленій Луці почали зникати люди. От хоч би запитати Маланчиного батька, Дмитра: де він був два тижні? Ніхто не знає. Припадково зустрів його сільський ветеринар.

— Добридень, Дмитре! Де ти пропадаєш?

— От, старіється чоловік, то спробував трошки похворіти, а тиждень у млині працював, не така вже велика платня, але копійки кожному треба...

— А які там новини?

— Е-е, стара біда вертиться...

— А про Гонкого чув?

— Та як сказати? Дещо чув, а дещо не чув, --- мудрує Дмитро.

А он, бачать, що вулицею йде в їх напрямку Гнатко. Його ноги, як пружини, так легко ступають, десь поспішає. На закруті вулиці Гнаткові хотілося вдавити себе по штанях, підігнати, щоб швидше, але не зробив так, бо зауважив Дмитра з ветеринаром, а в ветеринара жінка така говірлива, що не дай, Боже. Як довідається, що Гнат підганяє себе на закрутах, як коня, то візьме на зуби...

Гнатко вітається здалека:

— Добридень!

— Дай Бо-здоров... Дай Бо-здоров! — відповіли, й ветеринар почав те саме, що й до Дмитра:

— Тебе, Гнате, не бачу вже з півроку... Де ти пропадаєш?

— Між нами кажучи, ми на бочці й три тузи в руці!

— Виграєм, значиться, будемо празнувати? — радіє ветеринар.

Дмитро мовчить. Він знає, що Гнатко про Гонкого робить натяки, але хотілось більше довідатись...

— Буде свято й на нашій вулиці, трясця їх матері! — покрикував Гнатко. — Кацапів візьмемо за бороду, як слід. Я не на жарт цапа купив. Отелер він їм

посмердить на всі заставки. Ха-ха-ха!

— Ти ближче до діла, Гнате, — тягнув за нитку ветеринар.

— Та як може бути ближче? Маємо свого отамана Гонкого, чув?

— А ти його бачив?

— Що значить, бачив? Та я з ним, як оце з тобою..

— А Олеся не бачив?

— Щоб правду сказати, то ні, не бачив. Гей, до нього тепер не приступи, начальник штабу...

— Хай би в село заглянув, знаєш, як підбадьорило б це наших людей?

— Знаю, але все таки...

Замнявся Гнатко. Дмитро мовчить, а ветеринар вимотує з Гнатка нитки...

— Все таки, щось не добре...

— Що значить »не добре«? Ти в війську не був і не знаєш, що таке дисципліна. Не вільно, то не вільно! — відповів Гнатко.

— Учора Хома розповідав на вулиці про те, що Берко не вірить Гонкому, каже, що Гонкий може бути провокатором, чи щось у тому роді, думає, що москалі поставили в лісі пастку й хочуть виловити немилих їм людей. І я подумав, що Берко є Берком, він має жидівську голову... — казав ветеринар.

Гнат аж розгнівався:

— Та що він там знає! Нехай мовчить і не мимрить. Він добрий жид, але заздрісний. Йому заболіло, що ми матимемо свою державу, а жида так і караються на чужині...

— Але знаєш, Гнате, Беркові слова мають деяке опертя, — продовжував ветеринар. — Він каже так: в Заславі два полки кінноти, в Славуті ціла дивізія, чи, може, й більше прикордонних військ, до того в містах повно міліції, шпигунів і донощиків, то вони всі разом не можуть упоратись із одним Гонким? Чи не бавляться вони в ката й мишу?..

Від цих слів Дмитрові заболіло в грудях, йому роз-

виднілось, але вперто мовчить, думає, куди тепер смикатись?

— Слухай, — тріскоче Гнат, — якби Гонкий сам, то з ним жодної церемонії, але він за собою має народ.

— А маєте чим стріляти?

— Ще, натурально, не маємо чим, але днями доставлять зброю з Польщі. А покищо вчимося, маршируємо... Ах, ти би глянув, як наш брат дає ногу, аж земля дуднить! Твердо хлопці ступають, своєму народові хочуть служити, а тоді й дітям залишиться пам'ятка, скажуть: »он, який мій батько був, визволяв Україну«...

Оцими словами Гнатко положив співрозмовця на лопатки, переконав. Ветеринар зам'явся:

— А мене прийняли б?

— Я так думаю. А чому ж бо... Гонкий каже, що всі, хто має злобу до советської влади, хай приходять. Мусить бути стовідсоткова контрреволюція, тобто треба мати в собі українську національну душу, а тоді приходь до Гонкого. Такий не схибить...

Ветеринар уже зовсім вірить Гнаткові. Якщо Гонкий отак говорить про Неньку-Україну, то за її волю треба йти в ліс і в вогонь. Він каже:

— Раз так, Гнате, то ти сам знаєш за мене. Я, як кажуть москалі, »сплошна« контрреволюція... Якби ти ручився, то я би радо пішов...

— Я ручуся, — відповів Гнатко.

Репана рука обняла таку ж репану, спрацьовану. Вони будуть разом. Від того навіть і Дмитрові полпшало в грудях. Дмитро злиться на себе, що його так легко опановує страх. А тут нема чого боятися. Кажуть, що сміливим й відважним підкоряються океани... Треба нерви якомсь приборкати. Щось трошки не так, і вже тобі серце калатає, як дурне...

Навіть Ярошеві хлопці питали в Гнатка, як потрапити до Гонкого, але своїм »статусом« вони не підпадають під ту категорію. Може, Степанові вдасться. Він тепер навмисне розбубнює, як то він допоміг Оле-

севі вирватися з села, коли той застрілив Дем'яна. За вуздечку коня притримав. А тепер Олесь начальник штабу. Якщо Гнатко далі буде крутити, то Степан сам піде просто до Олесья, то неправда, що його не можна розшукати. Він знайде всі ходи...

Та не тільки Яроші, а кожний, хто годен носити зброю, думав, якби Гнатко виробив йому »паспорт« до Гонкого...

КАРПО ПРОБУЄ ПЕРЕКОНАТИ

В кімнаті не було більше нікого. Карпо ходив від стіни до стіни, сповнений жагучої тривоги. Він зупинявся, зазирає то в одне, то в друге вікно, ніби пробував вирватись на простір із замкненої клітки. Іноді щось уривчасто говорив і брався за голову.

Карпо має точні інформації, що Гонкий підсланий у Славутський ліс, як провокатор. Оце те, що говорив Берко: москалі поставили в лісі на людей пастку.

Розповів про пастку Дмитрові. Той злякався, аж позеленів. Карпо послав Дмитра в ліс, туди, де він був у Гонкого, щоб людям шепнув до вуха — хай утікають. Не допомогло. Сказав одному, другому, п'ятому, десятому — не вірять! Сміються з нього. У розпачі й страху Дмитро прийшов додому й так само брався за голову, як і Карпо. Тепер Дмитрові ні вдома бути, ні в ліс утікати. Хоч вішайся. Коли б уже відбути Маланчине весілля, може б, у Супрунів ще якийсь час переховалася донька, бо до Кочурів наближається »судний день«.

Карпо дав знати Лавронові про Гонкого. Лаврон на вигоні говорив декому. Так само не вірять. Де ж бо повірити? Аджеж за одне слово, сказане проти советської влади, засилають у Сибір, а Гонкий виголошує цілі промови, таку він силу має... Пробують зловити — та де там! Отакий клопіт. Люди, як ті запряжені панські коні, що мають з боків очей нашивки і бачать тільки те, що перед ними. Он хоч би взяти того самого Гнатка. Карпо говорив із ним бити годину, думав, що серце надірветься — не повірив, регоче.

— Хе, — каже, — он воно як: за волю України язиком боремось, аж ясна пухнуть, а коли стаємо ближче до діла, то починаємо корчитись... Боїмося бій

прийняти... Не переконуйте, Карпе, видумками, що Гонкий провокатор. Він виведе нас із неволі ворожої, як у біблійні дні вивів Мойсей жидів... Ми сколихнем Україну, рушимо лавою, полками... Та що вам можна втлумачити, Карпе! Ви б побачили, як ми маршируємо! Раз-два, раз-два, ліва, ліва! Фланговий, твердіше! Рубаємо, аж земля вгинається. На зброю чекаємо. Ще може тиждень, а тоді гукнемо: Слава Україні! Ви, Карпе, не пробуйте замотати нашу революцію... Злякались — на бік і стійте мовчки, я за вас повоюю...

Карпо ходить по кімнаті, важко дихає, витирає з чола піт і все таки пробує переконати:

— Та повір же, Гнате, що це пастка. Москалі на Кавказі творили такий »повстанський загін«, а потім, зібравши у вигідне місце, оточили й постріляли всіх до одного... Гонкий — це жахлива провокація. То не правда, Гнате, ніби Олесь Малярець із Гонким, та ще й начальником його штабу... Олесь про те нічогосінько не знає...

— А ви бачились із ним?

— Бачився! — збрехав Карпо і зараз же подумав: »за всяку ціну треба зустрітись з Олесем, і то негайно«. — Я бачив Олеся, і він просив передати всім, щоб виривалися з пастки Гонкого, доки не пізно. Та я в даному випадку безсилий. Ти — найліпший мій приятель і то не віриш.

— Таки не вірю. Бо в нас так завжди: коли треба взятись до діла, то страх за плечі хапає й ховаємось, як жаби в намул...

Карпо відчув, що кров у ньому закипіла від злості.

**
*

Годинник знав своє діло, час не стояв. Карпо негайно мусить побачитись з Олесем. Зв'язковому не вірить. Він про Гонкого такої ж співає, як і Гнатко. Лаврон нездужає, не може рушити в далеку дорогу. Треба самому. І пішов Карпо в ліс до лісничого, »поніє пошту«.

Лісничий слухав Карпа так, як слухає дитина казку про страх. Із затаєним віддихом, вп'явшись сірими вицвілими очима, слухав. Він про Гонкого мав такі ж здогади, й не міг дочекатися суботи, щоб розповісти Карпові й Олесеві.

— А чому ви так подумали? — цікавився Карпо.

— Почуття підказує мені, що з Гонким щось не в порядку. Я не вмію того пояснити, Карпе, але я завжди відчуваю наближення біди. І я на власні очі бачив, як одного разу той Гонкий їхав конем ніби на розвідку, і раптом звернув у гущавину. Стояв там, може, годину... А пізніше, коли повернувся на стежку, то з того місця, де він стояв, поскакали у протилежному напрямку два вершники. Спочатку я подумав, що, може, то кози, але, приглянувшись, — я певний того, що бачив вершників, а в додаток — коні почали іржати одні до других. У мене тоді виникло підозріння, що Гонкий мав якусь таємну нараду, а якщо мав, то з ким?

— Ото ж воно й є, — говорив Карпо, — накрили наших людей. Буде страшна м'ясорубка в цьому лісі. Я вдарив на сполох, щоб тікали від Гонкого доки не пізно, але мені не вірять. Треба Олеся. Гонкий пустив чутку, що Олесь у нього за начальника штабу... Я запитав у Гнатка: »Чи ти бачив Олеся?« »Не бачив, каже, тепер він не хто-небудь, а начальник штабу, укладає пляни, тепер його не легко побачити...« Чули таке? Гонкого вільно бачити щодня, а Олесь недоступний... Отак обплутали нашого брата. Треба до Олеся, просто на крилах до нього!

Лісничий мав свій вхід у німецьку колонію, також мав з Олесем спільну сосну, дупло якої служило їм за поштову скриньку таємного листування. Лісничий пішов до тієї сосни, залишив Олесеві записку, що прибуде з Карпом о такій-то годині, й будуть чекати там-то. Важна, дуже важна справа.

**
*

...Шумів ліс, і довкола стояла, як мур темна, не-

проглядна ніч. Олесь, Карпо і лісничий засідали-нараджувалися, обмірковували різні справи. Олесь склав звіт, що друкарню приміщено в землянці, ще не закінчив розкладати шрифти, але вже є можливість надрукувати коротке «замовлення». Це була добра вістка. А відносно Гонкого, то не було сумнівів, що це пастка, поставлена владою в Славутському лісі, щоб виловити національно-свідомих людей.

Вирішено, щоб Олесь негайно надрукував листівку з закликом тікати від Гонкого — советського провокатора.

— Хто роздасть листівки в «гарнізоні» Гонкого? — поставив запитання Олесь.

— Думаю, що це міг би зробити Дмитро, Маланчин батько, — міркував Карпо. — Він там був, але, на щастя, послухав мене й вирвався з тієї пастки. Дмитро знає входи й виходи до Гонкого. Він піде й роздасть листівки.

— А Гнатко? Він також міг би. Вдвох було б ліпше.

— Але Гнатко вірить Гонкому, а мене за пересторогу висміяв. Упертий, як його цап...

— Шкода, що така національно свідомо людина може загинути. Я думав, що він уміє глибше думати. Ну, що ж, так уже є: недовір'я і зрада наші найтяжчі вороги.

— Немає сумніву, що Гонкий уже передав, чи передасть списки людей до НКВД, — говорив лісничий, — і якщо не постріляють у лісі, то знайдуть у хаті.

Олесь думав про Маланчиного батька, він знав його вдачу.

— А що буде, коли Дмитро відмовиться? — питав Олесь.

— Я його вговорю, — запевняв Карпо.

— Не думайте, що на такий крок легко когось уговорити. Гонкий там не сам, він має своїх «ад'ютантів» — вишколених агентів, і Дмитра, чи кого б то було, пришпилять кулею до сосни...

— Я над тим подумаю, — відповів Карпо.

Попрощалися. Олесь пішов у глибину лісу, а лісничий з Карпом повернулися до хати лісничого й там до ранку чекали на летючку, яка мала врятувати від смерті сотні людей.

**
*

Карпова розмова з Дмитром натрапила на сучки. Дмитро не відмовлявся, але не мав до того відваги.

— Я розумію, що це мій обов'язок, — говорив він, — кожний має пролляти краплину поту в праці для добра свого народу, але... я не візьмусь за це, Карпе, я хочу жити...

Очі в Дмитра наповнилися сльозами, мав почуття неймовірного страху, здавалося, що Гонкий стоїть біля порога й підслуховує їхню розмову. Дмитрові шкода людей, але страх не пускає в ліс.

— Ні, сам таки не піду, — казав Дмитро, — якби з кимось удвох... Тоді я мав би більше відваги.

Карпо мовчав, і та мовчанка болюче колола Дмитра, не давала спокою.

— Нехай мені хтось допоможе, — знову вибачливо говорив Дмитро. — Ти зрозумій, Карпе, що нерви не дозволяють.

Карпо задумався, тримав голову так, як це роблять курці, затягнувшись димом із міцного тютюну.

— Хто ж би міг піти на це діло? — вголос міркував Карпо. — О, Ярошів Степан! Він піде, хоч сам, хоч удвох, йому байдуже. Степан має чим боронитися й не буде чекати, доки Гонкий крисне йому по зубах.

— Ну, то я теж згоджуюсь, — сказав Дмитро, — але буду здалека. Покажу Степанові, де таборує Гонкий, і хай сам викінчує справу.

Дмитро попрощався, а Карпо, заклавши руки за спину, ходив від стіни до стіни. Думав про Степана. Він відважний, але до нього треба когось із головою, не боягуза.

Маланка! — пригадав нараз Карпо. Так, Маланка врятує ситуацію. Він скаже, що Олесь просив. Олесь

надрукував листівки, а вона має роздати. Дмитра не треба. Переляканий кіт, він. Лігво Гонкого покаже лісничий, а Маланка має відвагу. Карпо знає, як «утопився» Незнанов. Лаврон розповів йому про ту пригоду. Треба лише скласти плян дії. Передусім має бути охорона, «прикриття». Отут пригодиться Ярошів Степан. Якщо б Маланці грозила небезпека, то вони відкриють вогонь.

Карпо ще раз перечитав листівку, кілька залишив собі, а пачку приготував для Маланки, вірить, що вона погодиться.

Пригадав учорашню зустріч із Гнатком. Гнат сам почав розмову про ліс, казав, що там уже не всі вірять Гонкому, отже листівки на часі. Гнат перепрошував за останню розмову, коли він докоряв Карпові за брак відваги й патріотизму. Це треба забути. Гнатко не зрадив, його обманули. Але про роздачу листівок не говорив із ним і не думає більше про те згадувати.

...У Маланку дух вічного революціонера, про якого писав Іван Франко, дух, що тіло рве до бою! Вона не боїться, свідомо того, що в підпільному житті страху не може бути. Домовилися, що вона ніби понесе в ліс батькові їсти й білизну, а на дні кошика заховає листівки, щоб при першій нагоді роздати людям. Для самооборони візьме зі собою «дамський» револьвер, той, що Олесь передав Карпові з німецької колонії. Коли б не було можливості обминути Гонкого, то єдиний вихід: з найближчої віддалі всадити кулю межі очі. В той самий момент лісничий із Степаном візьмуть на приціл ад'ютантів Гонкого, які ніколи не відступають від нього.

Карпо багато разів обдумував плян, розумів, що це гра з огнем, але так мусить бути. Перша проба сил. Нерівних сил, але він свято вірить, що в тих силах дух нації, без якого навіть не мрій про відродження власної держави. Сьогодні не чекай на ліпше рішення, чи кращі сили. Відкладання справи з листівками — це марна затрата часу. Гонкий може приспішити

акцію й завтра виведе на поляну своєї жертви, і війсьсько НКВД висіче з кулеметів до живої душі! Яке тоді приймеш рішення? Треба діяти, і то негайно. Зрозуміло, що Маланка ступатиме близько того місця, де сичить гадюкою смерть, але за це платять головами советські провокатори. Карпо не знав, як поступити з Олесем: кликати його на допомогу, чи нехай не знає, що Маланка піде роздавати друковані листівки. Він готовий піти за неї під кулі, а це була б велика втрата. Олесь довідається про подробиці Карпового пляну пізніше.

**
*

Маланка прийшла до лісу саме тоді, коли Гонкий переводив вечірню перевірку людей, на зразок того, як це роблять советські органи безпеки в тюрмах чи у війську, що давало можливість мати контроль, щоб ніхто не вирвався з пастки. Поява жінки в таборі Гонкого в вечірньому часі було звичайним явищем, жінки приносили «передачу». Так, що на Маланку не дуже звернули увагу. Вона йшла з кошиком у руках...

Лісничий із Степаном підповзли до вказаного місця й охороняли Маланку. Лісничий відзначався, як знаменитий стрілець, і кожної секунди готовий був взяти на приціл провокатора.

Так сталося, як передбачував Карпо. Коли Маланка зауважила, що в її напрямку йде з двома ад'ютантами Гонкий, її огорнув страх. Вона почала поправляти білизну, щоб узяти до рук револьвера, і тоді, коли Гонкий підійшов на віддаль кількох кроків, рвучко повернулася й вистрілила йому в груди. В ту ж мить сколихнули лісову тишу ще два вистріли — це лісничий із Степаном звалили з ніг ад'ютантів Гонкого. Те все сталося раптово. Замість роздачі листівок виник збройний виступ.

**
*

Повернувшись, Маланка зустрілася з Павлом і розповіла йому про подію в лісі. Павло побаргянів на

лиці, а тоді заявив Маланці, що уневажнює сватання-заручини й відкликає весілля. Він простив їй зустріч із Олесем біля озера, але за виступ у лісі ставить на всьому хрест. Це рішуче.

Довідавшись про той клопіт, Карпо послав до Супрунів Лаврона на замирення, але Павло був у такому стані нервового напруження, що з ним не можливо було розмовляти.

— Революція, повстання і все таке інше — це справа мужчин, я мав там бути, але не Маланка, — кричав роздратований Павло Лавронові до очей і простував до виходу. Це був знак, що все сказано й Лаврон може одягати шапку на голову.

— Але ж послухай мене, Павле, — говорив Лаврон, — чому ти забуваєш про те, що Маланка пішла врятувати життя свого рідного батька, Гнатка й сотні таких нещасних, що попалися на гачок агентів НКВД. То чи варто так нервуватися?

— Варто, чи ні — це інша справа. Я про це мусів знати, ми ж бо заручені!

— А може, не було часу?

— Це для мене дуже дивне виправдання... Ви хотіли б мати таку дружину, що не має для вас часу? Та й взагалі, я того всього не розумію, чому придумано такі викрутаси? Маланка, летючки — нащо те все? Сказали б мені, чи Гнаткові то ми вложили б Гонкого з-за куца, — і жодного клопоту...

— Я скажу тобі, Павле, ось що: як тільки твої нерви трішки заспокояться, ти матимеш інакшу думку і будеш гордий за Маланку. Зараз легко міркувати, чому так, а не інакше. Коли читаєш історію, то дивиєшся, що великі політичні діячі — історичні постаті — могли так помилятися. Так само й у цій справі.

Настала павза. Павло сів, закурив цигарку і, затягнувшись їдким димом, сказав:

— Ну, то хай буде... Може, ви маєте рацію, я таки погарячився. Піду до Маланки, перепрошу, але пам'ят-

тайте, що я таки мав рацію... Революція і все таке інше — справа мужчин...

— Так, Павле, ти говориш правду, одні святі не грішні. Йди до Кочурів, перепроси Маланку й батьків та й готуйтеся до весілля.

**
*

Олесь із Карпом та лісничим зібралися, щоб поговорити про події в Славутському лісі. Карпо висловлював своє вдоволення, що провокацію НКВД розкрито, агентів ліквідовано. Це добре. Але чи врятували вони тих людей, що мав на своїх списках Гонкий?

Лісничий сказав, що в кишені Гонкого знайдено список і таємне розпорядження з НКВД, в якому наказують Гонкому подати точний облік людей. Із цього можна робити припущення, що Гонкий не встиг ті списки передати.

— Цікаво, яку помсту придумають комуністи? -- журився Карпо.

— Я думаю, що вони покищо промовчать смерть Гонкого, — говорив Олесь. — Якби москалі думали вжити заходів уже тепер, то вислали б військо на про-чистку лісу. А відносно того, що вони втратили спритного агента — Гонкого, для них також не великий клопіт, на його місце пришлють іншого.

ПРИХОДЬТЕ НА ВЕСІЛЛЯ

Павло відвідав Кочурів, просив вибачення, що він погарячився й відкликав весілля. Соромно було, що так сталося, мабуть, нечиста сила спокусила... Старі Супруни також відвідали Кочурів, щоб перепросити за Павлів поспіх. Маланчині батьки на все відповідали одним і тим же релігійним прислів'ям «Хай Бог простить». Вирішили забути про неприємності, що трапились, і братися до спільного діла, бо ж на другий тиждень починається весілля.

Під час «перепросин» Павло мав нагоду поговорити з Маланкою довше. У них завжди чомусь бракувало часу, а тепер знайшовся час і було про що побалакати.

Маланка з приємністю слухала Павла й дуже сміялася, коли він, розповідаючи про оглядини, признався, що не знав, як кликати її батьків, як величати їх, чи то вже під час оглядин кликати «тату» й «мамо», чи аж після шлюбу, але, на щастя, свати добре вгодили собі горілкою, й можна було кликати якнебудь...

Пригадували собі весілля, на яких доводилось бути прошеними й не прошеними гістьми. Павло пам'ятає той день, коли перший раз мама водила його за руку, щоб показати, як молодий вибирається з гільцем до молодої, як молоду виряджають до шлюбу, щоб почув, як завзято грають весільні музики, і радісно співають свашки з дружками й світилками — все те він затамив. А найбільше зарисувались у пам'яті оті повесільному завітчані, з дзвіночками на шиях коні, молода в стяжках, бояри чубаті і в начищених хромових чоботях та ще й з букетами на грудях. Під час співу свашок бояри тричі вигукували «віват», як колись за князівських часів в Україні, і все те викли-

кало такі радісні почування, яких словами не окреслити.

А Малані дуже подобалася сценка, як молода йде селом із друзками, з боярами й весільними музикантами просити на весілля, і ще — як розплітають молодій косу.

Кожному своє.

Приємні спогади.

— ...Але знаєш Павле, наше весілля відбувається в такий час, що краще було б і без нього...

Вона сказала те саме, про що думав Павло, коли йшов до Адама договорюватись про музики. Він і тепер мав ту ж саму гадку, але говорив наперекір собі:

— Так, Маланю, тяжкі настали часи, ми ж бо в неволі. Але не забудь, що в біблійні часи жиди так само були в єгипетській неволі, та вони, мимо всього, одружувались, народжували дітей, і хоч ті діти час-то не зазнавши повної волі, вмирили, однак жиди не перестали бути нацією. Отак і з нами. Життя українського народу жодна окупація не зупинить, як не зупинити гірського водоспаду. Можеш поставити греблю-гать, щоб затримати його, але не зупиниш. Попід землею, а знайде собі річка вихід. Так і народ. Були весілля до нас, і будуть після нас. Може, по-іншому співатимуть пісень, але легенда збереже звичай і традицію для наступних поколінь.

Павло попросився. Маланка відпроварила його аж до воріт, приглядаючись, як він перевалкуватого ступав з ноги на ногу, розмахував позад себе руками, неначе веслами. Вона пригадала Олеся... Той мав рівніший хід, не гойдав плечима, не веслував руками...

Згадка про Олеся щипала за серце й Маланка понад силу спрямовувала свої думки далі від того доро-гого для неї образу. Думала про весілля, яке набли-жалося з кожним днем.

**
*

Так, українське весілля відмінне від інших. Воно

має свої закони-канони, звичаї, й має свою мову. Вже в суботу ввечері, від того часу коли розпочнеться весілля, Маланку будуть кликати «молода», а Павла «молодим», це — їх весільні титули. У молодого будуть світилки, а в молодій — дружки. Старша дружка і старший боярин — офіційні свідки для молодої пари під час шлюбу. Бояри — універсальна обслуга для молодих. Мають бути неодружені юнаки, родина весільної пари, й найближчі друзі молодого. Під час шлюбу вони тримають над головами молодих «золоті вінці» — шлюбні корони.

А ще є на весіллі свашки — молоденькі замужні пані-молодиці. На кожному весіллі їх ціла чота. Звичай і весільні канони не дозволяють, щоб замужня жінка була дружкою, чи світилкою, то їх вшанували титулом «свашка». Свашки — співають, танцюють, разом із боярами, дружками й світилками та весільними музикантами, надають весіллю веселий тон...

На весіллі є ще більше різних титулів, якими звеличують гостей, але то менші «риби» від свашок. От хоч би взяти вельмишанованих «ядин». Це старші віком пані, далека родина молодої пари (третє покоління й нижче), але вони в пошані. Про ядин свашки навіть уміють заспівати пісню:

Ядина жито жала,
Ядина — осоку,
Ядина ночувала
З хлопцями на току...

Свашки навмисне так співають, щоб «чіпнути» ядин. Про те, що ядина жито жала, то жодних сумнівів, може й осоку, але останні два рядки пісеньки, то, напевно, жарт...

Весілля почнеться в суботу ввечері. Молодий із боярами привезуть музик, свашки-коровайниці розчинять тісто й випечуть весільний коровай, оспівуючи його піснями. З далеких сторін прибудуть запрошені гості, весільний староста зустрінатиме їх із музикантами.

Тоді молода з дружками й боярами піде вулицями села, запрошувати на весілля гостей, а кухарки почнуть готувати весільний обід...

**
*

Браму в подвір'я Супрунів відчинено навстіж, коло порога й ген аж до садка стежку посипано червоним пісочком. Будівля і пліт довкола подвір'я обтикані гілками липи, яка недавно пустила моложаві листочки. Те ж саме і в хаті: на одвірках, над вікнами — скрізь гілки липи, а на долівці розкидано татарське зілля, щоб пахло. Все тут прикрашено, як велить звичай на Зелені свята. Та окрім того, на подвір'ї Супрунів великий рух: щось приносять, відносять, переставляють, а комин попихкує сизим димком, запахом смаженої капусти і, мабуть, холодцю. Димок трохи чистіший, як у будній день. Грицько зрізав-знизив високий пліт-частокіл, зробив його рівним із перелазом, а верх плоту порубав на дрова. З вишок потягнув заготовлений на будову матеріал і так само пустив під сокиру, щоб весільні куховарки не нарікали на сирі дрова...

Браму відчинено, бо Павло приїде з музиками. Зараз же після обіду приготував із боярами дві фірманки. В одну запрягли Гнаткових коней, а в другу Тимошевих. Коні, як змії, до них — ані приступи. Павло мав на думці гучним в'їздом музик здивувати село, щоб мали про що поговорити. Люди завжди виходять до воріт подивитися, з якою парадною приїхали весільні музики, а тим більше, коли заграє Адамова оркестра. Так, що коні мусять бути такі, щоб землі під собою не чули, отоді вийде по-весільному.

В Адама затримались довше, ніж думали. То один, то другий музика мав причину прийти пізніше, але, на щастя, всі прибули. Хильнули на дорогу по чарці та й рушили. Сонце припікало, як у Петрівку перед дощем, мідні труби поблискували, наче в позолоті. На вигоні дівтора приглядалася фірманкам і переказувала в село, що вже їдуть. Адамові музики їдуть...

В'їжджаючи в вулицю, фірмани скерували коней так, щоб вози котилися в два ряди, люшня в люшню. Так просив Адам, бо тоді музики більше скупчені, чують одне одного й грають краще. Там, де починався Хомин город, музики врзали марша...

Гей, як ожило тоді село!

На стріхах сполохалися голуби й почали кружляти понад верхками дерев, кури порозбігалися яка — куди, а звуки труб і барабана відбивалися об стіни хаг із такою силою, що вікна деренчали шибками.

Дівчата, а за ними й молодичі кидали все, що мали в руках, і бігли до воріт — подивитись. Їх випереджали діти, а позаду йшли з палицями старенькі дідусі й бабусі, покрикували на дитлахів, що пруться на злам голови, збивають з ніг. Таке воно тепер здичавіле, що не дай, Боже. Але помимо всього, й самим кортіло глянути... Кажуть, що більше такого стародавнього весілля не буде. Влада навпоперек стає...

Коні сполохались від різкого трубного голосу та від гулу барабана з мідними тарілками, що від їхнього дзенькоту й брязчання голуби підносилися все вище й вище, не знати, чи потраплять на свої стріхи... А коні гарцюють, б'ють копитами об землю, ніби рвуться до танцю. Від того, як Софрон гунав у барабан, Тимошева лошиця-арабка підскакувала, брязчала вуздечкою, розмахувала гривною, ніби хотіла похвалитися своєю красою. Господарі казали, що вона дуже пасує до весільних музик...

Дітям також подобалось усе: і музики, і коні, і мідні труби. Вони табунчиками бігли спереду і ззаду фірманок, щось вигукували, спотикалися й не могли всього бачити. А дівчата з молодичцями вітали молодого й весільних музик із-за воріт, помахуючи хустинками. І все було так гарно, так радісно, що Павлові очі ледве стримували сльози, а серце, здавалося, вискочить із грудей і покотиться, як той коржик у бабусиній казці... Хотілося співати, або голосно по-дитячому, сміятись. Павлові здавалося, що дорога ніколи не була та-

кою короткою. Вона тікала по-під возом, як залізничні рейки і шпали тікають із-під коліс вагону. Залишались позаду білі хатини з садками, дівчата з хустинками в руках, а з ними відпливали хвилини щастя, роки молодости, яким не буде більше воріття...

Музики втихли тоді, коли наблизились до брами весільного подвір'я. Фірмани ледве зупинили коней, зачекали, щоб вивантажилась Адамова оркестра, а тоді коні вирвалися прожогом на вулицю. Тарабанили вози кожний у свій бік, а Павло повів музик до хати. У порозі Адам дав знак, і заграли «На добридень». Цей твір ніким не записаний, а скомпонований самим Адамом, пригадував мелодію, якою вітають переможців. Там були уривки ноток з пісні «Гандзя» й польської «Мазурки», а все разом змішане, при весільному настрої викликало такі почуття, що неодмінно хотілося скинути капелюха і низько комусь уклонитись, сказати «На добридень», привітатись...

У тісненьких сніях Супрунової хати музики наробили стільки шуму й брязкоту, що пробудили затрачену радість у весільній хаті, і від того з слабшими нервами жінки почали втирати сльози. На весіллі «емоція» мусить вийти з людини у формі пісні, чи сльозами пролитися, або хто-зна чим... Он старий Супрун побіг, щоб відчинити застольне вікно, а тоді подумав: «мало того». Відчинив і те, що на дорогу дивилося й сказав: «Прісю, маємо лиш одного сина, та й більше не буде в нас весілля»... Після тих слів, Грицько сів на лавиці, поклавши руки на коліна, й відпочивав, ніби зробив велике діло...

А он у браму повертає фіра, за нею друга й третя, коні «нагострені», дядьки у вишиваних сорочках з підкрученими вусами, а тітки сидять поруч, пишно усміхнені... Це з'їжджаються весільні гості з дальших околиць. Молодий вийшов із музиками, щоб зустріти-привітати. Музики грають, жінки цілуються, а мужчины поважно ручкаються й кладуть Адамові в кишеню «на чай» за вшанування гонору. Адам вдяч-

но схиляє голову, а скрипка заспівує нову мелодію, а за нею гудуть мідні труби, щось річеве вимовляють клярнети, а понад усіх весело тьохкає сопілка, вприваджує гостей у хату.

Це приїжджі гості. А домашні — ті, що мешкають у Зеленій Луці, чекають на офіційну візиту молодого й молодої, їх проситимуть за старим звичаєм: з калачем, з поклоном, з дружками та боярами.

**

Старостою на Павловому весіллі був дядько Антін, той, що з Гнатком сватали-заручували Маланку. Він довго про щось нараджувався з молодим і його батьками. Староста енергійно розмахував руками, а ті слухали й згідливо кивали головами.

— Я так і зроблю, хай пригадають люди, як колись було, — сказав весільний староста.

Він, не гаючись, покликав старшого боярина, звелів йому сідлати коня й поїхати до молодої.

— Поїдь і скажи Супрунам, нехай молода затримається просити на весілля. Молодий у цей же момент висилає музик. Скажи, що молодий бажає, щоб Маланя просила на весілля з музиками, боярами й дружками, як було за старих добрих часів в Україні.

Коли боярин був близько дверей, староста додав:

— А тримай себе гідно, як посланець від гетьмана з вірчими грамотами... Гайда, не трать часу!

Молодий боярин, здавалося, все своє життя був гінцем, так слухняно виконував він розпорядження старости. Приїхавши з «вірчими грамотами» до молодої, боярин, справді, мав почування, що він військовий посланець, ступав твердіше ногами. У Супрунів розмовляв із-за порогу, сказав усе, як велів староста, а прощаючись, крутнувся на закаблуках і пішов. Навіть відмовився від чарки.

В Зеленій Луці знали, що Маланчине весілля — це останнє старовинне весілля. Кажуть, такого більше не буде. В червні влада замикає церкву. Вже на дру-

гий місяць шлюб даватимуть у сільраді. Кривий Яша випише свідоцтво, всеодно, як довідку на право змолоти в млині пуд гречки, і — по шлюбі.

Віддаючи молодим свідоцтво про шлюб, Яша напевно скаже: »На, і маєш право відкривати власний інкубатор«...

Він любить отак, по-советському, щось сказати, насобачився того вульгаризму, аж вуха в'януть.

То ж і не диво, що в Зеленій Луці приготувлялися до Маланчиного весілля, як ніколи. Старші віком, щоб пригадати, як то колись було й показати дітям, щоб зятамили й передали з роду в рід, а молодь, щоб потанцювати, послухати весільних пісень.

Старостою на весіллі Кочурів (від молодої) був Карпо, Маланчин хрищений батько. Власне, це він зустрів вістуна від молодого. Тепер його обов'язком було ще раз пригадати Маланці й дружкам, як просити на весілля за старим звичаєм. Він показував, як мають кланятися, і які слова повинна знати напам'ять молода. Пригадуючи, Карпо хвилювався й від того радісного хвилювання світлішими ставали його очі.

От і прийшли бояри. З музиками. Музики не грають. Навмисне так. Аж тоді будуть грати, коли вирушать із молодою...

— Маланю, дружки, вже досить чепуритись, час у дорогу, — приспішує Карпо.

Вийшла на подвір'я молода, дружки, три боярини й Адамові музики.

— В Божий час, діти! — благословив старий Кочур.

Музики врзали марша і пішли просити на весілля.

В Зеленій Луці ніхто не каже, що Адамові музики »грають«, а лише »ріжуть«... В слові »ріжуть« треба розуміти силу, величність, гучність і красу. Труби та клярнети одні наперед других, а скрипки співають-промовляють весільні мелодії, а сопілка, ота маленька свистулька, а як вона вміє тьохнути, аж ляски йдуть, лиш соловейко так уміє...

**
*

...Вулиця прикрашена молодими галузками дерев, фіялковим і білим кольором бозів. Маланя в стрічках, дружки також завітчані. Напереді йдуть бояри, позаду грають весільні музики, а за музиками біжать діти... Їм цікаво знати, як то будуть просити на весілля... А назустріч молодій вийшли до воріт старші віком і підлітки. Напроти кожного двору Маланя зупиняється й низько вклоняється. Її вітають, бажають щастя.

Он Маланя зауважила свою товаришку Таню. Всіх же не можливо було взяти в дружки. Підійшла до Тані, обнялася, поцілувалися й чогось заплакали. Мабуть, спогад про молодість нав'яз хмаринку.

Напроти Гнаткової хати бояри сповільнили хід, музики перестали грати. Побігли відчинити браму, й молода зі своїм почотом пішла просити на весілля.

Навстіж відчинилися хатні двері, запрошують.

І щойно Маланя встигла переступити поріг, а вже Адамові музики заграли «На добридень». Софронів барабан розсаджував сіни, труби, скеровані на хату, радісно вітали, скрипок майже не чути, тільки спритна сопілка не дається, щоб її заглушити, все «тьох», та «тьох»... Адам уважно стежить за рухами молодої, аби знати, коли що грати. Он вже вона поклала на стіл калача, вклоняється Гнаткові й його дружині. Музики раптом затихають, щоб почути слова молодої:

— ...Просили вас тато й мама, і я вас прошу, приходьте на весілля.

У відповідь Гнаткова Онися обцілувала молоду й дружок. Гнатко вдячно стискав руки, тримався мужньо, але в очах блищали сльози.

Музики грають весільні пригравки так, що вже не чути, як дякує Гнатко за честь і запрошує всіх до столу, на гостину. Частували горілкою, медками солодкими, та всім, чим хата багата... Онися дуже припрошувала музик. Вони ж бо так грають, що аж душа радується.

— Ну, ще по одній, та й веселіше буде...

— А ви, бояри, не ступайте широко, як жирафи, бо дружки потомилися...

— А ви, музики, ще по чарочці... Отак... Ото я знаю, що весільні гості...

Молода не може довше затримуватись. Прощаються.

— А приходьте ж! — ще раз нагадує Гнаткові Маланя.

На вулиці знову заграли музики.

**

Маланя не пам'ятає того, чи тато з мамою казали просити на весілля старенького Малярця, але подумала, що гріх би мала, якщо б оминула ту хату, в якій народився і виріс Олесь — її перша й остання любов.. Багато спогадів, радості, надій і сліз — усе, що тільки може людина зустрінути на шляху земного скитання, пов'язані з тією хатою. З тих дверей вона несла додому перший портрет від Олесья й казала: »Дивіться, мамусю, це Олесь так. Тільки чирк-чирк олівчиком...« А мама із дива мовила: »Агій на нього...« А тато казав: »Ач, як живу втяв...«

— До Малярців! До Малярців! — двічі гукнула Маланя боярам, навіть трошки заголосно гукнула.

Бояри повернули в Малярцеве подвір'я.

Просили на весілля так само, як і в Гнатка: музики грали, а молода низько вклонялася...

Малярець, якого Маланя кликала Ярославом Павловичем, мовчки слухав голос молодої, про яку думав, що буде невісткою. Дякуючи за запросини, він обняв руку молодої долонями, схилився й поцілував...

То не було по-сільському, а по-панському! Тільки вчені люди так уміють дякувати. Адам від задоволення переступив з ноги на ногу й почав грати стародавній »віват«, що колись грали за часів князівства на Україні. А Маланя ще й ще раз просила Ярослава Павловича, не знаходила слів, якими могла б достойно вшанувати Олесєвого батька.

...Боярам дала знак рукою на вихід. Музики вже за порогом грали все той же «віват», а сама поспішила заглянути до Олесевої робітної кімнатки, де залишився спогад про її першу й досі незгаслу любов.

Побачила недокінчений свій портрет. Стояв, зберігався, як у музеї... Старий Малярець навіть у рамку вправив, тільки не встиг помалювати.

Маланя не могла стримати сліз. Ридала розпачливо, голосно, так, що дружки стали збоку й не відважувалися заспокоювати...

Малярець підійшов до Малані і пильно, по-дитячому, зорив, щоб зловити її погляд.

— Маланю, не треба плакати, у тебе ж весілля, — сказав ледве чутним голосом і швидко відвернувся, щоб не бачила його сліз.

Бояри з музиками чекали на молоду при виході з Малярцевого подвір'я, а з ними гарцював рій дітвори, яким верховодив рижий хлопчина. Цілий вечір той рижун приглядався, щоб навчитись. А після Маланчиного весілля позбирає всіх немитих і нестрижених своїх ровесників, створить оркестру, в якій місце барабана заступить старе відро, й будуть кожного вечора ходити вулицями села та просити на весілля, як оце Маланка просить. Мабуть, не покличуть на весілля Берка, бо кажуть, що ввечорі коло корчми чорти ріжки показують із бур'янів і, напевне, обмине рижий хлопчина з своєю «оркестрою» подвір'я Хоми, який не розуміє, чи не любить жартів. Хома візьме до рук батога й гукне: «Ач ти, дідьку з репанними ногами! Вже женитися надумав? Не торохти відром, а то я тебе зараз оженю... Ач, куди йому кортить!»

Молода з дружками вийшла з Малярцевого подвір'я, як із похоронного закладу. Тепер байдуже було Малані, кого просити на весілля і на чие весілля... Музики грали, бояри йшли першими, а за ними йшла з дружками, завітчана, із заплаканими очима — Маланя.

**
*

Свашки-коровайниці в льняних вишиваних сорочках із широкими зморшками й багатими вишивками на рукавах, у темних, фіялкового кольору запасках, у ясніших, зеленого кольору каптанах, прикрашених малиново-золотистими вишиваними визерунками. Каптани охоплювали гнучкі стани свашок, і вони зовнішнім виглядом нагадували ластівок-вістунок...

Ластівки-вістунки вміють щебетати.

Свашки-коровайниці вміють красно співати.

У Супруновій весільній хаті стоять ночви, нові-сінкві. У них розчиняють весільний коровай, оспівають, прикрасять шишками, обкладуть віночком запашних квітів, і тоді Павлів коровай стане скарбом, який за гроші не продається...

Свашки чекають на музик. Забарились у молоді. Староста вже й за браму виходив, щоб глянути, чи не йдуть. Час до короваю братись: розчиняти, місити, співати. Без музик, як без рук. Адамова скрипка дасть тон пісні коровайницям-свашкам, клярнети з сопілкою зажартують, а баритон на спілку з тенором виспівують слова в тому місці, де свашки призабули, і наповниться Супрунова хата співом з оркестрою так, як це буває в оперному театрі.

Хтось гукнув:

— Музики, музики! Йдуть музики!

Ось вони вже на порозі. Адам повів смиком по струнах, трошки підкрутив, а тоді прихилив вухо до скрипки й вона заграла співучо.

Беруться до короваю. Дві свашки розчиняють і вмішують тісто, інші, для годиться, притримують ночви, і разом з Адамовою скрипкою починають протяжно співати. Гнаткова Онися заспівувала, пісню підхоплював хор свашок, а з ними музики з клярнетами, сопілкою і з усіма мідними трубами, аж того весільного співу не вміщувала Супрунова хата...

Ой, розцвіти, калинонько рідного краю,

Ой, вирости, короваю, в нашому звичаю.

Ой, заспівай, соловейку, пісню молодому,
А ти, сивая зозуле, закуй молодій
В новім домі, з любим мужем, в щасті і надії...

Переспівавши всі пісні, які співають при короваї,
згідно з традицією, свашки переходять до пісень жар-
тівливих:

Коровайниці з міста,
Не ховайте по кишнях тіста,
Як підете танцювати,
Буде тісто випадати...

На кінцевому слові цієї пісеньки Адам круто завер-
тає смичком і оркестра підхоплює нову мелодію весе-
лого танку:

А до мене Яків приходив,
Коробочку раків приносив,
А я тії раки забрала,
А Якова з хати прогнала...

Від тих слів аж підскочила сопілка, »тьох«, та
»тьох«, а баритон, немов голуб вуркоче, когось намов-
ляє; клярнети заливаються сміхом, або гельґочуть, як
гусаки, а Софрон вистукує на барабані, дзвенить-
бренчить тарілками та ще й підухкує...

А та друга група коровайниць, що існує лише в
уяві, не може подарувати образливих слів, бо як же
отаке співати: »не ховайте по кишнях тіста...« І ко-
ровайниці »з міста« відспівують:

А ми роду нетаківського,
А ми роду королівського,
Ми кишенів не мали,
Короваю не брали...
Коровай наш є гречний,
А рід наш шляхетний....

— — — — —

Оздоблений шишками, оспіваний піснями, весіль-

ний коровай свашки-коровайниці всадили в піч, щоб пікся. Весільний староста запросив гостей до столу. Час вечеряти.

Підкріпившись чим Бог послав, музики вийшли на подвір'я, щоб пограти трохи для хлопців і дівчат. Хай потанцюють.

У Супрунового Павла й Кочурової Маланки розпочалося весілля.

ГІЛЬЦЕ

У неділеньку вранці, Павлові бояри пішли в ліс, щоб вирубати гільце. Знайшли чи не найкращу ялинку. Ще раз оглянули, а тоді зрубали.

Боярин Олексій сказав:

— Хай я попробую, чи добре буде з таким гільцем. Може, зашироке, і тоді незручно буде їхати з ним до молодой.

Він підніс ялинку вище голови, як тільки міг сягнути руками, і з усієї сили гукнув:

— Віват! Віват! Віват!

Йому відізвався ліс, повторили бояринове «віват» яри та долини. Сірий зайчик вискочив із-під кущика й, як грудка, покотився поляною. Та враз зупинився, став на задні лапки — розглянувся, де він, а тоді знову, зіщуливши вуха, поскакав чимдуж.

— О, тікай, тікай, куций, а то в бояри візьмемо, — сміялися хлопці.

— Будеш «віват! гукати...

— І навчать тебе горілку пити...

— І будуть тобі свашки на вухо співати...

— Ха-ха-ха! — сміялися бояри.

Щасливе зайчатко. Десь знову знайде притулок у холодочку, а хлопці мусять заливатись потом на весіллі, гукати віват, пити горілку, співати, танцювати. Щасливий зайчик!

Зрубану ялинку ніс Олексій. З ним молодший брат Михайло, й Маланчиної тітки син, Сергій. Олексій повчав брата:

— Ти перший раз у боярах, так що вважай. Нехай усі п'ють, чорт їх бери, а ти лиш чарку до уст, і постав... Упитися на весіллі — пропаще діло! Заєсуть до комірчини, як барана, без пам'яти, і проспипи

усе на світі... А не забувай, що ми з другого села й кумасі будуть нам приглядатися, а кожна має відгодованих дві, а то й три дівки, думає, щоб комусь на руки збути, зятів розшукують... Так, що ліпше не пий. Хай кумасі скажуть про нас добре слово.

— Але ж поміж п'яними тверезому не вигідно, просто не до лица...

— Ти удавай п'яного. Приглядайся, що я буду робити.

Щойно вступили бояри на весільне подвір'я, як Олексій в одну мить заточився, ноги почали під ним п'яніти, з кожним кроком ще більше розхитуються, не тримаються стежки. То він замашисто точиться назад, а тоді рішучим пробоем уперед... Михайло здогадався, й так само захмелилась йому голівонька, почав підтримувати брата й, підносячи по-над голову ялинку, бояри втрюх гукнули величаве весільне «віват». За кожним разом, підносячи ялинку вгору, вигукували, крім «віват», кількакратно «гоп—гоп—гоп!», щоб дати про себе знати. В гамірному весіллі це добрий засіб комунікації. Наприклад, якби бояри покрикували «Ой», чи «Гей», то тут було б зовсім не на місці. Одним словом, наші предки знали, чого потребує весілля.

— Віват! Гоп, гоп, гоп! — гукали бояри.

І їх почувли. Ще б пак... Та їх було чути за версту.

В ту ж мить побігли сказати весільному старості, що вже несуть гільце.

Староста вийшов боярам назустріч і повів їх до хати. А тут уже рух: музики грають «стрічного» марша, свашки співають вітальні пісеньки, а гості дають можливість пропхатися боярам з гільцем до столу. На столі поставили гільце, укріпили, й світилки разом із свашками почали «вбирати» — прикрашувати гільце.

Вбираючи, вони співали:

Ми вілечка вили,
Ще й зіллячка клади:

І руту та м'яту,
Хрещатий барвінок,
Пахучі васильки,
Кленовії вітки,
Щоб любились дітки...

Адамові музики приграють співцям, а гості не могли намілуватися тим, що бачили й чули. Таке воно величне, рідне й хороше наше весілля. Воно з покоління в покоління виспівувалось, формувалось у своєрідну симфонію, лібретто якої складав століттями народ. Склав і прикрасив руту-м'ятою, хрещатим барвінком та пахучим чебрецем... Під час цієї весільної церемонії, що має назву «гільце», нічого не може бути змінене, чи видумане. Весільне дійство має свої канонічні приписи, як у церкві Літургія.

...При останній строфі пісні «щоб любились дітки», — Адам раптом завертає на весільну пригравку, а свашки починають приспівувати:

Ти ж мене підманула,
Ти ж мене підвела,
Ти ж мене молодого
З ума, з розуму звела...

Свашки навмисне так, щоб весільні гості знали, що молодий навіть і не думав одружуватися, а все сталося тому, що «ти ж мене підманула...»

Світилки прикрасили гільце, як різдвяну ялинку, поверх обвели злегка білою тонкою марлею, крізь яку все видно. Марля збереже трохи прикрас на гільці під час подорожі, а обвите білим, гільце мало дуже ніжний вигляд, нагадувало молоду у вельоні.

На подвір'ї Супрунів повно людей, навіть на вулиці стоять. Вся Зелена Лука й околиці прийшли, щоб побачити, як молодий буде вибиратися з гільцем до молодої на «косу».

...Музики грають, свашки радісно співають, бо-

яри провадять молодого з гільцем до фірманок, і він сідає на першому возі.

Молодий тримає в руках гільце, обабіч сидять світилки, а перед ним свашки. А два боярини підсіли на возі »якнебудь«... Їм не треба підстеляти килима, як молодому, чи свашкам. Бояри завжди готові зіскочити з воза в негайній справі.

Гнатко — фірманом. Щасливо усміхнений. Гриви в його коней у стрічках, упряж у квітах, музики, підогріті горілкою, »ріжуть« тепер усе, що попало Адамові під смик. Лише раз втихли на хвилинку, щоб батьки благословили Павлів весільний поїзд у дорогу, а тоді знову шумить-гуде весільний равт.

Щойно фірмани рушили кіньми, а вже свашки зі світилками почали пісню:

Ой, ви, вороги, вороги,
Ви не переходьте дороги,
Хай перейде весь рід,
Вони добрі на перехід,
Хай перейде родина,
Щоб була добра година...

Бояри ледве стримали розспіваних свашок і почали домовлятися, як краще заїхати в подвір'я молодой.

Фірманам наказано, щоб коні по-весільному тримали голови... Музики хай так грають, щоб труби розривались... Барабан хай так барабанить, щоб навіть мертві на цвинтарі чули, що їде стародавнє весілля... А свашки з світилками, якщо не вміють іншої пісні, то хай виспівуюють »Ой, ви, вороги, вороги«. А бояри за кожним разом гукнуть до пісні тричі »Віват« так, щоб за левадою відгукнулася луна...

Хай знають, що молодий їде до молодой з гільцем, за старим звичаєм...

І так було, як наказали бояри.

**
*

Батьки молодій, а з ними староста вийшли до брами привітати Павлів весільний поїзд. Вітали хлібом і сіллю. Староста впроваджував молодого до хати.

Та в подвір'ї Кочурів стільки народу, що молодий із гільцем не мав проходу. Не тільки староста, а навіть і бояри не в силах йому допомогти. Всі тиснуться, щоб побачити. Дівчата з хлопцями прийшли гуртами з довколишніх сіл, навіть прибули із ближчого містечка. Цікаво ж побачити, як то будуть розплітати молодій косу, як провожатимуть до шлюбу.

У сінях молодий відчув ще більшу тісноту, а на порозі, як кажуть, «ані руш»... Та це на руку свашкам, вони мають на ту оказію весільну пісеньку. Гнаткова Онися заспівала «Ой, свату, наш свату», а хор із музикантами підхопив, і хатина Кочурів аж ахає.

Ой, свату, наш свату,
Пустіте нас в хату,
Нас тут не багато —
Свашка та світилка,
Вся наша родинка...

Бояри підсилили свашок своїм голосним «Віват», а музики знову почали грати зустрічного марша, і від того весільного руху в багатьох блищали сльози радості.

Весільний староста Карпо з тієї радості не знав, на яку ногу стати, й усміхаючись, своїми непевними рухами нагадував дядька-фірмана, який милується в конях найбільше тоді, коли вони гарцюють. Стримуючи коней віжками, фірман неодмінно буркоче: «тихо, тихо будь!» А думає протилежне тому, що говорить. Те саме із Карпом:

— Пропустіть, — каже, — нас, людоньки, хай молодий з гільцем...

А в думці мислив: «Стійте, співайте, грайте, веселіться, і знайте, якою була колись Україна!»

Все так складалося, як намічав Карпо. Молодий ще довго не мав змоги переступити порога. А це дуже

довподоби свашкам, бо вони мають про запас ще одну жартівливу пісеньку:

...Ой, як довго ми стоятимемо,
Сиру землю та й топтатимемо,
Чорними чобітками,
Срібними підківками...

Адамова скрипка помагала свашкам виспівати мелодію. Навіть і другу скрипку, Савчину «вторну», й то варто було послухати. Вона дуже промовисто питала »Ой, як довго ми стоятимемо«, а Софрон тоді гув барабаном, а сопілка із підсвистом підтьохкувала басові, просилася в хату разом із свашками. Клярнети й труби аж оглушували, так їм хотілося сповістити село й околиці, що приїхав молодий до молоді з гільцем на косу.

Ту пісеньку, що починається словами »Ой, як довго ми стоятимемо« свашки співали з надзвичайним захопленням. Дуже добре, що молодий затримався. Бо тоді, коли молодий переступить поріг, треба щось інше співати, »Ой, як довго ми стоятимемо« не підходить...

Весільні гості пильно стежать за рухами молодого. Ось він уже в хаті, вклоняється, а його хор свашок та світилок, разом із музиками, вітають, співають:

На добридень тому,
На добридень тому,
Хто у домі цьому,
Старому — малому,
Ще й Богу Святому...

А Маланчині свашки з дружками відспівуючи своїм гостям, вихваляли молодого і його батьків:

В розумного батька...
В розумного батька,
Розумні діти,
Шапочки познімали,
День добрий сказали...

Проспівавши ще декілька вітальних пісень, свашки молодой пригадують боярам, щоб, не гаючи часу, йшли на розшуки молодой. Вони співають:

Ви, бояри, не виляйте,
Молодую пошукайте,
Просіте до хати,
Косу розплітати...

Можна б подумати, що ця пісенька припадкова. О, ні! На українському старовинному весіллі рідко трапляються акти, або дії припадкові. Всі учасники весільного ритуалу завжди виступають, як своєрідні артисти, і їм належить розігравати ролі, відповідно до встановлених традицією весільних канонів. В даному випадку, молода «сховалася» від молодого. Чому? Щоб показати, чи підкреслити оте жіноче горде: «...а він за мною літав!» Та й воно було б не дуже подівоному, щоб молода сиділа за столом і нетерпляче чекала на молодого. Весільні канони поставили її в ролю артистки, якій ніби байдуже, чи приїде до неї молодий. Більше того, вона сховалася, а бояри хай трохи її пошукають. Тому народні співці уклали таку весільну пісеньку: «Ви, бояри, не виляйте, молодую пошукайте...»

Розуміється, Маланя заховалася тільки «для годиться»... Без великого труду відшукали її, привели до хати, упросили сісти на «помості», а там на неї чекали дружки. Вони приготувались розплітати косу молодій.

У ті часи, коли народ в Україні творив весільну пісню-симфонію, заплетена коса в дівчини була символом гордості. Тому весільним канонам встановлено, що навіть дружкам не вільно розплітати косу, це має зробити наймолодший неодружений брат молодой. В тому більше символічності, шляхетності і ще чогось. На цьому тлі якраз розігрується весільне дійство. Співці співають, а музики приграють:

..Прощу брата до хати,
Прощу брата до хати
Косу розплітати.
Як я в косі ходила,
То я тебе не просила,
А тепер тебе прощу,
Розплети мені косу...

Рідного брата в Маланки не було, покликали малого Андрійка, стрічного брата, і він приготувався розв'язувати в косі стрічку так, як того навчали його перед весіллям. Але старша дружка затримала, сказала, що треба чекати на батьківське благословення. І знову залунала пісня:

Благослови, Боже...
Благослови, Боже,
І отець і мати,
Молодій Малані
Косу розплітати...

У весільній хаті настала тиша. Кожний хотів почути, як старший боярин проситиме таке благословення не піснею, а словом.

Батьки молодії, приготовані до тієї дії, стали, як у церкві шлюбна пара. Старший боярин Олексій вклонився батькам молодії та й каже:

— Просимо благословення на розплітання коси.

Батьки відповіли разом: — Хай Бог благословить.

Боярин: — І вдруге!

Батьки: — Хай Бог благословить! (Відповів лише мужеський голос).

Боярин: — І втретє!

Тиша. Батьки не відповіли...

Вже під час другого благословення, голос Прісі здрібнів і урвався, як надміру натягнута струна. Сказала лише: »Хай Бог...« та й закрилася хустиною. Дмитро сам закінчив. Він нижчого росту від Прісі, вузенький у плечах, стояв струнко, з витягнутою

шиєю, а настрій мав такий, що міг би відспівати те благословення, а не то що сказати словами. Та коли відчув, що залишився без Прісі, йому також затремтіла борідка, та й не зміг відповісти втретє »Хай Бог благословить«. І він почав розглядатися за старостою.

А боярин твердо тримається весільного звичаю, й знову повторив, цим разом голосніше:

— ...І втретє!!!

— Хай Бог благословить! — відповів баском на всю хату весільний староста.

Відпружились. Батьки молодої пішли в кухню, думали, щоб трохи заспокоїти себе, а свашки почали співати:

Благословив Бог нас,
І батько ще й мати,
Можеш, рідний брате,
Косу розплітати...

Андрійко розв'язував у косі стрічку, а хор з музиками приспівував:

Ой, брат сестрі косу розплітає,
Всю родину споминає...
Не йди, сестро, заміж молодою,
Цвіте рожа з калиною.

— — — — —
Вже по росі-косі,
Вже по росі-косі,
По дівочії красі...

Церемонію з розплітанням коси закінчено. Молоду прикрасили шлюбним вінком, покрили вельюном і тепер вона готова від'їхати до шлюбу.

Прихорошуючи молоду, дружки ще раз пригадали про косу сумною пісенькою:

Косо моя, косо,
Змила тебе роса,
Вплели в тебе зілля,
На сміх для весілля...

Слова глибоко западали в серце. Жаль огорнув Маланю, що її косу розплели не для Олеся, а для Павла, вона виходить заміж »на сміх, для весілля«...

Маланка плакала.

ДО ШЛЮБУ

Кожний канон українського весілля має релігійне підґрунтя й кличе на поміч Боже благословення. Так було під час сватання, під час розплитання коси молодої, й те ж саме повторюється перед виїздом до шлюбу. Тільки цим разом старший боярин не виголошував: »...І вдруге, і втретє«. Пріся не плакала, і не дрижала Дмитрова борідка. Те, що треба було сказати вголос, проспівав хор свашок:

До шлюбоньку вас провожаєм,
Щастя й доленьки бажаєм,
Щоб багаті, як земля, були,
Щоб веселі, як весна, були,
І нас не забули...

Музики не пригравали до тієї пісеньки, вони за порогом чекають на вихід молодої пари, а тоді з маршем попроводять до весільного поїзду.

На подвір'ї великий рух. Валка возів вишикувалась від хати ген, аж на вулицю. Перший віз призначений для молодої, другий для молодого, а решта без приписів. Бояри бігають »увихаються« — пригортають поїзд у дорогу.

Найбільше уваги першому возові. Сидіння застелено найгарнішим килимом, коней прикрашують квітами, вплітають їм у гриви кольорові стрічки, до шиї прив'язують дзвіночки. Гнаткові коні майже кожному молоду в Зеленій Луці везуть до шлюбу, вони вже навчені. Зачувши весільний гул, нервово б'ють копитами, і в кожному момент готові летіти вулицями, нести весільну радість, оповиту піснею свашок і гордими вигуками боярів.

Саме тоді, коли бояри помагали молодій сісти на

віз, підійшов Павло. Він усміхнувся Малані, а Гнатка просив, щоб не дуже »пускав« коней.

У цих рядках наче нема нічого надзвичайного: молодий усміхнувся молодій. Ну й що ж тут такого?

Гей, ви побачили б, як тоді захитали головами кумасі-молодиці:

— Дивіться, дивіться, як він упадає за нею!

— Я ще не бачила, щоб молодий ось так умлівав за молодою...

— Бо його зачарували, а тепер мусить... Думаєте, даром казали, що Маланка, як дівувала, то русалкою була...

— А вона ж горда-горда, навіть не всміхнулася...

— Йй-Богу, Параню, ви, як дитина! Хіба випадає молодій на возі сміятися? Та ж до шлюбу їде!

І ще гомоніли, похитували головами кумасі, але це не мало жодного впливу на хід весілля. Староста пройшовся поміж возами і сказав Дмитрові й Прісі, що вже можуть рушати. Йшов староста з повагою до себе, високо підносив коліна, як чорногуз на болоті, а говорив голосно, щоб підкреслити, що він не що-небудь, а господар на весіллі. Та в ту ж мить з його вельможности спала корона... Староста забув, що перед від'їздом до шлюбу, молодих треба обсипати збіжжям і покропити свяченою водою.

А свашки те пригадали й почали співати:

Обсип, мати, вівсом,
Червоною калиною,
Кропи свяченою водою,
Долею щасливою...

Весільні гості, а найбільше оті кумасі знову захитали головами:

— Дивіться, дивіться! Були б забули... Добре, що хоч свашки мають пам'ять, бо той староста ходить по подвір'ї, як гусак у зимову пору...

Бояри побігли до старшої куховарки, принесли

рукавець із збіжжям, горіхами, цукерками, з усією тією мішаниною, якою обсипають молодих.

Дружки мали нагоду ще раз повторити пісню «Обсип, мати, вівсом...» І Пріся послухно обсипала, а Дмитро кропив свяченою водою — долею щасливого, і нарешті весільний поїзд рушив.

У Гнаткових коней весело баламкали дзвіночки, гула земля під копитами, світилки з свашками та дружками голосно співали весільні пісні, бояри гукали розмашисте «Віват», так, що заглушували торохтіння возів.

Ще не встигли глянути-приглянутись, а весільний поїзд клекотав за селом, вже були за вигоном. Але музики ще довго стояли в брамі й грали, мабуть, для самовдоволення, чи для тих, що випроваджували молоду, бо з весільного поїзду їх не було чути. Тільки Софронів барабан бухкав. Звук той ударявся об круті береги річки Горині, і здавалося свашкам, що хтось у Зеленій Луці натягає на бочку обручі.

**

*

У той час, коли молода пара в церкві, в весільній хаті настає тиша-відпруження, неначе після бурі. Лиш у кухні поралися куховарки, щось там доварювали, допікали, заправляли... У світличці, в сінях і навіть у садку накривають до обіду столи. Побрязкує начиння.

Куховарка на українському весіллі — це не що-небудь! Приготовляють обід, вечерю й снідання на двісті, а то й більше, осіб, і то не на один, а на три дні! А селянська піч не така вже велика. Та на українському весіллі поживу приготовлено завжди на час і до смаку. В гаряче літо подається холодна закуска, яку очолює холодець, такий смачний, що від одного спогаду хочеться облизати пальці...

Старшою куховаркою на Маланчиному весіллі була «наша Тимошиха», яка, кажуть, походила із шляхетського роду. Вона була у великій пошані. Коли постарілась, то в Зеленій Луці величали її пані-маткою,

а на загал, то кликали — наша Тимошиха. Про її чоловіка, Тимоша, не дуже згадували, він був звичайний собі чоловік.

Тимошиха вмiла грати на такому рiжку, що колись грали на весiллях в українських князiв та гетьманiв. Невимовна краса була в тих звуках, наче вiдголос легенди про давню славу... Не раз Адам пробував на скрипцi »вторити« рiжковi. Тодi затихало все весiлля, щоб послухати. Коли Тимошиха виходила на подвiр'я, щоб заграти весiльним гостям на рiжку, то зодягалась у вбрання на зразок того, яке зодягали бояринi за гетьманських часiв. Адам вiтав Тимошиху зустрiчним маршем, а прощаючись, низько вклонявся, цiлував руку й казав:

— Якою величною була колись козацька Україна! Шкода, що так мiзернiють нащадки великих предкiв.

Говорив вiн iз почуттям жалю, а щоб не викликати на весiллі журби в iнших, починав грати хвацький гопачок...

ОБІРВАЛИСЯ СТРУНИ

Церемонію шлюбу закінчено. Священик поблагословив молодих, хор проспівав »Многая літа«, а бояри клопітливо проводили подружжя до виходу з церкви. На вулиці на них чекали фірманки — весільний поїзд. Маланю посадили з Павлом на тому першому возі, яким приїхала вона до шлюбу, і з гучними піснями свашок та кількакратним »Віват« боярів вирушили в дорогу.

Думали про перепин, тобто, хтось міг зупинити весільний поїзд. Це такий звичай. Сільські знавці звичай оповідали, що чим більше в дорозі перепину, тим більше в родинному житті спокою... Звичайно, перепиняють сільські парубки. Вони виходять назустріч весільному поїздові з колядою, подібною до тієї, що стоїть на покуті під час Різдвяних свят, і зупиняють.

Перший перепин для Павла й Маланки влаштували на вигоні. Дорогу перетято трьома кольоровими стрічками, кінці яких тримали гурти хлопців, а посеред дороги стояв із колядою в руках Володько Качан.

Фірман мусів кілька разів шарпнути віжками, щоб стримати розігрітих коней. Молодий зіскочив із воза, привітався з друзями, дякував їм за пошану до нього й запросив усіх на випивку.

Під час перепину свашки співали:

Що ми вам провинили,
Що ви нас зупинили,
А ми того не знали,
Перпоєю не взяли...

Павло сів на фіру й весільний поїзд рушив. Твердо стугоніли колеса по кам'янистій дорозі. Свашки спі-

вали, бояри вигукували »Віват«, і з тим в'їхали у Зелену Луку.

Музики поспішили до брами, щоб зустріти молодих маршем, батьки молодій вийшли на вулицю привітати найдорожчих гостей хлібом-сіллю. Хтось із батьків мав би сказати тепле вітальне слово до дітей. Дмитро навіть знав приказку на таку оказію. Та, ба! Якби то приказка трималася голови...

А в Прісі очі вже поблискують сльозинками, така вона розчулена отим весіллям. Дмитро подумав, що краще мовчати, а то знову будуть сміятися, як під час благословення.

Молоді вклонилися батькам. Маланя взяла від мами хлібину, а Павло від тестя коляду. Староста провадив гостей у хату, але мимо того, свашки сердечно співали-просили:

Ой, свату, наш, свату,
Пустить нас у хату,
А ми вам та й не докучимо,
Тільки шати пересучимо,
А в нас такі шати,
Щоб Маланку взяти...

— — — — —

Весільний староста запрошував гостей до столів. Відомо, що колись люди були дуже ввічливі. Кожний думав, щоб пошанувати свого ближнього, нехай він іде перший за стіл...

— Ні, ні, і не говоріть, бо вам, молодшим, ліпше пасує сидіти коло боярів...

— Такого й не кажіть, дядьку Панасе, старшим належить честь, а ми, молоді, ще знайдемо своє...

Отака суперечка-балачка тривала б безконечно. А в тому часі музики грають вітального марша, свашки співають, аж позахрипали, а на столах пахнуть страви та напої, і весільний староста без великих церемоній пропихає за стіл першим того, хто попав під руку.

Почався обід. Після молитви пляшки поспішно

вклонялися чаркам, споживалась закуска, зав'язувалась дружня розмова.

Дружки зі світилками мали на думці боярів. Ах, якби так: боярин-дружка, й весілля..., боярин-світилка й весілля... Було б, як у казці. Але так рідко трапляється. Ніхто не знає, яка доля чекає на нього.

Свашки ніби відчули думку дружок і світилок, та й заспівали боярам:

Ви, музики, ріжте,
Ви, бояри, їжте,
Не чужа це сторона,
Не буде вам сорома,
Не чужі тут люди,
Не сором вам буде...

Пісня згадала про музик, і вони зараз же »врізали« веселу пригравку »Ой, здається, не ллеться...«

Ой, здається, не ллеться,
Ой, здається, не п'ється,
Ой, здається, нема дірки,
Нема в келиху горілки...

При кінці обіду підійшли до молодої свашки й, знявши з неї вельон, покрили голову тією хустиною, яку Маланя подарувала Павлові під час сватання-заручин. Свашки співали:

Зробили ми діло,
Аж нам чоло впріло.
З хліба паляницю,
З дівки молодицю...
Пів хліба, пів хліба,
І пів паляниці,
Пів дівки, пів дівки,
І пів молодиці...

Від того часу молода ходить у хустині, як молодиця. А свашки не приховують своєї гордості, що їм вдалося зробити таке велике діло. Вони співають:

Викотили, викотили
За ворота бочку,
Видурили, видурили
В пана-свата дочку...

Адамова оркестра підхопила мелодію пісеньки, со-пілка підт्योंкувала, Софрон «підухкував», веселі свашки пішли в танок, оточили того, хто навприсяд-ки вдавав, і розшумувалось весілля, як водограй...

Наближався час від'їзду молодої. Незадовго Маланка буде прощатися з рідною хатою. Перед цією подією відбувається «перепий», під час якого частують гостей весільним короваєм, а гості складають молодим дарунки. Цей весільний ритуал почався пісенькою свашок:

Ой, батеньку-перепою,
Перепий нам щастя й долю,
Як багаті ми будем,
Тебе не забудем...

Цю саму пісню свашки співали для всієї родини, лише заміняли в першій строфі слова, співали: «Ой, матінко — перепою», або «Ой, брате мій — перепою».

Весільний староста краєв коровай, клав на полумисок, обгорнутий дорогоцінною, у вишивках, серветкою, й казав бояринові, кого обділяти. А той, піднісши полумисок із короваєм понад голову, виголошував:

Десь тут має бути,
Нехай дається чути
Тітка Катерина,
(за кожним разом нове ім'я гостя).
Проголошую вам шану,
Молоді вам зичать раю,
І просять до короваю...
В-і-в-а-т!

Музики, після кожного «Віват», грають приграв-

ку, покликаний гість бере коровай, вітає молодих і складає їм свій подарунок.

Як тільки закінчили обділяти короваем, музик попросили на двір. Там на них чекала молодь, прошені й не прошені гості.

**
*

На дворі темніло. Гості натанцювалися, а молодий час вибиратися до молодого. Цей акт починається піснею дружок і світилок. Співаючи, вони передусім дякують мамі:

Дякуємо мамі,
За честь, за гостину,
За добру дитину,
Що нам виховала,
Від вогню зберігала,
Від вогню й води
І злої погоди...

Після цієї пісні, свашки кинулися до Адама, щоб ушкварив щось веселе. Вони співають:

Ви, музики, грайте,
А ви люди чуйте,
Молоді додому,
Старії ночуйте...

Такі слова припали до серця молодицям. Вони плещуть у долоні та приспівують:

Ой, випила, вихилила,
Сама себе похвалила,
Що я з доброго роду,
П'ю горілочку, як воду...

Адам аж ногою притупує для доброго роду весільним гостям, сопілка підтьохкує, а жартівливі клярне-ти заливаються сміхом. Софрон вистукує на барабані й підухкує...

— — — — —

Для одних весільний спів, для інших танці, а боярив чекає кропітлива праця: треба виряджати молоду до молодого. Вєсь її посаг виносять із хати й складають на віз. А там, на дворі, знову вишикувалось декілька фірманок. Молодих повезе Гнатко. Його коні, прихорошені квітами з дзвіночками на шиях, неспокоїно б'ють копитами, ніби розуміють, що везимуть молоду »від матінки рідної до свєкрухи в'їдної...«

Маланчині дружки почали драматизувати від'їзд — прощання молодої жалісною піснею:

Вигортай, мати, жар, жар,
Буде тобі доньки жаль, жаль,
Вигортай, мати, дрова,
Зоставайся здорова.
Вигортай, мати, тріски,
Дожидайся невістки...

Прощаючись, мама з донькою заливалися сльозами. Але весільним гостям до того ніби байдуже. Сващки, як навмисне, почали співати про долю невістки в свєкрухи:

Ой, там гора каменистая,
Там свєкруха норовистая,
Куди підеш — сліди перевірять,
Зробиш діло, вона переробить,
Сядеш їсти, вона скоса гляне,
Аж твое серденько пов'яне...

Заплакану Маланку бояри посадили на віз, і весільний поїзд рушив.

**
*

...Коли молода в дорозі до молодого, то так само влаштувають »перепин«. Подорож Малані мала бути короткою: треба було лише проїхати з одного кінця села в другий, опуститися з гори в долину. Можливо, що краще було б іти піхотою, так, як ходила просити на весілля. Йшла б молода пара зі шлюбними образа-

ми в руках, з музиками, а за ними все весілля з піснями та танцями, гарно було б! Але згідно з традицією, молода їде до молодого, її везуть.

У той вечір, як навмисне, захмарилось небо. День був погожий, теплий, але сонце під час заходу побagrяніло, хмари нависли над селом, заслонили зірки й місяць, і на вулиці настала така темінь, що хоч в окс стріль...

Там, де весільний поїзд мав спускатися з крутої гори, сільські парубки надумали зробити Маланці й Павлові »перепин«. Але ж у темноті фірман навіть не побачить стрічки, якою перегородять дорогу, не буде видно й тих, хто влаштував перепин.

— Зробімо смолоскипи! — гукнув чийсь голос із гурту.

— А що таке смолоскипи?

— Не знаєш?.. Намотати на держак клоччя, полляти нафтою, запалити й тримати високо над головою. Було б цікаво...

Хлопці негайно побігли, щоб дістати все потрібне для смолоскипів. Принесли клоччя, нафту, держак. Попробували. Гей, такого ще не бачили! Знаменито!

Зробили дев'ять смолоскипів. Шість запалять, а три матимуть про запас.

— А нафти вистачить?

— Є досить. Гриць притахтурив цілий бутель.

— А хто стане посеред дороги з колядою?

Зголосився Ярошів Степан. Але Середюк зауважив, що він п'яний, ледве на ногах стоїть. Степан рішуче це заперечив і розшукував Середюка, щоб провчити за образу, дати йому в вухо... В темноті не міг відшукати й обійшлося без бійки.

Степан узяв до рук смолоскип та коляду й став посеред дороги, готовий перепинити весільний поїзд: Маланку, яку так сердечно любив, і Павла, якого ненавидів.

— — — — —

Весільний поїзд наближався до місця перепину. Було голосніше чути гру музик, свашки співали та приспівували, бояри вигукували »Віват«. Уже було чути, як Гнаткові коні баламкали дзвіночками, гарцювали.

Хлопці приготувались і запаливши смолоскипи вийшли назустріч.

Весільний поїзд зупинився. Всі аж ахнули. Такого дива в Зеленій Луці ще ніхто не бачив. Та де там! Так лише величали римського імператора!

Он, видно, як молодий зіскочив із воза, а за ним два бояри, і йдуть до хлопців. При світлі вони гарніше виглядають, тіні додавали їм росту, видовжували ноги... Гарно, як у казці, видно все, як на долоні. Он Павло взяв від Ярошевого Степана коляду, подякував усім, що не забули вшанувати його за старим звичаєм, запросив на вечерю хлопців і пішов до воза. Він сів коло Маланки, і Гнатко попустив віжки. Вйо!

Але коні — ані руш. Хропуть, б'ють копитами, а вперед не йдуть, бо там горять смолоскипи. Тоді Степан вирішив допомогти. Він підбіг збоку й розмахнувся смолоскипом, під час чого жмут запаленого клоччя злетів із держака і впав коням на голови... Тут і почалося нещастя.

Коні сполохались, зламали дишель, обірвали віжки та як вихор, полетіли з крутої гори... За мить із долини донісся глухий удар із хряскотом, подібний до того, коли падає зрізане дерево, а разом із тим чути було вереск і крик.

На закруті Гнатків віз налетів на Малярців мур, що відгороджував подвір'я від вулиці.

Музики перестали грати, затихли співи свашок, завмерло весілля. Люди бігли до того місця, де розбився віз молодой пари.

Коло Малярців зчинилась метушня, яка буває під час пожежі. Люди снували, як тіні, кидались і бігли не знати куди, хтось стягав драбини з Гнаткового во-

за, що повисли на мурі, і було чути, як коні з обірваною упряжжю дико іржали десь за селом.

З-під уламків воза витягали потерпілих. Дружки зі світилками гістерично плакали, але мужеських голосів майже не було чути. Бояри сиділи на краях воза і прийняли прямий удар об мур...

Перший серед потерпілих мужчин озвався Гнатко:

— Ой, людоньки, нога, помалу, бо я не маю ноги...
А де ж мої коні? — кричав Гнат, зачувши іржання.

Згодом і бояри почали постогнувати, але жоден із них не в силах був підвестися на ноги. Одна спритна свашка принесла з сусідньої хати відро води й почала »відливати«... Кожному, хто лежав, хлюпала на голсу воду. Інші свашки помагали їй, показували сухих, і поливали.

Та ось усі оглянулися: з гори спускався з ліхтарнею весільний староста Карпо, а з ним Маланчині батьки. Карпо почав діяти, як капітан пароплава, ще під час шторму зазнав ушкодження. Він тяжко дихав і кричав:

— Прощу без паніки й гістерії, мене слухай!

Притих гамір, Карпів голос знали, він же весільний староста, й кожний відчув, що його конче треба слухати. Почався рух із розсудом: одні бігли за сільським фельдшером, інші за носилками, третіх послав Карпо сповістити про нещастя Павлових батьків, а свашок з відром відігнав від покалічених.

Маланка стояла з батьками біля нерухомого Павла. Невідомо, чи він помер, чи живе. З його голови й лица юшила кров...

— Дорогу дайте! Не заступай світла, ти не зі скла!
— кричав Карпо.

Це промошували дорогу для фельдшера. Він почав оглядати Павла, »відтирати«, шукав за живчиком. Тоді установив, що в Павлових жилах пульсувала кров, значить, серце не зупинилось. Промивши обличчя, він знову розтирав, масажував потерпілого.

Павло почав тяжко дихати, йому підносилися й опускалися груди.

А он крізь натовп пробиваються старі Супруни, батьки молодого, а за ними їхні весільні гості. Мати вже здалека зчинила похоронний плач, їй помагали свашки, а чоловіки пробували втихомирити і з того всього — великий гамір. Один Карпо не губив розуму:

— Носилки, чорт би вас забрав, давайте носилки, не лови там гав!

— Немає, ще не принесли...

— Тоді берім помаленьку вчотирьох і понесем боярів у найближчу хату, до світла.

Боярів несли до хати, а фельдшер опікувався Павлом. Він сказав покищо не рухати, бо, можливо, пошкоджено хребет. Хай опритомніє... Фельдшер робив усе що знав, щоб допомогти, але Павло ледь-ледь дихав, і то з переборами.

— Ну, то час брати до хати, — сказав фельдшер, — тільки мусимо нести на носилках, і то дуже обережно. На возі від стрясення він може вмерти...

Карпо покликав чоловік до носилок і наказав, щоб, боронь Боже, хтось із п'яних пхався за помічника.

Аж тепер, заламавши руки, заплакала Маланка. Про неї ніби й забули. Щастя, що вийшла не покаліченою з такої катастрофи. Вона йшла позаду носилок. Боже, хто ж зустріне її в хаті свекрухи? Чи ж може продовжуватись весілля, коли молодий при смерті?

Зійшлися разом, щоб порадитись: обидва весільні старости й батьки весільної пари. Говорили, плакали і домовились, що як уже так сталося, то на цьому пункті зупинити весілля. Молодого хай несуть до своєї хати, а молода нехай повертається до своєї... А потім буде видно.

І зараз же розділився весільний поїзд на дві частини. Молода з батьками й весільними гостями поверталася додому, а батьки молодого, світилки та свашки

йшли позаду носилок, на яких лежав Павло. Його несли бояри...

Весільні старости затримали дві фірманки й посадили на них Адамових музик. Музики тихо відїхали додому

Отаке нещастя: весілля недокінчене, пісня недоспівана, непритомний, покалічений молодий і нещасна молода. Навіть найстарші віком люди, які прожили в Зеленій Луці близько сотні років, не пригадують, щоб ось так обірвалось весілля. То значить, що так судилося.

Маланя пригадала, що ворожка розповідала їй про таємниці життя. Казала, що коли людина приходить на світ, то з першої хвилини має в небесах книгу земного скитання, на кожний день окрему сторінку, де надруковано долю-призначення, якої й конем не обїдеш. Якщо книга приходить до кінця, то душа людини розлучається з тілом. Маланя не раз про це згадувала. Часом вірила в таку філософію, а часом не вірила, залежало від настрою. Тепер, коли Павло лежав на смертному ложі, слова ворожки відновлювалися в пам'яті зі страхом і болем. Скільки сторінок залишилось ще в Павловій книзі?..

Тієї ночі Маланя не лягала спати. Снувались думки, як осінні хмари. Шкода було Павла. Любила його, чи ні, це інша справа, але ж вони щойно під вінцем присягали на вірність одне одному. Та як тільки втома сплющувала очі, Олесь на весь ріст ставав перед нею. Маланя відганяла дрімоту, щоб не бачити Олесь. Вона мусить жити зі шлюбним чоловіком — Павлом навіть тоді, коли він залишиться на все життя калікою. Якщо терпіти, то до кінця, щоб іншим не залишити тієї гіркоти. Як тільки дасть Бог світанок, вона піде провідати Павла.

**
*

...У Супрунів весільні гості затримались. Павло мав передсмертні корчі, але фельдшер впоркнув у

жилу якийсь лік, і йому покращало. Віддих став рівнішим, лице посвіжіло, й здавалося, що Павло спав.

Маланя прийшла до Супрунів із батьками. Її прибуття знову викликало плач, вислови співчуття й журливу. Павло лежав у другій кімнаті, яку звали світлицею. Коло нього був лише фельдшер та батько. Нікого більше не допускали. Малані сказали, що якраз перев'язують рани...

Біля дев'ятої години ранку приїхав з міста лікар, зробив докладний огляд і сказав, що Павла треба негайно відвезти в лікарню. Мусить перейти операцію, інакше не буде жити.

Батьки категорично заявили, що свого сина не віддадуть під ніж лікарів. Той, хто дав йому життя, нехай і візьме.

— Це ваше остаточне рішення? — запитав лікар.

— Так, остаточне, — майже в один голос відповіли старі Супруни.

— А якої думки його дружина? — знову запитав лікар, сподіваючись, що тут знайде собі підтримку.

— В нього немає жінки, — відповів старий Супрун.

— А хіба я не брала з Павлом шлюб? — плачучи, запитала Маланка й швидко вийшла в сіни.

Лікар затримався в Супрунів на кілька годин, все ще намагався вмовити батьків, щоб забрати хворого в лікарню, але нічого не помогло. Залишивши ліки фельдшерові, дав деякі поради й від'їхав.

У надвечірній час Павло відкрив очі, сповнені болю. Це дало надію, що він буде жити. Весільні гості прощалися й від'їжджали.

**
*

Щоранку й щовечора Маланка ходила до Супрунів — провідати Павла. Він уже почав говорити. Повільно, по складах, як у школі діти вивчають чужомовні слова. Ніг не відчував, чи він має їх, лише бачив, що були продовженням його тіла. Можна було їх різати, колоти, Павло не відчував болів.

На третьому тижні по весіллі, Павло почав в'янути. Їжі не приймав, лише пив чай і дивився на свої ноги, ніби пильнував, як рибалка вудку на березі річки. Щось під'їдало Павла.

Одного разу Маланка застала в Супрунів священика. Дуже затривожилась, думала, що покликали провозжати на той світ. Окрім священика, коло Павлового ліжка стояли його батьки. Маланка пошепки запитала свекруху про Павла, оминаючи прикрі й тривозні слова.

— Ні, дитино, йому краще, багато краще...

— А чому ж священика покликали?

— То, власне, чому покликали?.. Покликали на Павлове бажання. Йому покращало, став виразніше говорити, й почав просити (це ще вчора було, зараз же, як ти вийшла з хати), щоб покликати священика. Нащо тобі, Павлуно, священик? — питаю. А він каже... А він нічого не каже, тільки пильно дивиться на мене й перший раз після того випадку в його очах виступили сльози... Та й каже: »Мамо, я попрощаю Маланку... Гріх буду мати, коли вона змарнує своє життя коло мого ліжка...«

І, закривши долонями обличчя, Маланчина свекруха зайшлася плачем. Децю заспокоївшись, продовжувала:

— Ми з батьком цілу ніч намовляли, щоб не робив того. Але він одне і те ж: »Гріх мені буде, тяжкий гріх, якщо Маланя знудить своє життя коло мого ліжка...« А про себе то й не згадує...

І знову, закривши долонями обличчя, ридала мати.

— Оце й священик прийшов. Ми ще не встигли розказати йому, чому покликали, бо я послала за панотцем Макарову Дарцю. Ми боялися залишити його самого в хаті, може, він відчув свій останній час, то ми хотіли бути при ліжку. Дивлюсь у вікно — ти йдеш. Так оце зараз почуємо, що з того вийде...

Священик стояв біля Павлової постелі, а за ним батьки з Маланкою.

— То я прийшов провідати тебе, Павле, — розпочав пан-отець.

Хворий подякував за візиту й далі говорив щось не дуже зрозуміле, постогнуючи, повторював, щоб усім було відомо, а найважніше, хай знає про це Маланя.

— Що вона має знати? — допитувався пан-отець.

— Я, отче, маю добру й невимушену волю попросити Маланку, свою законну дружину, й відпустити її, щоб була вільною. А так, як пан-отець давали нам шлюб, то я прошу також, щоб уневажнили, хай кожне має своє... Мені суджено ось так, як самі бачите, а вона хай шукає собі пари... І прошу пан-отця не відмовити мені в тому. Мені зрозуміло, що шлюб церковний є важлива справа, то покличте собі, отче, на поміч архиерея. А я дію з ласки Божої, для своєї дружини Малані, і виявляю цим християнську любов. Раз так уже сталося, що весілля не закінчилось, то, видать, долі того хотілось, щоб розлучити нас, і на тому хай буде кінець. Я знаю, що мої батьки не залишать мене, аж поки в моєму тілі буде триматись душа. Прошу благословити, отче...

Отець Саватій не зводив очей на Павла, задумано дивився понад нього, думав про силу духа, якою обдаровано одних і якої бракує іншим. І так, як стояв, у глибокій задумі, не сказавши й слова, подався до виходу. А коли вже був на порозі, то хрестом ознаменував усіх і вийшов на вулицю.

На короткій віддалі від пан-отця, втомлено ступаючи, йшла додому »відпущена« Павлом Маланка. Отець відчував її кроки, але не оглядався, а Маланка не поспішала, щоб наздогнати. Страшно було б почати розмову. Вона не могла збагнути всього, що сталося, але якраз сталося те, про що раз таємно мала на думці, й Павлові слова про уневажнення шлюбу не настрашили її. Якись черстві почування опанували нею, байдужість до всього. А образ Павла в постелі стояв перед нею, як образ святого. Може, ще колись Маланка вийде заміж, буде щасливою, але ніколи не забуде

перше своє незакінчене весілля і прощання з Павлом, а найбільше оте »відпущення«...

Маланка розповіла про все батькам, і старі Кочури зараз же пішли до сватів — побалакати. Чи вони ще свати, чи як воно те все?

Говорили стримано, притишено, щоб не чув Павло в другій кімнаті і не хвилювався. Дмитро скеровував бесіду по суті справи:

— То ми прийшли, щоб разом побалакати. Аджеж, весілля було спільним, то й нещастя мусимо ділити поміж себе... Зрозуміло, що співчувати — це одна річ, а мати в хаті...

Дмитро обірвав розмову. Не міг. Він мав на думці покаліченого Павла.

— Але те саме могло статися і з нашою донькою, на одному ж возі їхали, — продовжував Дмитро, — і я кажу Прісі, ходім, може, гніваються на нас свати?

— Та чому б ми гнівались? — відповідав Грицько. — Що pomoже гніватись? Ні ми, ані ви того собі не бажали.

— Але навіщо було кликати священика й уневажнювати шлюб? Людське життя в Божих руках. Може так статися, що Павло за місяць стане на ноги та й знову будемо починати весілля від сватання?..

— Павло того домагався. Ми умовляли, щоб не відпускав Малані, але він сказав, що так має бути, що він не сміє зав'язувати Маланці світ своїм каліцтвом. Не було сили зупинити. Заявив так: або буде так, як він бажає, а як ні, то не прийме їжі й помре з голоду.

В хаті на якийсь час затихла розмова. Всі похнюплені, зажурені, як ті подорожуючі, що заблудились у гущавині лісу й ніч їх захопила над страшним проваллям.

— Ну, що ж, така його воля, — згодом сказав Грицько, і при тих словах розвів руками й те означало, що тільки так мало бути, »відпущення« розв'язало кінці.

— А я думаю, що крім волі, мусіла бути ще якась причина, — заговорила Прися, й кинула допитливий погляд на сваху.

— Певно, що мусіла, — відповіла Одарка. — Павло мав жаль до Малані, що вона виходила заміж не з любови, а так, аби вийти, щоб не посивіти в дівках. Він розповідав нам про те, як Маланка перед самим весіллям бігала до озера, щоб зустрітися в темну ніч із Олесем... Павлуньо ще тоді мав на думці уневажнити заручини й відкликати весілля, але з того вийшов би великий поговор. А тепер сама доля прислужилась так, що весілля незакінчено. Якщо Павло залишиться серед живих, то невідомо, чи стане на ноги, і він подумав, що найліпше буде зараз попрощатися з Маланкою, і ніхто на тому не терпітиме, навіть людсько-го поговору не буде...

Слова Одарки про зустріч Маланки з Олесем уночі, біля озера, та ще й перед самим весіллям, заскочили старих Кочурів. Вони присягалися, що про те нічого сінько не знали.

— Так, це щира правда, що така зустріч була, — запевняла сватів Одарка. — Павлуньо розповідав про те цілий тиждень, кожного дня потрошку. Говорив так довго, скільки вистачало в нього сили, а решту відкладав на другий день. Розповідав, як він слідкував за Маланкою, коли та йшла вночі над озеро, про зустріч з Олесем, і про їхню розмову, про те, як він, Павло, покотив з гори на них два камені, а Олесь стріляв у нього... А потім про розмову в цій справі з Маланкою, тоді, коли повертався від Адама. Павло не обвинувачував Маланку за зустріч. Так усе склалося, що винних тоді не було, але Павло переконався, що Маланка виходила за нього заміж не зі щирої любови...

— Отак він нам розповідав, — по хвилині мовчки продовжувала Одарка, — і ми запевняємо вас, що з нашої хати ніхто не довідається про справжню причину, чому Павло так милосердно »відпустив« Маланку. Навіть пан-отець Саватій не довідались про те, а

ви не прийміть це, як докір... Так, мабуть, спокійніше буде. Приходьте до нас, а ми будемо провідувати вас, вітаймося під час зустрічів, як Бог велів. А якщо ви хочете добра для своєї доньки, то не згадуйте їй про те, що ми вам розповіли. Маланя ж бо не винна і не зрадниця. Всім відомо, що колись вони ходили в парі з Олесем і після тієї зустрічі все було залатано, але, як так уже сталося, що весілля обірвалося посеред дороги, то ліпше закрити той горщик покришкою, щоб не пахнув пригарками...

Під час зустрічі Маланчиних батьків із Павловими, ніхто не гнівався, не говорили голосно і не вживали прикрих слів. Колишні свати попрощалися, як ті люди, що лягаючи спати, моляться, і, встаючи рано до праці, також моляться...

ПРОЩАЙ СЕЛО, РІДНЕСЕНЬКЕ...

Зараз же після Різдвяних свят, пані Шульц із донькою вийшли додому, в Німеччину. Сузі тепло попрощалася з Олесем. Сказала, що залишила для нього частинку свого серця. Подарувала фотознімку з підписом і два альбоми грамофонних платівок. Одні — з Німеччини — клясична музика, марші, народні пісні, а другий альбом — український. Награно арії з оперети, де соліст у супроводі хору співає молитву »Владико неба і землі«. На інших платівках різні народні пісні, разом чотирнадцять.

Олесь найбільше любив слухати пісню »Де ти бродиш, моя доле?« — співають тенор і баритон. Ой же співають! Живцем виривають душу. Олесь слухав ту платівку кожного вечора, кликав-викликував долю, але вона, хто-зна, де блукала.

В кінці червня 1929-го року німецьку колонію в Славутському лісі закрили. Те сталося не за один день несподіваним оголошенням. Життя в колонії завмирало повільно, так, як у горах тоне сніг. З кожним днем меншало людей, затихав брязкіт машин, рідше приходив і відходив потяг, а тоді одного ранку з димаря не показався дим, і тартак завмер. Люди з колонії розповзлися хто-куди. Одні в шахту, інші в радгоспи, в чорноморський порт на вантажні роботи, де хто знайшов собі притулок у Кривому Розі, при доменних печах, і там коротали свій вік. Колишні господарі-землевласники бродили по вулицях міст, як при світлі ліхтарні тіні. Надії на ліпше гаснули, думали, що єдиним рятунком могла бути війна, на яку чекало все населення. Боялися війни, але чекали на неї. Було ясно, що без військової допомоги з-за кордону, місцевих сил у тому часі не вистачало, щоб роз-

почати збройну акцію — визволення України, як також не було звідки дістати зброю й амуніцію. В советській армії так поставлено контролю, що коли висилають патруля на пост, то видають набої під розписку...

Олесь вирішив триматися Славутського лісу, інакше він утратив би зв'язок з підпільним рухом. Лісничий приготував йому місце праці на маленькому тартаку, що мав назву Лісорубка Катамая. Комуністична влада ліквідувала власника, а тартак перевели на соціалістичні рейки господарювання, і він ледве існував. Не було кому доставляти колоди, не було кому різати й не було чим — машини потребували капітального ремонту й фахових сил.

Олесь поступив на працю під прибраним ім'ям та прізвищем — Борис Чернець. Це він підтвердив посвідкою з печаткою Заславського повіту, яку — невідомо звідки — постарався лісничий. На тартаку працювало десяток людей, мовчазних, сірих на обличчі, які уникали розмов, правдоподібно, такі ж скитальці, як і Олесь. Там дотримувалися ще старого розпорядку — виплачували заробітню платню в суботу. В неділю сірі обличчя зникали, а в понеділок на їх місце приходили інші. У них не було найменшого ентузіазму до праці, а тільки мали на думці, щоб якось дістати квиток на обід. Один Олесь (Борис Чернець) укопався там на постійно. В бараці приділили йому окрему кімнату й уважали за такого робітника, до якого можна мати довір'я. Олесь не нарікав, бо кожної хвилини могло бути гірше. Його тривожило те, що ніяк не міг привикнути до прибраного ймення. Не раз хтось гукав: «Гей, Борисе! Борис Чернець! Оглух, чи що з тобою?» Тоді Олесь перепрошував, казав, що має трохи приглушений слух...

Друкарня залишилася на старому місці, віддаль від Лісорубки Катамая за півдня ходу. Зустрічі з Карпом і лісничим відбувалися не регулярно, але все таки мали думку, щоб надрукувати летючки з новим текс-

том. В землянку, де розміщено друкарню, лісничий доставив трохи паперу й ліхтарню. Під час нарад обговорювали справу про розповсюдження антисоветських матеріалів. Виявилось, що, маючи в нетрях лісу друкарський прес, все таки можна щось видати й не трудно затримати в таємниці, але з розповсюдженням підпільної літератури далеко трудніше. НКВД так розбудувало сітку сексотів і донощиків, що брат братові не вірить. Одна листівка доручена в непевні руки може заподіяти багато шкоди.

Карпо дораджував, щоб надруковані матеріали розсилати через пошту. Він представив свій плян: щоб затерти сліди й не наразити своїх людей на поліційні репресії, летючки посилати з пошти, розташованої на російській території. Карпо вже мав розмову в цій справі зі своїм приятелем, який працює на відгодівчому пункті. Кожного місяця він транспортує худобу на бойню в Ленінграді. Законвертовані листівки можна везти у вагонах до Ленінграду в сіні, яке призначено для годівлі худоби на час подорожі, і там кинути до поштових скриньок. Тоді листи зі штампом Ленінградської пошти з летючками, надрукованими в Славутському лісі, одержать усі ті, кому буде адресовано... Карпів приятель радо береться до цієї справи.

— Тепер слово за тобою, Олесю, — говорив Карпо. — Якби ти мав застереження до мого пляну, то будемо шукати нових доріг. Нам зрозуміло, що вести відкриту війну проти комуністичного режиму ми не в силах, але скласти руки й сидіти мовчки завзятим революціонерам, не до лиця.

Слова »завзятим революціонерам« Карпо сказав у такому тоні, що там було трошки іронії, жмут гордості й віри в те, що з маленької хмарини часто буває буревій...

Розмовляючи про ці справи, Олесь також думає про Маланку. Любов до неї ніколи не згасала. Він готовий був у кожній хвилині забрати її до себе. Вчора якраз дізнався від лісничого про неймовірну й нечу-

вану досі річ: Павло «відпустив» Маланку. Мабуть, зустріч над озером так дошкулила. Йшов він до шлюбу, як на заріз. Обставини підштовхували, боявся людського поговору, а тепер, коли лежить на смертному ложі — балачки не мають жодного значення, він вирішив розв'язати той вузол, щоб не муляв... Власне, про це Олесь хотів поговорити, але міркував, може, Карпо перший почне розмову на ту тему. Та марні надії. Він крутиться довкола національних справ, стурбований тим, що стан здоров'я лісничого що-раз погіршується й, на випадок смерти, його хата більше не буде пунктом організаційних зв'язків, і пунктом першої допомоги тим, що переховуються в лісі.

— Ну, то розкажіть щось про Зелену Луку, як там життя йде? — питав Олесь.

— О, все по-старому... В Маланки було весілля, але я навіть не знаю, як про те розповісти. Нещасна твоя Маланка.

— А чому вона моя? Тепер уже Павлова.

— Е-е, коли б то так. Власне, що Маланчине весілля закінчилось нічим.

— Як то розуміти — «весілля закінчилось нічим»? — цікавився Олесь, удаючи, що йому про це нічого невідомо.

Карпо почав докладно розповідати про ту трагедію, що сталася під час перепину, й своє оповідання закінчив тим, як Павло «відпустив» Маланку.

— Я тієї думки, Олесю, що ти міг би забрати її до себе. Хотів би бачити вас разом тому, що масте іскру національних почувань. В майбутньому молоде покоління має очолити визвольну війну, й ви разом могли б краще виконати свій обов'язок перед батьківщиною. Не знаю, що скажуть на це її батьки, правдоподібно, не пустять, вона ж у них одиначка, а дівчині тікати з села також не личить.

— Я радо привітав би Маланку, — сказав Олесь. — Я знаю, що залишити рідну хату не так легко. Якщо прийме рішення йти в ліс, то хай без прощання,

як та людина, що взяла собі до голови думку, щоб ско-
чити з кручі... Про це не сповіщають наперед. Одним
словом, говоріть Малані все, що вам на думку спаде,
тільки заохотьте, щоб приїхала до мене.

**
*

Маланка переживала тяжкі дні. Після того, коли
попрощалася з Павлом, вона провідала старенького
Малярця. Зустріч була сентиментальною, подібною до
тієї, коли Маланя просила на весілля. Вона плакала, а
Ярослав Павлович шукав ласкавих слів, щоб заспоко-
їти. Власне, тоді Маланя довідалася, що Олесь пере-
ховується на тартаку й регулярно передає про себе
батькові вістки. Ярослав Павлович запевнив Маланю,
що Бог милостивий і якось воно буде.

— Якщо суджено вам бути разом, то з часом воно
прийде само.

Повернувшись від лісничого, де була зустріч з
Олесем, Карпо того ж дня мав розмову з Маланкою.
Вона рішила їхати до Олесья. Піде тихо, без прощання,
а батькам напише листа.

Село залишили раннім ранком. Маланя вигнала
до череди корівчину й пішла по-за гаєм на другий бік
гори, де на неї чекав Карпо. Він мав маленький візок,
в який запрягав одного коня й розвозив пошту. Раз на
тиждень заїздив до лісничого.

Маланка сіла на возі, поруч із Карпом, свиснув у
повітрі батіг, і конячка пустилася в дорогу, поцвьох-
куючи відірваною підковою.

— Я привезу тебе до садиби лісничого й будеш
удавати, що збираєш ягоди. В хаті там небезпечно си-
діти без діла, туди часто забігають тайняки, але на
місці побачимо, як ліпше.

— Добре, — коротко відповіла Маланка. А в го-
лові роїлись думки про село, про осиротілих батьків.
Здавалося, що десь там за гаєм вони біжать, щоб на-

здогнати. Пригадалась пісня, яку часто любила співати Маланчина мама:

Вернися, дитино, вернись моя пташко,

Без тата і неньки жити буде важко...

Слова пісні так разили серце, що сльози не вміщувалися в очах. Друга думка навівала страх. ану ж, Олесь більше не любить? Від клопотів, що вони пережили, може охолонути сонце, а не те, що любов. Щоб приспати біль серця й жаль, Малаңя почала розмову:

— Знаєте, цієї ночі я майже не спала Над ранком трохи примкнула очі й мені приснився цікавий сон...

— Як спитьсся, то й сниться, — вставив жартома Карпо й гукнув на конячку: — Вйю, ворушись...

— Ні, напrawdę... Мені снилося, що Павло ніби одружувався вдруге, так само грали Адамові музики, а я була на тому весіллі за дружку. Мабуть, відійде на той світ Павло, страшно мучиться.

— Може, ти маєш жаль, що ваше весілля... вйю, --- навмисне не договорив Карпо. Він шарпав віжками, але прислухався, що відповідь Маланка.

— Ані трошки! От могла б забожитись. Мені тільки шкода, що Павло так скалічився. А про відпущення, то судить самі... Думаю, що я взяла на себе гріх тоді, коли йшла до шлюбу з тим, кого не любила.

Настала павза. Карпо поганяв, Маланка задумано дивилася в зелений клин, прорізаний дорогою.

— Я зауважила, — знову почала Маланка, — що тяжке життя вплинуло на мій характер, зробило мене відважною. Я не боюся, що чекає мене завтра, все розміщу в моєму серці — горе, радість і удар... Хіба легко було мені пережити напасть людей за те, що, ніби, я покохала москаля Незнанова, а донині їм не відомо за яких обставин Незнанов утопився, як випав з рибацького човна...

Затихнувши на мить, щоб подумати, Маланка додала:

— Я навіть не повинна була про це згадувати...

— Вйо! — покрикував Карпо на конячку, — та тримайся ж дороги!

Там де Горинь круто в'ється поміж горами, Карпо звернув на лісову доріжку, і вони заховаались у гущавині. Задне колесо лишило на вогкому піску кривий слід, а на стиках із твердим корінням воно жалісно скрипіло.

**
*

Зупинились недалеко садиби лісничого.

— От і приїхали, — сказав Карпо. — Я зараз випряжу коня, хай попасеться, а ми таки вступимо на хвильку до хати, я познайомлю тебе з стареньким лісничим, він радо привітає нас. Колись, Маланю, тут був маєток, що очі не могли налюбуватися його красою. Сам князь Сангушко під час полювання зупинявся на перекуску. Тут палацик був, а тепер те, що бачиш — руїна. А он плямка в очереті, бачиш? Там човен догниває... Колись у тих водоростях ставок був, а на тому човникові лісничий плавав із польською поетесою. Шляхтянка з Варшави. Під час полювання залюбилася в лісничого, але в них не дійшло до шлюбу. Він одне, а вона друге. Гусар не проміняв національну душу на палку любові. Пережив, бідака, аж чуб йому посивів, але все таки тримався при своєму народові. Мудрий. О, старий лісничий мудрий чоловік, таких пошукати.

Олесь стояв за кущиком, чекав, хай виговориться Карпо. Приглядався Маланці. Кожний її крок у його бік прискіпував биття серця. Ні, він при Карпові не буде зустрічатись... Нехай зайдуть у хату, а тоді покличе Маланку.

Так і зробив. Коли вже були в хаті, Олесь підійшов до »лінії зв'язку« й дав про себе знати.

Лінія зв'язку була дуже оригінальна: до мотуза, на якому вішають випрану білизну, прив'язали тонкий навоскований шнурок і провели в кущі. З другого боку мотуза такий самий навоскований шнурок вів до хати й був прибитий цвяхом до підвіконня. Якщо

вдарити пальцем по шнуркові в кущах, то в хаті лісничого чути такий звук, ніби хтось гатив молотом у стіну. Лісничий тоді виходив на подвір'я. Він здогадувався, хто там міг бути. Таких, що користалися «лінією зв'язку» було лише чотири особи. Часом траплялося, що на ту комунікацію налітала дика коза. Тоді хату розносив гул, ніби грім ударив поблизу... Ремонт не коштував багато. Лісничий зав'язував вузлик, і лінія знову була готова до вжитку.

У стіні загула лінія зв'язку. Маланка здригнулась у переляці, але лісничий заспокоїв її. Глянувши у вікно він сказав:

— Олесь прийшов.. Дивись, Маланно, он він під липою чекає... Ну, йди, зустрічайтесь, а ми з Карпом тут побалакаєм... Ми теж були молодими, — докинув лісничий.

Приглядаючись Маланці крізь вікно, Карпо з лісничим бачили, як Олесь подав їй руку й віти липи заслонили їх. А там, за липою, стояла стіною похмура гущавина лісу.

У хаті говорили так, аби час минав. Лісничий крізь вікно поглядав на ставок і на все, що було в ньому, а в Карпових думках перелистувалися сторінки з подій у Зеленій Луці. Ось молодого Малярця викидають з академії й він стає пастушком. Потім смерть Незнанова. Постріли на вулиці в орденоносного Дем'яна. Втеча Олеся, а потім зустріч із Маланкою коло озера Друкування антисоветських проклямацій. Провокація Гонкого в Славутському лісі, щоб винищити національно свідомий елемент. І все те по черзі переливалось у спогадах, аж до часу, коли розбився весільний поїзд і покалічений Павло відпустив Маланку. Мабуть, так мусіло бути.

«Отаке загублене в садках і гайках, незнане світові село, а скільки в ньому подій» — думав Карпо. — «Зелена Лука — це ж бо частка української землі.

Олесь і Маланка — діти народу, яким законно належить ця земля і право бути вільними господарями. Їхні постріли у ворога — це порив до волі. А якщо чим згрішили, то хай Бог простить...»

Так міркував Карпо.

ПОМСТА

В 1929-му році, зараз же після жнив, советський режим посилив наступ на українські села. Влада на місцях, скріплена десятитисячною армією комуністів, присланих на Україну з Москви, одержала наказ прискіпити темпи колективізації і добитися повної ліквідації індивідуальної форми господарювання. Заможне селянство, яке чинитиме опір, ліквідувати шляхом висилання на цілинні землі Сибіру й Казахстану. В наказах із центру давали вяснення, що соціалізація країни — це проголошеня тотальної війни дрібнобуржуазній верстві. Оскільки війни без жертв не буває, а плян побудови соціалізму мусить бути виконаний, то все, що стане на перешкоді, також мусить зазнати безпощадного знищення.

Бурхливо почалась осінь на просторах Волині. А решти, розстріли, ридання... Кожного тижня підповзав на залізничну станцію Колонка товарний поїзд, призначений для засланців. Туди заганяли людей, худобу, а на плятформах височіли вбогі селянські вози, навантажені домашнім дріб'язком. Довкола ешелону засланців стояла варта, й ніхто не мав туди права доступу. Поїзд, звичайно, відходив уночі, летів із шаленою швидкістю, минав станції й півстанки, а торохтіння коліс заглушувало людські стогони так, як гул мотору трактора на подвір'ї советської тюрми заглушував постріли катів і зойки вмираючих...

Саме в такі грізні дні життя в Зеленій Луці проходило значно спокійніше, аніж у сусідніх селах. Напротязі двох тижнів не відбулося жодного арешту, нікого не вивезли, на збори зганяли селян лише для того, аби поговорити про всемогутність влади. Але це була страхітлива тиша перед бурею.

В районі занесли Зелену Луку на чорну дошку, вважали те село найбільшим боляком у Заславському повіті. На секретних засіданнях партійного активу приглядалися Зеленій Луці крізь побільшуюче скло, зважуючи кожний факт. Там не забули про зникнення Незнанова. Секретар сільради свідчив, що той пішов ловити рибу, був п'яний, човник маленький і плоскодонний, варто трохи схибнути і підеш на дно, якщо не вмєш пливати. Незнанов, можливо, »пішов на дно«, але його тіла не знайдено, це одна справа. Друга справа — це вбивство Дем'яна, поранення міліціонера студентом Малярцем. Убивство Гонкого і його двох ад'ютантів у Славутському лісі також кидало тїнь на Зелену Луку; Гонкого міг застрелити той же Малярець. який переховується в лісах. Советські активісти в цьому селі фактично не існують, інформатори бездіяльні, перебувають під страхом репресії збоку націоналістичних елементів, тому їй не вдалося створити комсомольської організації. Тут на зборах можна почути явні виступи проти влади навіть від убогих селян, які мали б бути основою колгоспного ладу. Підсумовуючи ці факти, на засіданні районного партійного комітету ухвалено, щоб усіх мешканців Зеленої Луки вислати, а на їх місце поселити советських активістів із Росії й створити там зразковий колгосп.

Такий присуд повис над Зеленою Лукою, як чорна хмара.

Одного вечора Берко попросив Хому закликати до нього Карпа, він хоче з ним про щось поговорити. Хома закликав, і розмова поміж Берком і Карпом тривала понад годину. Берко присягався, що має достовірні інформації, які говорять про висилку з Зеленої Луки всіх до одного, але Карпо в те не вірив так, як свого часу не вірив Карпові Гнатко про Гонкого. Другого дня Берко залишив усе й виїхав, знайшов помешкання в місті. Люди з Зеленої Луки бачили його в крамниці й на торговиці, але він чомусь уникав розмов, поспішав, невідомо куди...

Карпо легковажив Беркову пересторогу тільки під час розмови, щоб не виявити себе боягузом, але, як прийшов додому, то страх так притиснув його до землі, що він не знаходив собі місця. Думав про всі можливі заходи, щоб захистити село від знищення. Та рятунку не знаходив. Сам міг податися в ліс, але того не зробить, людей своїх не залишить. В одній справі він не міг прийняти рішення: чи сповістити людей, що село чекає загибелі, чи ліпше затримати це в таємниці. »Лікар не каже смертників, що йому пороховані дні життя« — подумав Карпо і вирішив мовчати.

Був гарний погожий ранок, який не завжди трапляється на Волині в кінці серпня. В садках дозрівали яблука й грушки, сливки-синявки згинали гілляки, на городах покірною схиляли свої »капелюхи« соняшники, на полях стирчала стерня, вкрита сріблястим павутинням бабиного літа. Довкруги було тихо й приємно. Карпо поспішав, щоб швидше виїхати до міста, привезти пошту. Спробує своїми стежками провідати про Беркову пересторогу. Може, те лише вигадка. Але, виїхавши на вигін, він із височини побачив, що в напрямку села наближається валка возів, а за ними на конях загін вершників. Карпові похололо в грудях. Він шарпав віжками, розмахував батогом, щоб звернути з дороги, але конячка була не дуже послухна, й поки встиг з'їхати на траву, до нього прискакав на баскому коні вершник, і гукнув:

— Ти звідки їдеш?

— Із Зеленої Луки, на пошту, — опановуючи себе, відповів Карпо.

— Завертай назад, ніякої пошти... А документи маєш?

— Не маю, я листоноша з Зеленої Луки.

— Прізвище?

— Карпо Рибак.

— Давай рибака в сітку! — гукнув хтось із воза.

Прискакав другий вершник і Карпа арештували. При тому зробили обшук, забрали поштову торбу й дорадили, щоб не спробував утікати, бо його дожене гостра куля. Карпову конячку взяли вершники до своїх рук і їдуть у Зелену Луку.

»Це, мабуть, та сама бригада, що вивозила села Хотень, Карсфальд і Михайлівку« — подумав Карпо.

Бригада карателів розмістилася на вигоні, село оточили, людей зігнали на подвір'я сільради і прочитали наказ, що за ворожі виступи проти советської влади всі мешканці села Зеленої Луки висилаються за межі України. Дано двадцять чотири години часу, щоб приготуватись до виїзду. Кожна родина має право взяти пару коней, воза і таку кількість майна, яке може вмістити на возі. Тих, що не мають транспорту, приділять до сусідів.

— Зрозуміло? — запитав той, що читав наказ.

— Ні, не зрозуміло, — відповів дід Лаврон.

— Давай наперед! — командував той самий голос.

Лаврон ступив кілька кроків наперед.

— Що тобі, діду, не ясно? Те, що ми очищуємо село від клясово-ворожих елементів?

— Якраз не те, — жваво, з гумором відповів Лаврон. — Мені не зрозуміло ось що: сьогодні ви ліквідуєте селян, а завтра вимруть від голоду робітники, то хто ж тоді буде управляти робітничо-селянською державою? Хіба злодії та розбійники!

В ту мить зірвався на ноги мужчина в шкіряній куртці і з орлиним носом; розпихаючи на боки своїх колег, він прискочив до Лаврона й вистрілив йому в обличчя. Лаврон, залитий кров'ю, упав. Народ ахнув від жаху. Хтось голосно, гістерично заплакав. Кат у шкіряній куртці вистрілив ще двічі понад голови зібраних селян і наказав, щоб дотримувалися порядку.

— Порядок, контрреволюція! — верещав він. -- Зрозуміло, що я кажу? Порядок! Кому не зрозуміло — виходь наперед, до діда...

Зелена Лука затихла, закам'яніла.

Мужчину в шкіряній куртці кликали офіційно «товариш комісар». Його прислала партія на Україну разом із Незнановим. Комісар був близький приятель Незнанову, тому його жорстокість до населення Зеленої Луки не мала меж. Комісар витягнув із кишені список і наказав, щоб ті, кого він покличе, підійшли до нього й стали в ряд коло Лаврона.

Перший на списку був Карпо Рибак. Комісар двічі викликував Карпа, але з-поміж присутніх ніхто не відзивався й не виходив. Комісар вихопив із кобури мавзер, яким застрілив Лаврона, але в той момент колега пригадав йому, що Рибак сам попався до сітки, це той, що вдавав із себе листоношу...

— Давай сюди Рибака! — кричав комісар.

Привели Карпа й поставили коло мертвого Лаврона.

— Гнат Козачок! — читав далі комісар.

Поміж людьми пробивався Гнатко. Він став поруч Карпа, зняв капелюха і вклонився громаді — попрощався. Він те зробив мовчки, але його дружина зойкнула пронизливим голосом, як морська чайка:

— Боже, наш, Боже, рятуй нас!

Той голос відбився луною, ніби жінка стояла над проваллям якогось межигір'я. Комісар загрозив мавзером, і голос затих.

— Маланка Кочур! — викликував комісар.

— В селі не мешкає, — відповів Дмитро.

— А ти хто?

— Я Маланчин батько.

— Ставай на її місце...

Дмитро йшов, щоб стати на місце доньки. Його дружина рвалася за ним, але люди не пустили, казали: хай буде те, що кому призначено долею, а то він обох постріляє...

— Брати Яроші! — продовжував комісар, не називаючи імен.

Першим ішов Степан, за ним Пилип, а за синами йшла мати — Ярошева Палажка. Ніхто не пробував

затримувати Палажку, бо не допомогло б. Вона підійшла до комісара й сказала:

— Якщо думаєш стріляти моїх синів, то нехай не побачу їхньої смерти. Стріляй у мене! Мої діти — сироти ні в чому не провинились. Стріляй! Я й так на висилку не поїду, мого села не залишу, стріляй!

Комісар не мав того «гумору», щоб застрілити Палажку так, як це він поступив із Лавроном. Комісар догадувався, що вона спокійно прийняла б смерть, як героїня, й стала б подвижницею в очах інших, і це, власне, не заохочувало комісара стріляти. Цікаво було відібрати життя тому, хто дорожить ним. Він брутально відштовхнув від себе Палажку. Людям наказав розійтися й готуватися до виїзду. Арештованих відіслав до містечка в тюрму, а тіло діда Лаврона наказав закопати.

Селяни Зеленої Луки готувалися до виїзду. У кожному подвір'ї стирчав дишель від воза, ворота й брами повідчиняли, щоб із дороги члени бригади могли мати нагляд. На возах укладали різні господарські речі, пакували, хто що мав, залишали трохи місця, щоб було де сісти жінці й дітям. Родинам арештованих поспішили на поміч сусіди.

Старенького Малярця, в якого не було коня, ні воза — брав на свою фіру Хома. Він під'їхав під поріг Малярцевої хати, але там не було що виносити. Коло порога стояла скринька з малярськими пензлями й фарбами, а в кропив'яному мішку згорнуті в рольки картини. Там була праця Малярця, його батька й сина, та два мистецькі твори, привезені Малярцем з Італії. Все те помістилося в одному мішку, довкола якого ходив заклопотано Ярослав Павлович і розмовляв сам із собою:

— Залишиш тут — пропало; візьмеш із собою — також пропало...

Хома слухав Малярця й не розумів, що там могло пропадати. Для нього одна лише земля мала вартість,

вона бо сіль життя. Із усіх скарбів, що нарисовані, чи надруковані на папері, Хома визнавав тільки грошеві банкноти...

— А ми, Ярослав Павловичу, заховаємо ваші малярки в діжку й не пропадуть... На возі я маю діжку з-під квашеної капусти, вложив туди трохи борошна й круп, ну, а як таке діло, то ми ваші картини там примістимо, й я вам ручусь, що не пропадуть...

Малярець не задоволений такою порадою, він подумав, що під час подорожі у вагонах треба буде наповнити діжку водою для пиття й тоді музейної вартости твори підуть із вітром.

— Тут пропаде, й там пропаде, — повторював те саме Малярець, — ліпше роздам людям, хай мають пам'ятку від мене...

Хомі подарував картину, нарисовану Олесем, що мала назву »Беркова корчма«. Там на лавочці сидить під похилою будовою Хома й веде з Берком бесіду... Приглядаючись картині, Хома бачив себе ліпше, аніж у дзеркалі. Картина нагадала всі дні його життя в Зеленій Луці, і він, згорнувши її, поклав за пазуху і в тому часі відвернувся від Малярця, щоб не показати свою слабкість — сльози. Все таки він господар... Хомі не страшно їхати на заслання, тільки за що так карають? За те, що любить свою землю? Чому в світі настала така несправедливість?!

Маланчиній матері Малярець подарував панораму про те, як у Зеленій Луці просить на весілля молодода, а Гнаткові хотів подарувати образок кузні, як він там із ковалем заганяють коневі в копито цвяха, щоб окривів, і тоді москалі не забрали б до війська Гнаткового вороного... Але Малярець пригадав, що картини нема кому подарувати, Гната вже повели. Ярошеві Палажці подарував картину про буревій над Зеленою Лукою. Там показано, як чорна хмара звисає над вершинами дерев, небо мережить блискавиця, а Ярошеві сини вилізли на клуню, щоб поділитися батьківським добром...

Найдорожчі картини тримав Малярець у руці, згорнуті в рольку й замотані зверху грубим брезентом, щоб не замокли. Серед тих скарбів був незакінчений Олесів твір «Маланка». Із тим він вийшов до Хоминого воза, на якому, крім діжки, стирчали чепіги плуга, звисала над полудрабком борона й граділь із плужка для нагортання картоплі.

»Ти зашли Хому на дно моря, то він і там буде орати й сіяти, — думав Малярець, — скрізь він трудивник святої землі. Нащо ж збиткуватися над ним?«

Він не прощався з хатою, з батьківськими порогами. Малярець ніс те у собі на чужину; ніс образ сина, з яким розлучається навіки, образ Зеленої Луки, образ цілої України.

Хуторян, що належали до Зеленої Луки, також сигнали з їхніх посіlostей. Вигнали Лундика, навіть зачепили весільного музику Адама, який мешкав за селом, на віддалі двох кілометрів. Адам також, як і Малярець, не мав що взяти з собою. Кожна річ на Адамовому хуторі зрослася з землею і їх не розділиш. Столітнього дуба, під яким Адам учився грати на скрипці, не вирвеш із корінем, або пасіку з бджолами куди повезеш? Коней і воза також не брав. Його — Адама — висилають за спротив советській владі, то що в тому винуваті коні? Нащо брати їх на муки? Жінки й дітей він не мав. Прощаючись із хутором, він уклонився порогам і стежкам, якими ходив, і тій криничині помахав рукою, з якої невтомно була ключем джерельна вода. До кожної речі й живого сотворіння Адам промовляв слова жалю, навіть до ластівок, що сиділи під хатою на жердині, сказав:

— Ну, пильнуйте своє гніздо, мухоти тут маєте досить, та принесіть мені добру вістку на чужину...

— Давай, давай, не розводь балачок! — підштурхував охоронець із бригади.

А з скрипкою не міг попрощатися. Зняв із стіни й навіть не шукав за футляром... На вигін повели Адама.

А там неначе на ярмарковій площі юрмився на-

род, звідсіль повезуть їх. Адам бачив валку возів, врізалися в повітря нестримні ридання жінок:

— Прощай, земле рідна, прощай!..

Це Ярошева Палажка так голосила. Заломавши руки, вона оплакувала Зелена Луку з таким жалем, який вона мала тоді, коли клали в домовину її мужа — Яроша, а коло неї тулилися сини-сироти. Хоч вона присягалася, що не поїде з села, але сила ворога перемогла її присягу.

Там на вигоні, при дорозі, височіла могила-курган. Адам мовчки піднявся на могилу й притиснувши до щоки скрипку, загравав Шевченків «Заповіт»:

Як умру, то поховайте
Мене на могилі,
Серед степу широкого,
На Україні милій...

У ту прощальну хвилину виселенці з Зеленої Луки повернулися лицем до кургану, і склонивши коліна, почали молитись. Ніхто не підносив голови, аж чують: раптом замовкла скрипка. На могилі брутально лається москаль-комісар. Він підбіг до Адама, вирвав із рук скрипку й розбив об камінь на дрібні тріски. Задовольнився, коли в його руках лишився держак із закрутками й обірвані струни... Адама зіпхнув комісар із могили й наказав арештувати за організовану провокацію.

Подали команду — рушати... Заскрипіли вози, заторохкотіли бляшані відра, плакали знедолені люди, набирали в хустинки землі з собою, оглядалися назад, де стояла Зелена Лука.

— Прощай мій світе! — голосила Палажка, — нехай хоч у сні тебе побачу...

ВЕЛИ АРЕШТОВАНИХ

Тартак, до якого привів Олесь Маланку, нагадував безлюдний острів, здавалося, що всі ті, які там колись жили й трудилися, померли від якоїсь пощесті. Новій владі не вдалося організувати розробку лісу на тому тартаку. Затримували платню, а пайок, що його видавали робітникам продуктами, був такий мізерний, що люди не витримували й тікали. Один Олесь не покинув тартаку. Тепер він Борис Чернець, відростив вуса й борідку, пильно виконував доручену працю й тим здобув довір'я в дирекції підприємства. Олесь, той, що зі зброєю в руках виступав проти окупанта, той, що друкував підпільну літературу, спрямовану на знищення комуністичного режиму, Олесь, який в криївці має друкарню, щоб боротися з ворожою пропагандою, — нині мусить сумлінно трудитися на користь того ж ворога... Хіба це життя? Чи варто ним дорожити? Але що зробиш? Країна в неволі, ти раб.

З приходом на тартак Маланки, дні для Олеся проясніли. Маланку зареєстрували, як Марію Чернець. На щастя, не домагалися жодних документів, повірили Борисові на слово. Маланя має працю — вигортає з-під пилок тирсу, записали її на харчевий приділ, одним словом, пощастило... У вільні години Олесь із Маланкою йшли в ліс, у дільниці, де росли ягоди й гриби, там натрапляли на дикі яблука — кислиці, все те збирали, сушили на сонці, щоб мати на зиму.

Зайнятий домашніми справами, Олесь уже третій тиждень не мав зустрічі з довіреним зв'язковим від Карпа й не знав, що діється у світі. Треба було заглянути в «поштову скриньку» в дуплі сосни, про яку знав лише він та лісничий. До тієї сосни півдня ходу.

Там поблизу стояла в криївці друкарня, але, щоб зараз пустити її в рух, не було й мови.

До поштової скриньки пішли вдвох, Олесь узяв із собою Маланку. Проходили біля того місця, де колись була німецька колонія. Там тепер господарили москалі. Підійшли вони так близько, що вітер донсив чашкання подовжніх пилок, сказано вили пилки-циркулярки, але раптом захлиналися, затиснуті з обся боків деревом. Чийсь руки звільняли циркулярку й вона знову по-вовчому вила. Ліс підсилював те виття, луна відбивала удари молотів вантажників дерева, а сопіння паровика виривалося з-поміж сосен, як тяжкий стогін. Вирубана поляна довкола тартаку разюче кидалася в очі. З одного боку лежали гори тирси, а з другого обрізки з сосен. Їх укладали в висоту паровими кранами, які залишили німці. Перед тим робітники складали обрізки в стоси, а тоді могутній кран підносив на вершину дерев'яної гори. Тирсу відгортали величезні черпаки.

Маланка вперше побачила таку руїну.

— Чим це закінчиться? — спитала в Олесь. — Та ж вони нищать ліс, як терміти, як сарана, що налетить на посіви!

Відповіді на те Олесь не знав.

У поштової скриньці Олесь знайшов довгого листа від лісничого, де сказано було про цілковите знищення села, про розстріли на місці, арешти й вивіз людей. Навіть плянують змінити назву села з Зеленої Луки на »Зорянку«. Олесь ледве міг вгамувати в собі біль і жаль, стримував Маланку від голосного ридання. Їм залишилося до вибору: накласти на себе руки в цьому лісі, або йти на тартак і... будувати соціалізм, укріпляти московську імперію.

Повернувшись на місце праці, вони застали на подвір'ї тартаку міліцію, яка провадила якесь слідство. Виявилось, що злодії обікрали склеп, де зберігалися продукти харчування. Для держави невелика втрата, продуктів там було, як кіт наплакав:

в одному мішечку трошки пшона, в другому кілька кілограмів гречаних крупів, півмішка гороху й, може, яких два пуди пшеничного борошна. Це рештки після роздачі робітникам »получки«. Було ясно, що професійний злодій на те не зважився, влом могли зробити голодні люди. Коли Олесь із Маланкою зайшли в своє помешкання, то також зауважили, що в них були злодії: висадили вікно й забрали найбільші скарби, заготовлені на зиму продукти — сушені гриби, ягоди й кисллиці. Міліція цей факт записала до акту слідства. Тоді виникло запитання: хто міг це зробити? Хто полакомився на сушені кисллиці? Хіба бідні, нещасні люди, ті, що не мали чим вгамувати голод. Це було кожному ясно, але міліція того не записала. В Україні почався голод, про який заборонено писати в газетах, журналах, чи будь-яких офіційних документах, бо голод був пляново організований советським режимом, щоб зломити спротив українського народу.

Слово »голод« розуміє по-справжньому тільки той, хто пережив ті нелюдські терпіння. Ще минулого тижня Олесь із Маланкою не згадували про голод. Вранці Маланка готовила теплу юшку, під час обіду видавали робітникам пайки хліба, на дворі трималась погода без приморозків, і можна було назбирати трошки грибів та й перебивалися з дня на день. І ось раптом усе це обривається. Ідально на тартаку замкнули — причиною стало злочасне »пограбування«, в помешканні Малярців не знайдеш, хоч раз до рота щось кинути, на дворі мокра осінь приспішила початок зими — вдарили перші приморозки; вранці на траві білів іней так, що про гриби, чи ягоди не могло бути й мови, і Олесь із Маланкою відчули, що їх чекає смерть від голоду, або, як кажуть, голодна смерть. Прийшла така скрутна година, що все віддав би за шматок хліба, аби міг лише десь його роздобути. Хліба немає. Комуністи в Україні вичистили під мітлу села, забрали збіжжя до зернини, забрали худобу і все, що можна їсти. Селяни кинулися в місто шукати рятунку, в те місто, яке

живе на щоденному харчевому приділі, де ніхто голодному не допоможе, бо все, що одержав у їдальні під час обіду — з'їв.

У Малярців кожний день ставав чорнішим. Централь Заготлісу не давала продуктів, щоб відкрити їдальню, там рахувалися лише з великими підприємствами, а про таку схованку, в якій знайшов собі пристановище Олесь, ніхто навіть не хотів згадувати. Про людей так само. Кому потрібні люди?

Олесь і Маланка також змушені йти десь шукати рятунку. Вже не було страху, що їх упізнають і арештують. Вони вже засуджені. Дорога вивела їх із лісу, і на полянах, де розташувався чийсь хутір, Олесь зауважив постаті людей з торбами й лопатами, які чогось шукали. Малярці підійшли ближче й довідалися, що на тому полі колись росла картопля, і якщо пильно шукати-розкопувати, то можна знайти картоплину... Були такі щасливі, що он, на тих грядках, де росла городина, назбирали трохи моркви, підкріпились і мали силу йти далі... Малярці не мали чим розкопувати землю на картоплиську, а без того — жодних надій, бо ту площу вже провідали десятки людей, навіть лишили там сліди босі дитячі ноженята...

Дощ у лісі мрячів, а на полі, підсилений холодним вітром, сік косо. Одежа промокла, глиняста земля липла до взуття, було зимно, а від голоду корчили всі нутроці. Йти далі на розшуки їжі Олесь не мав сил. Вирішили ліпше повертатися на тартак, там хоч дах над головою...

На тартаку Олесь захворів на запалення легенів і пролежав два тижні. Над його постілью з одного боку стояла Маланка, а з другого нависала смерть. Врятувало життя те, що на тартаку все ж таки відкрили їдальню й почали для робітників готувати так звану «баланду». Але понад сім мільйонів українського народу тоді померло з голоду. Так дорого заплатила Україна за експерименти російського уряду.

**
*

Після років голоду прийшли роки Єжовщини, це ті часи, коли на Волині майже не було родини, в якій не було б арештованих, репресованих, засланих на каторжні роботи. Єдиний рятунок — це війна. Чекали, щоб із зовні якась сила вдарила на Росію, тоді поневолені народи виступили б за свої права. Такою мілітарною силою в Європі в той час була Німеччина, яка готовилась розпочати другу світову війну. І коли надійшли перші вістки про бойові операції в Польщі, на Заході, громадяни «необнятної родини» ждали, коли нарешті загуде грім волі і над їхньою землею.

Рік 1941-ий захопив Олеся й Маланку в Славутському лісі, на тому самому тартаку. Карпо, Маланчин батько, Гнатко, Ярошеві сини й весільний музикант Адам відбували кару в Житомирській тюрмі. Селяни з Зеленої Луки перебували на засланні в Середній Азії. Военна психоза в Советському Союзі в тому часі дійшла до крайнього вершка. Проведено мобілізацію, війська скоцентовано на західньому кордоні, щоб при першому зударі знищити німецьку армію і в переможному марші зайняти Європу.

І нарешті — війна!

— Боже, Боже, — журилася Маланка, — на нашій землі залишиться тільки попіл. Німці будуть палити з заходу, а москалі зі сходу й півночі...

— Так не буде, Маланю, — запевняв Олесь. — На протязі трьох, а найдовше чотирьох місяців Україку буде очищено від комуни, а німці дадуть нам повну свободу на відновлення української держави.

— Оце вони за нашу свободу розпочали війну? Дивно, що ти можеш у таке вірити, — говорила Маланка.

Її кпини не подобалися Олесеві, але він мовчав. Він тієї думки, щоб користатися з кожної нагоди, може, під час воєнного зудару двох сил пощастить здобути незалежність. Чехи й мадяри добилися власної держави завдяки першій світовій війні, в наслідок

розпаду Австро-Угорщини. Таке може статися цим разом і з російською імперією.

— Пам'ятай, Маланю, приказку: »Там де два б'ються, третій користає«, — повчав Олесь.

...Війна в розпалі. Німецькі війська в переможному марші на схід. Советські дивізії розпадаються, пихаті генерали й маршали в паніці тікають. У Славутському лісі, в колишній німецькій колонії розквартирувався штаб німецької армії спеціального призначення. Олесь із Маланкою поспішають туди, щоб зголосити свою готовість разом воювати проти комунізму. Олесь зустрів там близько тисячі українських патріотів, які горіли бажанням творити власний загін і боротися за відновлення української держави.

Німці радо прийняли українців, але... замкнули за ними двері виходу. Найбільше пильнували Олесь. Німецькі війська вже зайняли Київ, а українців-патріотів все ще тримають у Славутському лісі. Олесь добився побачення з військовим комендантом, пробував вияснити справу, мовляв, їм уже час вийти з цієї ями, вони хочуть допомогти німецькій армії очистити Україну від московської окупації й будувати свою власну державу.

— Ти думаєш, що німецькі воїни вмирають за те, щоб побудувати українську державу? Геть з моїх очей! Комендант брутально викинув Олесь за двері.

Це було перше освідомлення для Олесь. Чи ж не те саме казала Маланка? Так, німці воюють за те, щоб мати ще одну колонію. Тепер ясно.

Одного дня прибула в ліс валка вантажних автомашин, і всіх українців повезли під конвоєм, щоб відремонтувати зірваний партизанами міст.

— Ну, що ж, коли треба трошки попрацювати, то це не велика біда, — заспокоював Маланку Олесь.

Та виявилось, що той міст якось там тримався, а людей привезли, щоб засипати вириті бомбами на дорозі ями. Рух там неймовірний! Іде піхота, гудуть так-

ки, снують мотоцикли, женуть полонених, колишніх солдатів советської армії, а он, понад дорогою, ведуть колону цивільних. Хтось висловив здогад, що тих людей німці арештували в селах, деякі з них щойно вийшли на волю з советської тюрми.

Олесь почав приглядатися до облич в колоні. Йдуть забруднені, виснажені каторжники, ледве мають силу тягнути ноги...

А он... Ні, не може бути! Ні, таки він!

Олесь побачив Карпа у колоні.

— Маланю, дивися! Нашого Карпа ведуть! — викрикував Олесь. — Нашого Карпа!

Маланка шукає очима, щоб побачити Карпа...

— Олесю, в другому рядку Гнатко і Адам!

А там ще хтось вимахує рукою, щоб пізнали...

— Олесю, мій тато! — зойкнула Маланка і вскочила до колони арештованих.

Олесь кинувся їй на поміч, створилась метушня. Бігли жандарми й стріляли в повітря, били палицями кого попало. Схопивши Олесь й Маланку приклали їм багнети до грудей і чекали, що скаже «гер комендант». Олесь поспішно дістає з кишені написані в німецькій мові документи, які він зберіг на «всякий випадок» коли залишав колонію. Говорить за себе й Маланку, рукою показує на Карпа, Гнатка, Дмитра й Адама, пробує захистити всіх тих нещасних. Це ж бо чесні люди, вони чекали на прихід німців, чи кого б то не було, аби позбутися комуністичної влади, вони були ув'язнені й зазнали тортур від советського режиму...

— Замовчати! — сказано крикнув комендант.

Він порвав посвідку, а Олесь з усього розмаху вдарив у лице

— Наперед їх, політиканів! — пінився від люті комендант.

Жандарми повели Олесь й Маланку наперед арештованих. Замішання стихло й колона рушила. Нерівно ступали, гойдалися людські тіні, а над ними сумно шумів Славутський ліс.

7

З М І С Т :

	стор.
Від автора — — — — —	5
1. Творчі задуми Малярця — — — — —	7
2. Гамірно розмовляли жінки — — — — —	13
3. »Духобор« — — — — —	19
4. Малярцева хата — — — — —	29
5. Напасть — — — — —	38
6. Зорі - зіроньки — — — — —	45
7. Маланка застрілила його — — — — —	51
8. Вулиця — — — — —	56
9. Давид спалив себе — — — — —	67
10. Ярошеві сини — — — — —	71
11. Село в небезпеці — — — — —	79
12. У лісничого — — — — —	83
13. Сватання - заручини — — — — —	91
14. Приїхали цигани — — — — —	97
15. В німецькій колонії — — — — —	106
16. Оглядини — — — — —	116
17. Зустріч над озером — — — — —	123
18. Розмова на поляні — — — — —	129
19. Підпільна друкарня — — — — —	135
20. Весільні музики — — — — —	140
21. Два камені — — — — —	145
22. Перші листівки — — — — —	150
23. Провокатори — — — — —	155
24. Люди в пастці — — — — —	159
25. Карпо пробує переконати — — — — —	167
26. Приходьте на весілля — — — — —	176
27. Гільце — — — — —	190
28. До шлюбу — — — — —	200
29. Обірвалися струни — — — — —	204
30. Прощай село, ріднесеньке... — — — — —	221
31. Помста — — — — —	230
32. Вели арештованих — — — — —	239

ESTE LIBRO TERMINO DE IMPRIMIRSE EN FEBRERO DE 1971, EN LOS TALLERES GRAFICOS "DORREGO", AVDA. DORREGO 1102, BUENOS AIRES,
— REPUBLICA ARGENTINA —

